

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Simon Carpels

**Het klooster Maria Troon in Dendermonde.
Een studie naar de identiteit van de Birgittinessen in de
laatmiddeleeuwse Nederlanden.**

Masterproef
Promotor: Prof. Dr. Jeroen Deploige

Academiejaar 2009-2010

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	4
INLEIDING	5
HOOFDSTUK 1: BIRGITTA VAN ZWEDEN EN DE ORDO SANCTI SALVATORIS	8
1. DE KERK IN DE LATE MIDDELEEUWEN.....	8
1.1. <i>De Babylonische ballingschap en het Grote Schisma</i>	8
1.2. <i>Het monastieke landschap in de laatmiddeleeuwse Nederlanden</i>	9
2. BIRGITTA'S LEVEN EN WERK	10
2.1. <i>Birgitta van Zweden (1302/1303 – 1373)</i>	10
2.2. <i>Birgitta's literaire nalatenschap</i>	11
3. DE BRIGITTINESSEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN.....	12
3.1. <i>Vadstena en de Scandinavische stichtingen</i>	12
3.2. <i>De ontwikkelingen op het Italiaanse schiereiland</i>	14
3.3. <i>De Ordo Sancti Salvatoris in de Baltische en Noord-Duitse handelssteden</i>	16
3.4. <i>De Birgittinessen in het Duitse Rijk en Polen</i>	17
3.5. <i>De Birgittinessen in de Nederlanden</i>	19
HOOFDSTUK 2: SCHRIFT EN SPIRITUALITEIT IN MARIA TROON	26
1. DE KLOOSTERBIBLIOTHEEK EN HET SCRIPTORIUM VAN MARIA TROON.....	26
1.1. <i>Een kloosterbibliotheek bij de Birgittinessen</i>	26
1.2. <i>Analyse van het manuscriptenbestand in Maria Troon (Dendermonde)</i>	27
1.3. <i>Analyse van het handschriftenbestand in Mariënwater (Rosmalen)</i>	33
1.4. <i>Conclusies</i>	37
2. DETAILANALYSE VAN ENKELE HANDSCHRIFTEN UIT MARIA TROON.....	40
2.1. <i>Handschrift 205 (II) uit de Gentse Universiteitsbibliotheek</i>	40
2.2. <i>Handschrift 1360 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek</i>	45
2.3. <i>Handschrift 1365 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek</i>	48
2.4. <i>Handschrift 1748 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek</i>	51
2.5. <i>Handschrift 607 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek</i>	51
2.6. <i>Handschrift 4407-08 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel</i>	54
2.7. <i>Handschrift 3042-44 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel</i>	56
2.8. <i>Handschrift 4584 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel</i>	59
2.9. <i>Handschrift 11.696-97 en 12.079 uit de Koninklijke Bibliotheek van Brussel</i>	59
2.10. <i>Handschrift Best. 295 nr. 178 (GA 187) uit het Stadsarchief van Keulen</i>	60
2.11. <i>Algemene kenmerken en verklaringen</i>	61
3. BIRGITTIJNSE TEKSTEN BUITEN DE BIRGITTINESSENKLOOSTERS.	66
3.1. <i>Overzicht van de verspreiding</i>	66
3.2. <i>Excerpten uit de Revelationes caelestes</i>	67
3.3. <i>Vitae S. Birgittae</i>	70
3.4. <i>Teksten van Pseudo-Birgitta</i>	71
3.5. <i>Besluit</i>	81
4. MARIA TROON TE DENDERMONDE, EEN <i>TEXTUAL COMMUNITY</i> ?.....	82
4.1. <i>Het begrip textual community?</i>	82
4.2. <i>De Birgittinessen: een “textual community”?</i>	83
HOOFDSTUK 3: DE DENDERMONDSE BIRGITTINESSEN: TUSSEN IDEAAAL EN REALITEIT?	90

1. DE COLETIENEN EN MODERNE DEVOTEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN	90
2. KORTE BESPREKING VAN DE DRIE KRONIEKEN.	92
2.1. <i>Korte voorstelling en beschrijving van de handschriften uit St. Agnes en Bethlehem.</i>	92
2.2. <i>Kronieken?</i>	93
2.3. <i>De kroniekschrijvers en hun motivatie</i>	95
3. VERGELIJKENDE STUDIE TUSSEN HET BETHLEHEM MONASTERIUM (GENT), ST.-AGNEETE KLOOSTER (GENT) EN MARIA TROON (DENDERMONDE).	99
3.1. <i>De oprichting van de drie abdijen</i>	99
3.2. <i>Economische ontwikkeling</i>	106
3.3. <i>Structuur en samenstelling van de kloosters</i>	121
BESLUIT	138
OPGAVE VAN BRONNEN EN LITERATUUR	143
1. BRONNENMATERIAAL	143
1.1. <i>Onuitgegeven bronnen</i>	143
1.2. <i>Gepubliceerde bronnen</i>	143
2. LITERATUUR.....	144
BIJLAGEN	153
BIJLAGE 1: OVERZICHT VAN DE HANDSCHRIFTEN IN DE KLOOSTERBIBLIOTHEEK VAN MARIA TROON (TOT 1600).	153
BIJLAGE 2: OVERZICHT VAN DE HANDSCHRIFTEN IN DE KLOOSTERBIBLIOTHEEK VAN MARIËNWATER (TOT 1600).	156
BIJLAGE 3: OVERZICHT VAN MANUSCRIPTEN MET BIRGITTIJNSE TEKSTEN BUITEN DE <i>ORDO SANCTI SALVATORIS</i> (TOT 1600).....	164

Voorwoord

Mijn dank gaat natuurlijk in de eerste plaats uit naar mijn promotor Prof. Dr. Jeroen Deploige, die mijn steeds met raad en daad heeft bijgestaan tijdens het schrijven van deze masterproef. Hij reikte mij ook het idee aan om mijn scriptie over de Birgittinessen te schrijven.

Daarnaast ben ik ook drs. Bas Diemel zeer erkentelijk. Hij stelde mij immers zijn foto's van de kroniek en het zusterboek van het St. Agneetekloosters ter beschikking.

Ten slotte moet ik ook mijn ouders bedanken die mij steeds hebben bijgestaan.

Inleiding

In deze masterscriptie behandelen we de Dendermondse Birgittinessen van Maria Troon. We onderzoeken in de eerste plaats in welke mate deze religieuze gemeenschap geïntegreerd was in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar de wijze waarop het klooster van Maria Troon functioneerde in deze periode. We proberen voornamelijk te achterhalen in welke mate de Birgittinessen aansloten bij andere hervormingsbewegingen in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

We benaderen deze problematiek vanuit twee invalshoeken. Ten eerste proberen we de spiritualiteit van de Birgittinessen te bepalen aan de hand van de overgeleverde handschriften met stichtelijke literatuur. Ten tweede proberen we aan de hand van de kroniek van abdis Marie van Oss en de *Regula Sancti Salvatoris* de werking van het klooster van Birgitta van Zweden te bepalen. We kunnen door deze twee bronnen te vergelijken immers nagaan in welke mate de ideale Birgittijnse abdij nu gerealiseerd is in Maria Troon. Of welke elementen uiteindelijk niet overeenstemden met de ideeën van Birgitta van Zweden. Daarna wendden we nog twee andere kronieken aan om een vergelijking te maken met twee andere hervormingsbewegingen. Het gaat hier over de Coletienen en de Moderne Devoten. In hoeverre kunnen we in deze kloosters dezelfde evoluties vaststellen als bij de Birgittinessen in Dendermonde?

Het eerste hoofdstuk beschrijft vooral de geschiedenis van de *Ordo Sancti Salvatoris*. We schetsen kort de situatie van de Kerk in de late Middeleeuwen. We hebben vooral aandacht voor de Babylonische ballingschap van de pausen en het daaropvolgende Westerse Schisma. Deze twee gebeurtenissen hadden belangrijke gevolgen voor de ontwikkelingen in het monastieke landschap, ook in de laat middeleeuwse Nederlanden. Daarnaast geven we een korte biografie van Birgitta van Zweden, de stichteres van de *Ordo Sancti Salvatoris*. We lichtten tevens kort haar literaire erfenis toe. Vervolgens bekijken we de woelige geschiedenis van deze kloosterorde in Europa en besteden aandacht aan de verschillende evoluties binnen de *Ordo Sancti Salvatoris*. We bespreken vooral de stichtingen in Scandinavië, op het Italiaanse schiereiland, in de Noord-Duitse en Baltische handelssteden, in Beieren en natuurlijk in de Nederlanden.

In het tweede hoofdstuk analyseren we de handschriften van de kloosterbibliotheek in Maria Troon en de relatie van de Birgittinessen met het geschreven woord. Ten eerste reconstrueren we aan de hand van een aantal overzichtsartikelen, (veiling-)catalogi, repertoria en overzichtswerken de kloosterbibliotheek van Maria Troon voor de periode tot 1600. Welke handschriften treffen we aan? Wat kunnen we zeggen over de inhoud en de taal waarin de teksten geschreven zijn? En wat weten we over de auteurs? Daarnaast maken we ook een vergelijking met de kloosterbibliotheek van Mariënwater. Op deze wijze kunnen we bepalen in welke mate de overgeleverde Dendermondse kloosterbibliotheek representatief is voor een normaal Birgittinessenklooster. Naast de manuscripten bekijken we ook de schrijfactiviteiten in beide kloosters. Beschikte men in deze gemeenschappen over een echt scriptorium? Kunnen we iets zeggen over de kopiisten van de handschriften?

Ten tweede voeren we een detailstudie uit naar verschillende handschriften uit de kloosterbibliotheek van Maria Troon. We nemen vooral devotieboekjes, gebeden- en getijdenboeken in beschouwing. Het gaat hier over handschriften 205, 1360, 1365 en 1748 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek en manuscripten 4407-08, 11.096-97 en 12.079 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Daarnaast bespreken we ook de kroniek van abdis Marie van Oss, handschrift 607 uit de UB te Gent (met een afschrift van de *Regula Sancti Salvatoris* en de regel van St. Augustinus) en hs. 4584 en hs. 3042-44 uit de KB te Brussel die elk een heiligenleven bevatten van Birgitta van Zweden. Na de bespreking en analyse van elk handschrift proberen we een aantal essentiële kenmerken te formuleren. Welke invloeden kunnen we aantreffen? Zijn er specifieke Birgittijnse aspecten aanwezig? We gaan ten slotte dieper in op de religiositeit bij de Moderne Devoten. In welke mate sloot de spiritualiteit bij de Birgittinessen aan bij deze religieuze hervormingsbeweging?

Ten derde bekijken we ook de verspreiding van typisch Birgittijnse teksten. Welke teksten genoten ook grote populariteit buiten de *Ordo Sancti Salvatoris*. In welke religieuze milieus vinden we dergelijke teksten terug en waarom genoten bepaalde teksten een voorkeur? Wat kunnen we over de inhoud van deze teksten vertellen? Waren dit ook werkelijk Birgittijnse teksten? Om deze vragen goed te kunnen beantwoorden geven we in bijlage 3 een kort overzicht van de teruggevonden teksten. Dan bespreken we kort de inhoud van elk teksttype. Ten slotte richtten we de aandacht op de zogenaamde Pseudo-Birgittijnse teksten en proberen te achterhalen in welke mate deze ook werkelijk de ideeën van Birgitta van Zweden bevatten. Ten slotte analyseren we ook de relatie van de Birgittinessen met het geschreven woord. Aan de hand van het werk van Stock¹ en het artikel van Gris ² bepalen we of in Maria Troon ook sprake was van een “textual community”. Gris  had reeds een dergelijk onderzoek gevoerd naar het Birgittinessenklooster in Syon, maar ze had daarbij enkele belangrijke aspecten buiten beschouwing gelaten. Het gaat hier dan voornamelijk over de rol van de Birgittijnse priesters en de “literaire” relaties tussen de verschillende Birgittinessenkloosters. We bekijken natuurlijk ook in welke mate van een dergelijke “textual community” sprake is in Maria Troon.

In het derde hoofdstuk behandelen we het functioneren van Maria Troon in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. We bekijken in welke mate externe omstandigheden invloed hadden op de werking van het klooster. De *Regula Sancti Salvatoris* bevat strikte bepalingen op dat gebied. Daarnaast werd in hoofdstuk 1 reeds geschetst dat er in de andere regio’s spanningen waren tussen het ideaal dat Birgitta van Zweden voor ogen had en de reële situatie. In welke mate kunnen we hetzelfde vaststellen in Dendermonde? Vervolgens vergelijken we ook de Birgittinessen met twee andere hervormingsbewegingen. We nemen hier vooral de Coletienen van Bethlehem en de reguliere Kanunnikessen van St. Agnes in beschouwing. Welke gelijkenissen kunnen we vaststellen betreffende werking, de samenstelling en het economisch onderhoud van deze kloosters? Dit onderzoek wordt gevoerd op basis van drie kronieken die ons een goed inzicht geven in het kloosterleven van deze drie gemeenschappen.

¹ B. Stock, *The Implications of Literacy. Written Language end Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton, Princeton University Press, 1983, 604 p.

² C. A. Gris , “The textual community of Syon Abbey”, in: *Florilegium*, 19 (2002), pp. 149 – 162.

Het gaat hier over de kroniek van abdis Marie van Oss, de kloosterkroniek van St. Agnes en de kroniek van klooster Bethlehem.

In een eerste deel bespreken we kort de geschiedenis van de Coletienen en de Moderne Devoten. Het klooster van St. Agnes was voorheen een huis van de zusters van het Gemene Leven en na de aanneming van de kloosterregel stond het onder sterke invloed van het kapittel van Windesheim.

Ten tweede bekijken we de drie kronieken van dichterbij. We geven eerst een korte beschrijving van deze drie bronnen. Daarna bekijken we de aard van de bron. Zijn dit nu werkelijk kronieken of hebben we met een ander bronnentype te maken? Daarna gaan we dieper in op de motivaties van de auteurs. Kunnen we enige vooringenomenheid bespeuren of is er sprake van andere opvallende elementen?

In het derde deel gaan we uiteindelijk dieper in op het functioneren van deze drie abdijen. We belichten daartoe drie aspecten. Ten eerste gaan we dieper in op de omstandigheden waarin de kloosters gesticht zijn. Daarna bespreken we de verdere economische evolutie en ten slotte belichten we ook de structuur en samenstelling van de drie abdijen. We gaan altijd na wat de *Regula Sancti Salvatoris* bepaalde en in hoeverre de Dendermondse Birgittinessen daaraan beantwoordden. Vervolgens maken we de vergelijking met de twee andere kloostergemeenschappen. Wat de Coletienen betreft laat het schaarse bronnenmateriaal niet altijd toe om de vergelijking te maken. We willen aan de hand van dit onderzoek een beter inzicht krijgen in de werking van dit klooster en in welke mate de realiteit overeenstemde met het ideaal van Birgitta van Zweden of in hoeverre in Maria Troon dezelfde spanning voorkwamen als in de Baltische, Noord-Duitse, Beierse en Italiaanse stichtingen?

Hoofdstuk 1: Birgitta van Zweden en de Ordo Sancti Salvatoris

1. De Kerk in de late middeleeuwen

In dit hoofdstuk geven we een kort overzicht van de ontwikkelingen binnen de laatmiddeleeuwse Kerk. Deze evoluties hadden immers belangrijke consequenties voor de *Ordo Sancti Salvatoris*. Daarom bespreken we eerst de institutionele problemen en geven vervolgens een overzicht van de monastieke ontwikkelingen tijdens de late middeleeuwen.

1.1. De Babylonische ballingschap en het Grote Schisma

Gedurende de hoge middeleeuwen hadden verschillende pausen de macht van de keizer van het Heilig Roomse Rijk met succes bestreden. Met het Concordaat van Worms (1122) deden de keizers afstand van hun kerkelijke investituur en garandeerden zij vrije verkiezingen van bisschoppen en abten. De pausen bleven gedurende de 14de eeuw grote machtaanspraken koesteren, de omstandigheden waren echter veranderd. De pauselijke machtspositie was danig ondermijnd door de opkomst van sterke nationale staten. Dit ondervond Bonifatius VIII toen hij zijn bul *Unam Sanctam* uitvaardigde. Deze bul was een uiting van zijn anachronistisch hoge notie van de pauselijke autoriteit. Zijn tegenstanders, o.a. de Franse koning en de Romeinse familie Colonna, zweerden samen en uiteindelijk arresteerde een Franse commando-eenheid de paus in Anagni. De paus werd weliswaar snel uit zijn benarde positie bevrijd, maar hij overleed kort daarna. Zijn opvolger Clemens V (1305 – 1314) vestigde zich daarop in Avignon. Hoewel het aanvankelijk niet zijn bedoeling was om ook de pauselijke curie naar Avignon te verhuizen, wordt dit wel algemeen beschouwd als het begin van de zogenaamde Babylonische ballingschap.³ De pausen bleven in Avignon tot Gregorius XI in 1377 besliste om terug te keren naar Rome. Na zijn dood in 1378 volgde een turbulente verkiezing van Urbanus VI. Terug in Anagni kozen ze echter Clemens VII als tegenpaus en lagen met deze beslissing aan de basis van het grote schisma binnen de westerse Kerk. Dit schisma had, zoals nog zal blijken, belangrijke implicaties voor de verspreiding van de *Ordo Sancti Salvatoris* op het Europese continent. Een periode van grote onduidelijkheid volgde. Op een bepaald moment waren er zelfs drie pausen. Uiteindelijk bracht het Concilie van Constanz in 1417 de oplossing. Alle pausen werden gedwongen om af te treden en Martinus V werd als nieuwe paus gekozen.⁴

³ F. Oakley, *The Western Church in the later Middle Ages*, Londen, Cornell University Press, 1979, pp. 34 – 38.

⁴ F. Oakley, *op. cit.*, pp. 55 – 67.

1.2. Het monastieke landschap in de laatmiddeleeuwse Nederlanden

De hier boven geschetste ontwikkelingen hadden belangrijke en concrete gevolgen voor de ontwikkeling van de Kerk in de Nederlanden. Zo was Marie van Oss, de eerste abdis van Maria Troon, zich duidelijk bewust van de verwarring die het schisma met zich meebracht en welke implicaties dit bijvoorbeeld had voor de canonisatie van Birgitta van Zweden:

“... soe bleeft bijsonder omdt groot scisma datter op viel bij Urbanus sextus tijden, xl jaer duerende die tribulacie, dat men niet en wiste wie recht paeus was. Altijt waren se ghedobbeleert al tot Bonifacius die neghenste, die welcke bij grooter informacien des Cardinaels Adam ende andere menichvoldighe verzuekers dese canonizatie, solempelijck volbracht in sijn tweeste jaer, als men screef duyst ccc.xci, noch scisma sijnde.”⁵

De Kerk was in de 14de eeuw dus duidelijk in een crisis beland, onder andere door de corruptie en decadentie aan het pauselijke hof en de verdeeldheid in het christendom door het Westerse Schisma. Ook in de Nederlanden was de situatie allesbehalve gunstig. Seculiere en reguliere geestelijken leidden niet bepaald een voorbeeldig leven en de voornaamste bezorgdheid van Kanunniken en pastoors was het verzamelen van zoveel mogelijk beneficiën. De feitelijke uitvoering van hun ambt lieten ze over aan slecht betaalde en weinig gemotiveerde huurlingen. In menig klooster werd de regel niet meer zo nauw nageleefd waardoor onder andere het ideaal van armoede en gemeenschappelijk leven verwaterde. De vele hervormingsbewegingen in de late middeleeuwen waren dan ook een reactie tegen deze mistoestanden. Men voelde in bijna geheel Europa de noodzaak om de kerk in “hoofd en leden” te hervormen. In de Nederlanden moet dan vooral op het belang van de Moderne Devotie gewezen worden. Zij legden voornamelijk de nadruk op soberheid, eenvoud en een sterk verinnerlijkte persoonlijke geloofsbeleving. De opkomst van deze beweging betekende ook een democratisering van het kloosterleven, daar de meeste mannen en vrouwen in deze gemeenschappen niet tot adellijke families behoorden, maar meestal uit de lokale burgerij kwamen. In de vijftiende eeuw ziet men echter vele van deze gemeenschappen evolueren naar kloosters. Naast de Moderne Devotie vinden we ook binnen de bestaande kloosterordes een streven naar hervormingen, meestal wordt dit aangeduid met de term “monastiek observantisme”. Men streefde immers opnieuw naar een strikte interpretatie van een kloosterregel. Dit is bijvoorbeeld zeer duidelijk in de orde van de Franciscanen. Een dergelijke hervorming vond niet zonder slag of stoot plaats, wat verklaart waarom pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw de hervormingsbewegingen de bovenhand kregen in hun ordes.⁶ Mol maakte bovendien voor de Noordelijke Nederlanden duidelijk hoe de vernieuwing van het contemplatieve leven door de Moderne Devotie ook indirect heeft

⁵ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss, Birgittinessenabdij Maria Troon, Dendermonde”, in: *Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Gedenkschriften*, 21 (2002), 4, p. 260.

⁶ H. Van Engen en G. Verhoeven, “Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden”, in: H. Van Engen en G. Verhoeven, *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum, Verloren, 2007, pp. 9 – 12.

bijgedragen tot een verandering in het kloosterlandschap. De Moderne Devotie effende als het ware de weg voor de observante bewegingen binnen andere ordes.⁷

Als we de Birgittinessen in de Nederlanden bestuderen moeten we met deze omstandigheden rekening houden, namelijk een Kerk die in verwarring was en een monastiek landschap dat gedomineerd werd door de Moderne Devotie en een streven naar observantisme binnen de bestaande ordes. In hoofdstuk drie bekijken we in welke mate ook de Birgittinessen bij deze evolutie aansloten en in hoeverre ze hun eigen karakter behielden.

2. Birgitta's leven en werk

We geven hier een korte biografie van de stichteres van de *Ordo Sancti Salvatoris* en nemen tevens haar literaire nalatenschap in beschouwing. Reeds kort na haar dood schreven Prior Peter van Alvastra en Meester Peter van Skänninge een heiligleven ter ondersteuning van haar canonisatieproces. Deze werd door Isak Collijn in zijn *Acta et processus canonizacionis beate Birgitta* uitgegeven.⁸ Sinds 1990 is ook een Engelse vertaling van de hand van Kenzel beschikbaar.⁹ Er zijn daarnaast reeds enkele biografieën van Birgitta van Zweden verschenen.¹⁰

2.1. Birgitta van Zweden (1302/1303 – 1373).

Birgitta Birgersdotter werd in de winter van 1302/1303 geboren in Finsta (Uppland, Zweden). Ze was de dochter van Birger Persson en Ingeborg Bengstdotter, beiden van adellijke afkomst. Over haar jeugd is echter niet veel bekend. Haar moeder stierf in 1314 waarop Birgitta en haar zus naar hun tante in Aspenäs gezonden werden. Daar kwam haar spirituele aanleg reeds duidelijk naar boven. Ze werd op dertienjarige leeftijd in een huwelijk gedwongen met Ulf Gudmarsson met wie ze uiteindelijk acht kinderen kreeg: Märta, Ingeborg, Katerina, Cecilia, Gudmar, Bengt, Karl en Birger. Haar man bekleedde belangrijke posities aan het Zweedse hof en zelf was ze mentor van de jonge koningin Blanche van Namen. Met haar man ondernam ze in 1341 een pelgrimstocht naar Santiago de Compostella. Het koppel besloot zich na deze onderneming terug te trekken in het Cisterciënzerklooster in

⁷ H. J. A. Mol, "Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland, in: H. Van Engen en G. Verhoeven, *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum, Verloren, 2007, p. 231.

⁸ M. T. Harris, T. Nyberg en A. R. Kenzel, eds. *Life and Selected Revelations. Birgitta of Sweden*, New York, Paulist, 1990, p. 57.

⁹ M. T. Harris, T. Nyberg en A. R. Kenzel, eds. *Life and Selected Revelations. Birgitta of Sweden*, New York, Paulist, 1990, X-350 p.

¹⁰ De meest recente en wetenschappelijke biografie is van Bridget Morris: B. Morris, *St. Birgitta of Sweden*, Woodbridge, Boydell Press, 1999, 202 p. Daarnaast zijn nog enkele andere biografieën gepubliceerd: De Flavigny, *Saint Brigitte de Suède. Sa vie, ses révélations et son œuvre*, Paris, Librairie H. Oudin, 1910, 775 p.; E. Fogelklou, *Birgitta*, Stockholm, Albert Bonniers boktryckeri, 1973, 230 p.; J. Jørgensen, *Saint Bridget of Sweden, Vol. 1, 1303-1349*, London Green and co, 1954, 310 p.; J. Jørgensen, *Saint Bridget of Sweden, Vol. 2, 1349-1373*, London Green and co, 1954, 310 p.; S. Stolpe, *Birgitta I Sverige*, Stockholm, Askild & Kärnekull, 1973, 224 p.; S. Stolpe, *Birgitta I Rom*, Stockholm, Askild & Kärnekull, 1973, 258 p.

Alvastra, maar niet lang daarna stierf Ulf. Birgitta deed afstand van haar bezittingen, verliet het Koninklijke hof en legde zich volledig toe op een spiritueel leven. Rond 1349 vertrok Birgitta naar Rome om daar het Jubileumjaar (1350) te vieren. Ze zou haar vaderland nooit meer terugzien. In Rome slaagde ze er in om een grote kring van invloedrijke vrienden uit te bouwen. Ze kreeg in 1350 ook het gezelschap van haar dochter Catherina. Een van haar grote doelstellingen, de terugkeer van de paus naar Rome, geschiedde in 1368 toen paus Urbanus V en keizer Karel IV elkaar in de eeuwige stad ontmoeten, maar zijn verblijf was van zeer korte duur. In 1371 ondernam ze nog een reis naar het Heilige Land. Deze onderneming voerde haar via Napels en Cyprus naar Jeruzalem. Deze reis was van groot belang daar ze via visioenen in het Heilige Land zich nog sterker identificeerde met de maagd Maria. Kort na haar terugkeer stierf ze op 23 juli 1373. Op 2 december 1373 werden haar overblijfselen naar Vadstena overgebracht. Onmiddellijk na haar dood ijverden haar volgelingen en sympathisanten voor haar heiligverklaring. Deze canonisatie door paus Bonifatius IX vond uiteindelijk in 1391 plaats. Onder andere in het Concilie van Constanz (dus na het schisma) moest deze heiligverklaring herbevestigd worden.¹¹

2.2. Birgitta's literaire nalatenschap

Birgitta's literaire nalatenschap vinden we voornamelijk terug in de *Revelationes caelestes*. Deze collectie bevat ongeveer 700 visioenen die onderverdeeld zijn in acht boeken. Verder behoren ook de *Regula Sancti Salvatoris* (de kloosterregel van Birgitta van Zweden), de *Sermo angelicus de virginis excellentia* (de lezingen ter verering van de engelen en de heilige maagd Maria) en de *Quattuor orationes* (vier gebeden) tot het officiële corpus van Birgitta van Zweden.¹² Deze visioenen werden ofwel door Birgitta zelf eerst neergeschreven in het Zweeds en daarna door haar biechtvaders vertaald in het Latijn ofwel gedictieerd door Birgitta aan één van haar biechtvaders die deze in het Latijn vertaalde waarop een scribe de gedicteerde vertaling neerschreef.¹³ Ondanks de complexe overlevering van deze revelaties en de vele herzieningen door de vier biechtvaders¹⁴ van Birgitta meent Sahlin toch dat dit corpus het intellectueel product is van de Zweedse heilige.¹⁵

De revelaties van Birgitta van Zweden zijn vooral een uiting van haar streven naar een hervorming van de in verval geraakte kerk. Fogelqvist meent dat men haar hervormingsstreven vooral moet zien als een uitloper en verderzetting van de hervormingsbewegingen in de 11de en de 12de eeuw. Ze ijverde voor een terugkeer naar de Bijbelse en Apostolische idealen van het christelijke leven. Een aspect dat zeer goed tot uiting komt in de *Regula Sancti Salvatoris*. In haar revelaties heeft ze vooral aandacht voor de

¹¹ Deze korte levensbeschrijving is gebaseerd op het werk van B. Morris, *op. cit.*, 202 p.

¹² K. I. Stjerna, *St. Birgitta of Sweden: A study of Birgitta's spiritual visions and theology of love*, Michigan, University Microfilms International, 1994, p. 7.

¹³ M. T. Harris, T. Nyberg en A. R. Kenzel, *op. cit.*, pp. 81 – 82.

¹⁴ Dit zijn meester Matthias van Linköping, meester Peter van Skänninge, prior Peter Olofsson van Alvastra en de ex-bisschop Alfonso van Jean.

¹⁵ C. L. Sahlin, "The Prophetess as Preacher: Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy", in: *Medieval Sermon Studies*, 1997, pp. 30 – 33.

hervorming van het individu. Ze legt daarbij sterk de nadruk op innerlijkheid, intentie en wil. Karakteristieken die ze natuurlijk deelde met andere hervormingsbewegingen in de late middeleeuwen. Ten tweede maakte ze ook een zeer duidelijk onderscheid tussen het contemplatieve en het actieve leven. Hoewel ze duidelijk meer waarde hechtte aan het kloosterleven, was het niet de enige manier om perfectie te bereiken. Zo werd het geven van aalmoezen als gelijkwaardig gezien als de vrijwillige armoede van een non. Ten derde is ook het vasthouden aan het ware geloof een belangrijke punt in de revelaties. Gehoorzaamheid aan de paus en de Roomse kerk waren daar natuurlijk de logische gevolgen van. Wat meteen ook uitsluit dat ze als een voorloper van de Reformatie beschouwd kan worden. Ten vierde was ook de redding van zoveel mogelijk zielen van uiterst belang. Met dit streven wijkt ze af van de strikt monastieke hervormingsprogramma's en sluit ze meer aan bij de canonieke regulieren en de traditie der Dominicanen. Ten slotte hecht ze ook belang aan de institutionele hervormingen binnen de Kerk, al legt ze zoals gezegd de nadruk vooral op persoonlijke bezinning en hervorming. Ze is daarmee één van de vele personen die streefde naar een hervorming *tam in capite quam in membris*.¹⁶

3. De Brigittinessen in de late middeleeuwen

In deze paragraaf bespreken we de verspreiding van de *Ordo Sancti Salvatoris* in de late middeleeuwen. We behandelen kort de belangrijkste Europese regio's waar de Birgittinessen zich vestigden en kijken naar de interne ontwikkelingen.

3.1. Vadstena en de Scandinavische stichtingen

Birgitta's idee om een kloosterorde op te richten dateert nog van uit haar periode in Zweden, daar de kloosterregel reeds voor haar vertrek naar Rome aan Birgitta geopenbaard was. Een exacte datering is echter nog steeds onzeker. Sommige historici menen zelfs dat Christus haar de belangrijkste visioenen openbaarde op haar terugtocht van een pelgrimstocht naar Nidaros (Noorwegen). Niet alleen is er veel onzekerheid over de ontstaanscontext van de regel, maar ook de verder evolutie van de regel is niet altijd even duidelijk.¹⁷ Het systeem van dubbelkloosters is ook altijd gecontesteerd geweest binnen de christelijke kerk en Birgitta kon daarom op heel wat weerstand rekenen.¹⁸

Het staat vast dat Birgitta reeds in 1346 het koninklijk paleis in Vadstena (aan het Vättern meer) toe gewezen kreeg. Het was een schenking van de Zweedse koning Eriksson Magnus en zijn vrouw Blanche van Namen. In 1370 kreeg ze van paus Urbanus V de toestemming om

¹⁶ I. Fogelqvist, *Apostasy and reform in the revelations of St. Birgitta*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1993, pp. 242 – 245.

¹⁷ S. Eklund, *Sancta Birgitta. Opera Minora I: Regula Salvatoris*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1975, pp. 22 – 23.

¹⁸ H. Cnattingius, *Studies in the Order of St. Bridget of Sweden: the crisis in the 1420s*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1963, p. 13.

in Vadstena twee kloosters op te richten, één voor mannelijke en één voor vrouwelijke religieuzen. We kunnen hier niet spreken van dubbelkloosters, daar deze twee abdijen geen rechtseenheid vormden.¹⁹ In de loop van de 15de eeuw veranderden de statuten van de orde echter meermaals. Ondanks deze wijzigingen beantwoordden de Birgittinessenkloosters nooit geheel aan de definitie van dubbelkloosters. Nyberg meent zelfs dat we ze beter als *Gesamtkloster* kunnen omschrijven.²⁰ Cnattingius opteert toch eerder voor de benaming dubbelklooster daar hij een nogal brede omschrijving van het systeem hanteert.²¹ Spreken van een orde is theoretisch ook niet correct daar verschillende pausen Birgitta of haar aanhangers nooit de toestemming hebben gegeven een eigen kloosterorde op te richten. Het concilie van Lyon (1274) had immers het verbod tot de oprichting van nieuwe ordes ingevoerd. Ze kregen enkel toestemming om verscheidene kloosters op te richten naar de regel van St. Augustinus en de *Regula Sancti Salvatoris* deden slechts dienst als constituties.²² Toch kunnen we hier in bepaalde mate spreken van een orde daar de verschillende Birgittinessenkloosters juist door deze bijkomende constituties zich duidelijk onderscheiden van andere reguliere Kanunnikessen. Volgens Nyberg spreken we in dit geval het best van de *Verlossersorde* of het Latijnse equivalent *Ordo Sancti Salvatoris*. Zelf gebruikten de Birgittinessen vaak de titel *Ordo Sancti Salvatoris alias sanctae Birgittae*.²³ Wij opteren voor deze Latijnse titulatuur *Ordo Sancti Salvatoris*.

Hoewel men rond 1370 toestemming kreeg om twee kloosters op te richten te Vadstena, zou het nog duren tot na de dood van Birgitta van Zweden en de overbrenging van haar stoffelijke resten naar Vadstena eer het klooster echt werd opgebouwd. In de periode van 1378 en 1380 verkreeg Catherina, haar dochter, enkele belangrijke privileges. Hoewel de paus hun nog steeds de oprichting van een eigen orde verbood, stond hij haar wel een andere formulering van de *Regula Sancti Salvatoris* toe die meer aansloot bij de ideeën van Birgitta. Uiteindelijk waren beide kloosters in 1384 afgewerkt en werden de zusters en broeders, na het afnemen van de kloostergeloftes, in het klooster ingesloten.²⁴

Nadat koning Erik de koninkrijken van Denemarken, Zweden en Noorwegen in een personele unie had verenigd, achtte men het noodzakelijk ook een klooster in Noorwegen en Denemarken op te richten. In 1416 werd *Habitaculum Mariae* te Maribo (Lolland) gesticht en in 1420 volgde de omvorming van de oude Benedictenabdij van Munkaliv (Bergen). Ook het Engelse koninkrijk kreeg zijn eigen klooster in 1415 in de nabijheid van Londen. De drijvende kracht achter dit project was koning Hendrik V.²⁵ Deze stichtingen beantwoordden nog sterk aan het ideaalbeeld van Birgitta van Zweden. Zij had in de oorspronkelijk versie van

¹⁹ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, Lund, Gleerups, 1965, pp. 43 – 44.

²⁰ T. Nyberg, “Das Gesamtkloster als Rechtseinheit im Lichte der Klosteridee Birgittas”, in: *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 74 (1988), pp. 361 – 363.

²¹ H. Cnattingius, *op. cit.*, pp. 10 – 13.

²² H. Cnattingius, *op. cit.*, pp. 14 – 17.

²³ T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung im Zeitalter der Ordensreformen”, in: K. Elm, ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Berlin, Duncker & Humboldt, 1989, p. 373.

²⁴ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 43 – 44 en 59.

²⁵ T. Nyberg, “The Development of the Order of St. Birgitta”, in: *A Swedish saint. Celebrations for the sixth centenary of her death, 1373 – 1973*, Rome, Bulzoni Editore, 1973, pp. 153 – 155.

de regel vastgelegd dat een Birgittinessenklooster een hervormingsklooster moest zijn dat op de ondersteuning van de plaatselijke vorsten aangewezen was en zijn inkomsten voornamelijk uit het bezit en de exploitatie van gronden haalde. Deze kloosters worden door Nyberg gezien als een aantal grote hervormingskloosters die in de traditie van de Benedictijnen en Cisterciënzerkloosters gesitueerd moeten worden. Het waren eenmalige en unieke stichtingen, want Christus had aan Birgitta verkondigd dat elk land dat één klooster zou stichten vele overwinningen zou behalen. Van meerdere stichtingen in één land was dan ook geen sprake. Bovendien hadden deze kloosters een zeer elitair, landelijk en agrarisch karakter. Ze haalden hun inkomsten vooral uit het bezit en verpachting van landbouwgronden en de giften van een vorstenhuis. De zusters die in het klooster van Vadstena binnen traden waren ook meestal van hoge, zelfs adellijke afkomst.²⁶

Nyberg omschrijft deze kloosters ook als dynastieke of Koninklijke stichtingen. Een middeleeuwse monarchie stichtte een dergelijk klooster met als doel een familiegraf op te richten en te verzekeren dat de kloosterlingen zouden bidden voor hun zielenheil en de welvaart van het rijk. Naast *Maribo*, Vadstena en Syon beantwoordt ook het klooster in de nabijheid van Lublin (*Triumphus Mariae*) aan deze omschrijving.²⁷

3.2. De ontwikkelingen op het Italiaanse schiereiland

Birgitta's lange verblijf in Rome en haar grote kring van sympathisanten en bewonderaars in steden als Napels, Firenze en Genua zorgden voor een snelle verspreiding van haar ideeën en orde op het Italiaanse schiereiland. De Florentijnse edelman Antonio di Niccolo degli Alberti nam in 1392 het initiatief tot de oprichting van een Birgittinessenklooster. Hij kreeg pauselijke toestemming, maar moest de gehele operatie zelf financieren. De Birgittinessen vonden hun onderkomen in één van zijn paleizen juist buiten de stadsmuren van Firenze. De toekomst van Maria Paradiso leek daarmee gewaarborgd, maar in 1396 vroeg hij, eerder verrassend, de paus toestemming om het klooster in een andere orde onder te brengen. Waarschijnlijk liggen geschillen tussen Alberti en Lucas Jacobi aan de basis van dit conflict. Deze laatste was op vraag van Alberti samen met Magnus Petri en enkele andere broeders en zusters overgekomen uit Vadstena om de oprichting van het klooster in goede banen te leiden. Verder speelde ook de politieke problemen van de familie Alberti een belangrijke rol. De Alberti's vochten immers een verbeterd machtsstrijd uit om de heerschappij over deze Toscaanse stad, een strijd die ze rond het einde van de 14de eeuw verloren. Al hun goederen werden geconfisqueerd, alsook het paleis waarin het klooster was gevestigd. Uiteindelijk kon Lucas Jacobi de overdracht naar een andere kloosterorde verhinderen en hij slaagde er ook in om de geconfisqueerde gronden terug te krijgen in 1404. Bovendien kwamen er nieuwe versterkingen uit Vadstena.²⁸ Rond 1406 werd zelfs werk gemaakt van een dochterinstelling in Genua, namelijk *Sancta Maria de Scala Sceli*. Vanuit deze dochterinstelling zijn ook pogingen ondernomen om een klooster te stichten op het Iberische schiereiland. Het schisma

²⁶ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", pp. 378 – 381.

²⁷ T. Nyberg, "The Development of the Order of St. Birgitta", pp. 155 – 155.

²⁸ H. Cnattingius, *op. cit.*, pp. 29 – 38.

binnen de kerk bemoeilijkte dit echter, daar men op het Iberische schiereiland partij koos voor de pausen in Avignon, terwijl Birgitta en haar volgelingen tot het kamp van de Roomse pausen behoorden. Uiteindelijk kregen Lucas Jacobi en Laurentius Selon in 1419 van Paus Martinus V de toestemming om een klooster te stichten bij Valencia. De bisschop en de plaatselijke clerus in Valencia weigerden echter de privileges van de orde te erkennen en werkten het klooster in alle opzichten tegen. De Birgittijnen wendden zich voor hulp tot paus Martinus V, maar die koos partij voor de bisschop. Het Birgittinessenklooster kreeg op die manier geen enkele kans en het verdween dan ook.²⁹

Naast de mislukte stichting op het Iberische schiereiland, zorgden de Italiaanse stichtingen opnieuw voor problemen. Deze brachten zelfs het bestaan van de gehele orde in gevaar. Aanleiding was een conflict in 1421 tussen Lucas Jacobi en het tijdelijk hoofd van het nog steeds onafgewerkte klooster in Genoa, Johannes ser Mini. Wat begon als een interne machtsstrijd leidde uiteindelijk tot een verbod op de Birgittijnse dubbelkloosters. Ser Mini had immers meermaals geweigerd nonnen toe te laten tot het klooster in Genua. Het conflict werd rond 1421 door beide partijen op de spits gedreven en de paus greep daarop nogal drastisch in. Hij verbood het Birgittijnse systeem van dubbelkloosters. Martinus IV gaf daarmee gehoor aan de verzuchtingen van de Birgittijnse priesters onder leiding van Johannes ser Mini, aan het Genuese stadsbestuur dat uit vrees voor mistoestanden in een dergelijk klooster zich tegen de mogelijke aanwezigheid van zusters had gekeerd en aan het verzet van enkele kerkgeleerden die opperden dat de Birgittijnse stichtingen in strijd waren met het canonieke wetgeving.³⁰

Het Zweedse moederklooster te Vadstena en het Engelse klooster Syon bundelden hun krachten en vooral hun financiële middelen om de beslissing van de paus te laten herroepen. De Engelse delegatie onder leiding van Thomas Fishbourne schakelde daarom onder andere Nicholas de Tideschis (Panormitanus³¹) en Domenico da San Gemignano in, beiden specialisten in het canonieke recht. Ze probeerden aan te tonen dat de paus zijn beslissing op foutieve informatie had gebaseerd. Beiden maakten op hun eigen manier duidelijk dat de Birgittinessenkloosters wel in overeenstemming waren met de canonieke wetgeving (wat impliceert dat ze dus geen dubbelkloosters waren, aangezien die door de kerkelijke wetgeving verboden waren).³² Deze goed onderbouwde verdediging in combinatie met de nodige steekpenningen zorgden er voor dat de paus het bestaansrecht en de privileges van de reeds gestichte Birgittinessenkloosters herbevestigde in 1422 voor Syon en in 1423 voor de Scandinavische en Baltische stichtingen.³³ Het algemeen kapittel van de *Ordo Sancti Salvatoris* (1429) te Vadstena besloot uiteindelijk dat enkel dubbelkloosters werden toegelaten tot de orde en verder werd het klooster van Vadstena duidelijk herbevestigd als het leidinggevende klooster. Paus Eugenius IV nam deze bepalingen in 1435 grotendeels over en stipuleerde zeer duidelijk dat het oprichten van nieuwe kloosters waarin enkel mannelijke religieuzen verbleven, verboden was. De reeds bestaande “enkelkloosters” werden ontbonden.

²⁹ H. Cnatingius, *op. cit.*, pp. 39 – 46.

³⁰ H. Cnatingius, *op. cit.*, pp. 125 – 127.

³¹ Over zijn rol in deze gebeurtenissen, zie o.a.: W. Ullmann, “The Recognition of St. Bridget’s Rule by Martin V”, in: *Revue bénédictine*, 67 (1957), pp. 190 – 201.

³² H. Cnatingius, *op. cit.*, pp. 128 – 147.

³³ H. Cnatingius, *op. cit.*, pp. 148 – 155.

De broeders konden zich aansluiten bij een ander Birgittinessenklooster of zich tot een andere orde wenden.³⁴

De twee kloosters op het Italiaanse schiereiland waren van een andere aard dan de Scandinavische en Engelse stichtingen. Ze waren beiden dichtbij grote handelssteden gesitueerd en sterk afhankelijk van weldoeners uit de gegoede klasse van deze steden. In tegenstelling tot in Scandinavië en Engeland waren er hier geen vorsten die het klooster vooruithielpen en op grote landschenken moest men ook niet rekenen. Bovendien was er reeds een sterk ontwikkeld kloosterlandschap op het Italiaanse schiereiland en had men, in tegenstelling tot in Scandinavië bijvoorbeeld, geen nood aan nieuwe stichtingen waar men dochters uit rijke families kon onderbrengen. Hoe groot de tegenstellingen ook waren, toch was er in beide regio's een religieus verlangen die door de stichting van een Birgittinessenklooster ingevuld kon worden. We moeten deze ondernemingen volgens Nyberg vooral zien als een zuiveringsactie van het kloosterwezen. De observante Birgittinessen staken immers af tegenover de rijkere en minder observante kloosters van andere ordes. Het steunen van een dergelijke onderneming leverde met andere woorden een groot prestige op voor een stad als Genua of een familie als de Alberti's. Men kon nu immers aan de buitenwereld tonen dat men in staat was een strikt observant klooster te onderhouden. Daarnaast zullen ook de theologisch sterk onderbouwde priesters de Italianen hebben aangesproken. De rol van de priesters werd daar vaak verbonden met Birgitta's streven naar een hervorming binnen de clerus. Gezien de miserabele toestand van de kerk, zal dit in het voordeel gewerkt hebben van de Birgittijnen. Duidelijke aanwijzingen voor de populariteit van de Birgittijnen zijn de stichtingen in Rome, Venetië, Murano en Vicenza waar enkel mannen werden toegelaten. Doch deze gemeenschappen werden door Eugenius IV verboden en ook opgeheven in 1435.³⁵

3.3. De *Ordo Sancti Salvatoris* in de Baltische en Noord-Duitse handelssteden

Ook aan de monding van de Weichsel bij Danzig werden al snel een Birgittinessenklooster opgericht. Hier kreeg een bestaande gemeenschap van de vrouwelijke penitenten (Maria Magdalena) in 1394 de toestemming van de paus zich om te vormen tot een Birgittinessenklooster. In Danzig was men immers reeds vroeg in contact gekomen met het gedachtegoed van Brigitta van Zweden. De processie die haar stoffelijke resten van Rome naar Vadstena bracht, had lange tijd halt gehouden in deze stad. Men had tevens een Birgittijnse broederschap opgericht en Catherina van Vadstena had lange tijd in deze stad verbleven. Het klooster *Marienbrunn* werd uiteindelijk plechtig ingewijd in 1400. Het is overigens het enige klooster dat zonder hulp van een ander Birgittinessenklooster tot stand is gekomen. Vadstena koesterde daarom altijd een vorm wantrouwen tegenover Marienbrunn. Het moederklooster trachtte wel om zijn invloed te laten gelden in de andere stichtingen in deze regio. Naast Danzig in 1394 werden ook kloosters opgericht in Reval (*Mariental*,

³⁴ H. Cnattingius, *op. cit.*, pp. 164 – 172.

³⁵ T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung”, pp. 380 – 385.

1411/1412), in Mölln bij Lübeck (*Marienwold*, 1413) en ook in Stralsund (*Marienkronen*, 1421). Wat deze kloosters gemeenschappelijk hebben is dat ze in of in de buurt van belangrijke Hanzesteden zijn opgericht. *Marienbrunn* was nog in de oude binnenstad van Danzig gesticht, maar Vadstena slaagde er wel in het klooster bij Reval buiten de stadsmuren op te richten. Ook *Marienwold* bij de Hanzestad Lübeck werd buiten de stad geplaatst (bij het plaatsje Mölln in het bisdom Ratzeburg). *Marienkronen* bevond zich dan weer dichtbij de stadsmuren. Hoewel Vadstena invloed heeft ugeoefend op deze stichtingen, slaagde ze er niet in de gehele aard van deze kloosters te veranderen. De Scandinavische stichtingen huldigden een monastieke afgeslotenheid en probeerden zich daarom zo ver mogelijk van het onrustige stedelijke leven te verwijderen. Voor de Baltische Birgittinessenkloosters was de nabijheid van een stad echter van groot belang. Het waren de rijke koopliedenfamilies die de kloosters onderhielden en hun zonen en dochters die ze bevolkten. Daarmee ging het agrarische en aristocratische karakter van de gemeenschap verloren. Dat de Birgittinessenkloosters populair waren in deze Hanzesteden is volgens Nyberg te danken aan de Kartuizers, die ook een strenge clausuur en observantie kenden en op die manier het pad effenden voor een hervormingsbeweging als de *Ordo Sancti Salvatoris*. Daarnaast boden de kloosters tevens een mogelijkheid om hun zonen en dochters uit rijke koopliedenfamilies onder te brengen in een observante stichting met een grote uitstraling en prestige. Bovendien sprak de cultuur van aflaten (traditioneel verbonden met een Birgittinessenklooster) en de Mariaverering de burgerbevolking in deze regio sterk aan.³⁶

3.4. De Birgittinessen in het Duitse Rijk en Polen.

In 1425 stichtte Severin von Koblenz, een monnik overgekomen uit Maria Paradiso, met hulp van het Deense klooster *Maribo* bij Nürnberg een nieuwe abdij.³⁷ *Mons Gratiae* of Gnadenberg, werd ondersteund door de Beierse Paltshertog, maar ook hier was de stadsbevolking de drijvende kracht achter de stichting. Men kon immers enkel overleven dankzij de schenkingen van de stadsbevolking en de meeste zusters kwamen ook uit de stad en de nabije omgeving. *Mons Gratiae* had ook nog een dochterinstelling, namelijk Maria May (gesticht rond 1473) bij Maihingen (ligt in het huidige Beieren in de Landkreis Donau-Ries). Dit klooster was vooral van de steden Augsburg en Ulm afhankelijk. Toen deze steden tijdens de godsdienstoorlogen de kant van de protestanten kozen, stopten de giften en ook de instroom van nieuwe novicen stakte. Het klooster werd rond 1580 gesloten. Het klooster te Gnadenberg sloot omwille van dezelfde problemen reeds rond 1556 de deuren. De enige Beierse stichting die de reformatie overleefde, was het dochterklooster van Maria May, namelijk Maria te Altomünster. Het werd in 1497 gesticht en kon zich dankzij zijn agrarische ligging en de nabijheid van de opkomende en steeds belangrijker wordende stad München handhaven tijdens deze moeilijke periode. Ook de steun van de Beierse hertogen was een belangrijke factor, al moet hun steun niet overschat worden. Vaak namen ze wel het initiatief en ondersteunden ze voor een korte tijd het klooster, maar op de lange termijn waren het

³⁶ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", pp. 385 – 388.

³⁷ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", p. 389.

vooral de giften van de inwoners uit de naburige steden die belangrijk waren voor de Birgittinessen.³⁸

Ook op het grondgebied van de Pools-Litouwse Unie vinden we een belangrijke Birgittijnse stichting, namelijk *Maria Triumphus*. In 1410 had Wladyslaw Jagiello een Teutoons ridderleger verslagen en stichtte kort daarna (1412) een Birgittinessenklooster als teken van de dank aan Birgitta. Zij had hem immers kort voor de veldslag in een visioen raad gegeven. Dit klooster beantwoordde nog in beperkte mate aan het ideaal van Birgitta. Op initiatief van een vorst werd een Birgittinessenklooster opgericht en deze heerser stond ook garant voor het onderhoud. Al meent Nyberg ook hier te kunnen besluiten dat de aanwezigheid van een stad (Lublin) onontbeerlijk was.³⁹ Vanuit deze Poolse stichting zijn in de 17de eeuw ook nog verscheidene andere Birgittinessenklooster gesticht, namelijk te Sambor (1613 – 1782), Luck (1624 – 1842), Lwow (1613 – 1782), Warschau (1623 – ca. 1820), Brest-Litovsk (1623 – 1830/31), Sokal (ca. 1618 – 1782) en Grodno (1636 – ca. 1907). Deze kloosters waren uitsluitend voor zusters bestemd.⁴⁰

In deze regio's zien we uiteindelijk dezelfde spanningen terugkeren als in de Baltische en Noord-Duitse gebieden. Het eerste dilemma bevindt zich hier ook bij de keuze tussen de voordelen van een nabijgelegen stad en de afgeslotenheid op het platteland. De aanwezigheid van steden betekende vaak een garantie op schenkingen en een instroom van novicen, maar men liep wel het risico meegesleurd te worden in het woelige stadsleven. Daarnaast was ook van het ideaal van één klooster per land niet veel meer overgebleven. Birgitta had immers vele overwinningen beloofd aan een vorst die één Birgittinessenklooster zou oprichten. In de Baltische gebieden kwam er al geen vorst meer aan te pas (net als op het Italiaanse schiereiland) en waar dat wel nog gebeurde in Beieren en Polen, bleven ze ook hier niet lang de enige stichtingen in de regio.⁴¹ Ook landbezit speelde geen belangrijk rol meer, daarentegen waren de giften van burgers en de schenkingen op de speciale aflaatdagen steeds belangrijker.⁴² Van het ideaal dat Birgitta van Zweden voor ogen had en in Vadstena ook gerealiseerd werd, bleef in andere Europese regio's omwille van de regionale omstandigheden niet veel meer over.

We willen ons nu focussen op de ontwikkelingen in de Nederlanden. We bekijken eerst de evoluties in de Noordelijke Nederlanden. We bespreken voornamelijk de algemene geschiedenis van deze kloosters. Ten slotte is het ook belangrijk dieper in te gaan op de geschiedenis van het enige Birgittinessenklooster in de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen, Maria Troon.

³⁸ T. Nyberg, "The Development of the Order of St. Birgitta", pp. 159 – 161.

³⁹ T. Nyberg, "The Development of the Order of St. Birgitta", pp. 155 – 157.

⁴⁰ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 332.

⁴¹ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", p. 387.

⁴² T. Nyberg, "The Development of the Order of St. Birgitta", pp. 165 – 167.

3.5. De Birgittinessen in de Nederlanden

3.5.1. De Noordelijke Nederlanden

De geschiedenis van de Birgittinessen in de Nederlanden begint niet met de stichting van Mariënwater in Rosmalen, maar met een mislukte poging in Kampen. Milla van Kampen kreeg in 1430 immers toestemming van paus Martinus V om haar gemeenschap van Tertiariissen in Oosterholt (Zonneberg) om te vormen tot een Birgittinessenklooster. De omstandigheden zaten Milla van Kampen echter tegen. In het Utrechtse bisschoppenschisma⁴³ had ze partij gekozen voor de verkeerde kandidaten.⁴⁴ Zij koos in eerste instantie de zijde van de pauselijke kandidaat-opvolger Zweder van Culenburg, terwijl de stad Kampen en hertog Filips de Goede Rudolf van Diepholt ondersteunden. Na de dood van Zweder in 1433 steunde Milla de kandidaat van de domheren van Dordrecht, namelijk Walram van Moers. De paus echter ondersteunde nu de kandidatuur van Rudolf van Diepholt. Waarom Milla van Kampen de kandidaat van het concilie ondersteunde, is niet geheel duidelijk. Misschien zocht ze op die manier toenadering tot de aartsbisschop van Keulen, tevens de broer van Walram van Moers. Door zich van de paus te distantiëren had ze echter te veel vijanden gemaakt: de paus, hertog Filips de Goede en de stad Kampen. Bovendien was het moeilijk voor de stad Kampen om Milla en haar plannen te ondersteunen daar ze zo direct in gingen tegen de belangen van de Bourgondische hertogen. Een handelsstad als Kampen kon niet het risico lopen zich de woede van de hertog op de hals te halen.⁴⁵

Vanuit een economisch perspectief speelden ongetwijfeld ook nog andere factoren mee. Het is immers via Hanzeatische kooplieden dat het gedachtegoed van Birgitta van Zweden in de Nederlanden verspreid werd. Hoewel men behoorlijk receptief stond tegenover haar ideeën, was deze associatie tussen de Hanze en de Birgittinessen een obstakel voor de oprichting van het klooster in Kampen. Deze stad probeerde zich immers met alle mogelijke middelen uit de Hanzeatische invloedssfeer te houden. Pas in 1441 maakte de stad definitief deel uit van de Hanze, maar toen was het kwaad reeds geschied.⁴⁶ Ten slotte was de autoriteit van Birgitta en haar *Revelationes caelestes* opnieuw in vraag gesteld en stond men wantrouwig tegenover het concept van de dubbelkloosters. Dat wantrouwen werd pas in 1435 door de bul van paus Eugenius IV weg genomen. Dergelijke onzekerheden deden de zaak van Milla van Kampen en haar Birgittinessen geen goed.⁴⁷

Omwille van deze combinatie van factoren gelukte het Milla van Kampen niet om een Birgittinessenklooster in Kampen op te richten. Ondanks deze mislukking gaf ze de moed niet op. Tussen 1434 en 1438 ondernam ze een tweede poging in Rosmalen (bij 's-Hertogenbosch), ook al had ze opnieuw met talrijke moeilijkheden af te rekenen. Milla van

⁴³ Men zocht in 1423 immers een opvolger voor Friedrich von Blankenheim. De Bourgondische hertog Filips de Goede en zijn zwager Adolf van Kleef wilden echter hun invloed laten gelden in deze regio. Dit zorgde natuurlijk voor de nodige politieke spanningen in het bisdom Utrecht en zelfs daarbuiten.

⁴⁴ A. Jelsma, *Dromen onder druk van de tijd. Over Birgitta van Zweden; een verkenning naar aanleiding van een handschrift uit het Gemeente-archief te Kampen*, Kampen, Uitgeversmaatschappij, 1979, p. 7.

⁴⁵ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 168 – 170 en 173.

⁴⁶ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 170 – 172.

⁴⁷ A. Jelsma, *Dromen onder druk van de tijd*, pp. 8 – 9.

Kampens rol in het Utrechtse bisschoppenschisma was immers ook bekend in Noord-Brabant en het bisdom Luik. Milla's steun aan Dietrich van Moers betekende ook een steun aan zijn broer, de aartsbisschop van Keulen. Dit ging echter in tegen de belangen van de Luikse bisschop, want zijn bisdom werd op die manier omsingeld door de gebroeders van Moers. De stad 's-Hertogenbosch daarentegen had zich tussen 1434 en 1438 verzet tegen de belastingspolitiek van Filips de Goede. Na 1438 was het conflict echter opgelost en het leek de stad geen goed idee ondersteuning te verlenen aan een persoon die lijnrecht inging tegen de belangen van de Bourgondische hertog. De economische situatie van de stad was ook allesbehalve rooskleurig. Tussen 1436 en 1437 veroorzaakten enkel op elkaar volgende misoogsten een hongersnood. Ook de handel in de Noord- en Oostzee was bijna geheel tot stilstand gekomen wegens een oorlog tussen de Duitse Hanzesteden en de Hollandse handelssteden.⁴⁸

Ondanks deze ongunstige omstandigheden slaagde men er met de hulp van priester Severinus uit Firenze in 1438 en de vier zusters uit *Marienkronen* in 1444 in om Mariënwater op te richten.⁴⁹ Wat nu juist het aandeel van Milla van Kampen was in deze stichting, is niet geheel duidelijk. Ze was, zoals aangetoond, *persona non grata* bij de verschillende wereldlijke en kerkelijke overheden. Bovendien meent Nyberg dat ze eerder betrokken was bij de oprichting van het klooster *Marienstern an der Essing* in Swistal (in het aartsbisdom Keulen), ongeveer de enige plaats waar ze op enige steun kon rekenen. Bovendien wordt ze volgens Nyberg niet vermeld in het verzoekschrift aan de paus ter erkenning van Mariënwater. Vooral Pieter van der Elst, die later ook bij de oprichting van Maria Troon betrokken was, speelde een zeer belangrijke rol.⁵⁰ De eerste abdis van het klooster was vrouw Hertwigis uit *Marienkronen*. Het klooster kende een gunstige evolutie in de late Middeleeuwen. Het lag ondermeer aan de basis van enkele andere stichtingen in de Nederlanden. Onder abdis Helwig Olijvers (1464 – 1507) kende het klooster zijn grote bloeiperiode. In 1475 begon men immers met de bouw van een nieuwe kloosterkerk en het scriptorium produceerde talrijke en rijk verluchte handschriften. Met de oorlog tussen Gelre en de Bourgondische hertogen en de economische recessie in Brabant braken minder gunstige tijden aan. Tijdens de Beeldenstorm en de daaropvolgende Tachtigjarige Oorlog viel het klooster meermaals ten prooi aan plunderingen en in 1572 was men gedwongen bescherming te zoeken binnen de stadsmuren van 's-Hertogenbosch. In 1608 keerden de zusters waarschijnlijk terug, maar toen de Staatse troepen onder leiding van Frederik Hendrik ook 's-Hertogenbosch veroverden, werden de mannelijke religieuzen gedwongen de stad te verlaten. De Birgittijnse priesters trokken daarop naar Hoboken, de zusters bleven officieel tot in 1713 in Rosmalen, daarna verhuisde men naar Uden, waar het klooster zich nog steeds bevindt.⁵¹

Vanuit Mariënwater werden nog vele andere Birgittinessenklooster opgericht en ondersteund. Onder de dochterinstellingen vinden we *Maria Stern an der Essig* (Swistal, 1446 – 1454), Mariënkamp (Kampen, 1457 – 1580), *Marienbaum* (Xanten, 1460 – 1802), Maria Ster

⁴⁸ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 176 – 178.

⁴⁹ L. Van Liebergen, *Beelden in de abdij. Middeleeuwse kunst uit het noordelijk deel van het hertogdom Brabant*, Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1993, p. 42.

⁵⁰ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 181 – 187.

⁵¹ L. Van Liebergen, *op. cit.*, pp. 43 – 45.

(Gouda, 1477 – 1551), Maria Troon (Dendermonde, 1466 – 1784), Mariënborg (Soest, 1460 – 1620) en Maria Kruis (Hoboken, 1652 – 1784).⁵²

Na het klooster in Rosmalen werd opnieuw een poging ondernomen om toch een Birgittinessenklooster op te richten in Kampen. Opnieuw kwam het initiatief van de zusters van Zonneberg. Zij hadden immers toestemming gekregen om binnen de muren van de stad Kampen te verblijven. Op 6 maart 1455 gaf bisschop Rudolf van Utrecht de toestemming aan deze Tertiariessen om de regel van Birgitta van Zweden aan te nemen.⁵³ Op 23 juni 1457 volgde dan ook de pauselijke toestemming. De nieuwe stichting kon rekenen op de steun van twee priesters en twee zuster uit Mariënwater.⁵⁴ De tegenstand was aanzienlijk minder aangezien Milla van Kampen niet bij deze stichting betrokken was, het Concilie van Bazel de autoriteit van Birgitta herbevestigd had, de bul van paus Martinus V was ingetrokken en Kampen toen reeds deel uit maakte van de Hanze.⁵⁵

Een volgend klooster, Mariënborg (*Burgus Mariae*), werd te Soest (bij Amersfoort) gesticht op initiatief van Jacob van Gaasbeek. Hij zorgde onder andere voor de bouw van het klooster. Ook een zekere Juffrouw Sofia was door middel van gulle schenkingen betrokken bij de oprichting.⁵⁶ Van Gaasbeek zetelde in de raad van Holland en kwam waarschijnlijk in die hoedanigheid in contact met de *Ordo Sancti Salvatoris*. Deze raad had zich immers ingelaten met het Utrechtse bisschoppenschisma en hij moet bijgevolg ook op de hoogte zijn geweest van Milla van Kampen en haar Birgittinessen. De exacte stichtingsdatum is volgens Nyberg niet te achterhalen door een gebrek aan bronnenmateriaal, maar waarschijnlijk na 1456.⁵⁷ Uit de kroniek van abdis Marie van Oss blijkt dat Mariënwater op 23 augustus 1461 verschillende zusters en broeders heeft gezonden naar Mariënborg.⁵⁸ Op 19 november 1471 ging men over tot de plechtige wijding en de insluiting.⁵⁹ Dit klooster lag aan de basis van twee andere stichtingen, namelijk Mariëvoorne in Den Briel en Maria Wijngaard in Utrecht.⁶⁰

Ook in Gouda werd een Birgittinessenklooster opgericht, Maria Ster of *Marie ad Stellas* genaamd. Nyberg meent dat het klooster door acht procuratoren van de stad Gouda werd aangevangen in 1470, waarna hertogin Margaretha van York tussen augustus 1475 en augustus 1476 de pauselijke toestemming verkreeg voor het klooster.⁶¹ Goudriaan⁶² meent

⁵² U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 332.

⁵³ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, p. 191.

⁵⁴ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, p. 193.

⁵⁵ A. Jelsma, *Dromen onder druk van de tijd*, pp. 9 – 10.

⁵⁶ “Haerlieder fondator was My Joncker van Gaesbeeck, die droech hem placke ende boschen op ende hout totter temmeringhen. Een persoene gheheeten Joffrouwe Soffia, daer hadden se vele schoens te bat af.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 277.

⁵⁷ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 202 – 203.

⁵⁸ “... ende dat volck bynnen der steden van Utrecht verzochtent haestelijck soe op, als dat se te Marien Water om haer persoonen qvamen, die se aenwijsen soudent int jaer als Cleve M.cccc.lxi, den xxiiij.ste dach in ouxte, omtrent vi weken naedat Myvrouwe van Cleve haer volc ghehaelt hadde.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 277.

⁵⁹ “Haerlieder solempne inclusie bij den bischop ghevyel anno M.cccc.lxxi, den xix in november, als wij te Marie Throone den voortgaenden somer den xxi dach in julij voer hem inghesloten waren, all waren se langher begonnen voer ons.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 278.

⁶⁰ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 332.

⁶¹ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, p. 207.

echter dat men pas rond 1476 is begonnen met de oprichting van het klooster, een hypothese die ondersteund wordt door de kroniek van Marie van Oss:

“Dat xxi es ghenamnt Marie Sterre, welc die ghemeyn stat van der Gouwe versocht hebben om te stichten ende te fonderen, welck oeck wtten clooster van Marien Watere aenghewesen sijn, ligghende int sticht van Utrecht, welcke aengheheven wert int jaer Ons Heeren anno lxxvj omtrent Sente Mathias apostel, xxij in sporkille...”⁶³

In 1476 verwierven de Birgittinessen een huis in de “Conincstraet”, waar ze uiteindelijk hun intrek namen. Mariënwater zorgde opnieuw voor de nodige ondersteuning. In 1494 werd de clausuur ingevoerd.⁶⁴

De Birgittinessen in Gouda verwierven inkomsten door de bijzondere aflaten die men twee maal per jaar kon verdienen en uit het vervaardigen van handschriften.⁶⁵ Onder andere de overste Rijkmoet van Loon was hierin zeer bedrijvig. Hoewel het klooster verder kon rekenen op schenkingen van particulieren⁶⁶ en belangrijke weldoeners had als Theodoricus Jacobszoon Hoeck, Hugo Corneliszoon en Margaretha van York⁶⁷, is het klooster volgens Van Heel nooit echt financieel gezond geweest. De situatie verslechterde rond de eeuwwisseling waardoor men zich verplicht zag goederen uit het klooster te verkopen. Deze verkoop en de beperkte steun vanuit Gouda konden de situatie echter niet omkeren. Bovendien liet de kloostertucht ook de wensen over, wat leidde tot enkele visitaties van de bisschop. Op 25 april 1551 verkochten de Birgittinessen uiteindelijk hun klooster aan de regulieren van Steyn⁶⁸ en de overgebleven zusters en broeders trokken naar Mariënborg te Soest.⁶⁹

Ook in Den Briel werd een Birgittinessenklooster gesticht, namelijk Mariëvoorne⁷⁰. Margaretha van York nam in 1484 het initiatief voor deze stichting en het kon rekenen op de steun van de Brielse bevolking en de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië. Paus Innocentius VIII gaf op 19 april 1485 zijn toestemming.⁷¹ De Birgittinessen kregen ook hulp uit Mariënborg en later deed Margaretha van York de zusters van Maria Troon een verzoek

⁶² K. Goudriaan, “Klooster van de brigitten, later van de regulieren”, in: W. Denslagen, ed. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Gouda. Met bijdragen van C. J. W. Akkerman, Bianca van de Berg, Stijn van Genuchten, e.a.*, Zwolle, Waanders, 2001, p. 206.

⁶³ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 279.

⁶⁴ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 208 – 209.

⁶⁵ K. Goudriaan, *Klooster van de brigitten*, pp. 207.

⁶⁶ “Dit clooster kwam rijckelijc toe, want die Hollanders moghen wel gheven.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 279.

⁶⁷ Margaretha van York was niet echt actief betrokken bij de stichting van het klooster. Ze zorgde enkel voor de pauselijke erkenning. In: D. Van Heel, “Het Brigittinessen-klooster genaamd Mariënsterre op de westzijde van de raam te Gouda”, in: *Haarlemse Bijdragen*, 67 (1952), pp. 129 – 133.

⁶⁸ Deze regulieren hadden hun klooster in 1549 door een brand verloren en probeerden eerst intrek te nemen bij de Birgittinessen door een gebouw van hen te huren, maar men kreeg daarvoor geen toestemming van de bisschop. In: D. Van Heel, *art. cit.*, pp. 140 – 147.

⁶⁹ D. Van Heel, *art. cit.*, p. 149.

⁷⁰ Dit klooster wordt in de kroniek van abdis Marie van Oss onder de naam “Marien Briele” besproken. Zie: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 280.

⁷¹ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 217 – 218.

om een viertal personen te sturen naar deze abdij.⁷² Oorspronkelijk bevond het klooster zich buiten de stadsmuren, maar deze gebouwen werden door een brand in 1494 compleet vernietigd. De kloosterlingen vestigden zich dan maar binnen de stadsmuren van Den Briel. Het klooster was echter geen onverdeeld succes, zoals ook Marie van Oss verhaald:

“Dit Gods huys heeft vele dyveerscher tribulacien ende turbacien overleden, wij wilden betrouwen dat God stadelijc bij hemlieden woent.”⁷³

Volgens Glaudemans is er nooit echt sprake geweest van een dubbelklooster, het mannenconvent ontbrak immers. Verder is men ook nooit overgegaan tot de invoering van de clausuur. Bovendien moest de nieuwe stichting de concurrentie aangaan met het succesrijke Clarissenklooster in deze stad. Daarom bleven schenkingen uit. Een dieptepunt werd bereikt met de zondvloed op 5 november 1530 (de zogenaamde St. Felixvloed). Deze zette de gehele stad en omgeving van Den Briel blank. Ook het Birgittinessenklooster werd zwaar getroffen, alle bezittingen van de zusters werden vernietigd. Ze kregen van de pauselijke nuntius de toestemming om in 1531 naar Mariënwater te verhuizen. Het bouwvallige klooster en de omliggende gebieden werden opgekocht door Andries van Bronkhorst.⁷⁴

Tot slot rest ons nog het klooster Marie Wijngaard in Utrecht. Op 19 februari 1485 kreeg het huis der Tertiariessen de toestemming van bisschop David van Bourgondië om zich bij de *Ordo Sancti Salvatoris* aan te sluiten.⁷⁵ Het nieuwe klooster kreeg steun vanuit Mariënborg, maar het is waarschijnlijk nooit plechtig ingewijd.⁷⁶ Rond 1600 hield het klooster op te bestaan.⁷⁷

Wat deze kloosters betreft zien we een combinatie van enerzijds stedelijke en anderzijds agrarisch, landelijke abdijen. Nyberg meent dat Mariënwater en *Marienburg* (in het hertogdom Kleef) nog grotendeels het agrarische karakter behielden van het Scandinavische Vadstena. Al is het duidelijk dat de stad 's-Hertogenbosch belangrijk was voor Mariënwater. De andere stichtingen (Kampen, Gouda, Utrecht en Den Briel) hadden een meer stedelijk karakter.⁷⁸ Natuurlijk vinden we ook in de sterk geurbaniseerde Nederlanden de spanning tussen de voordelen van de nabijheid van een stad en het huldigen van het principe van de afgeslotenheid. Men was ook hier afhankelijk van de giften van rijke en vrome kooplieden, de rekrutering van hun zonen en dochters en de veiligheid die een stad bood. Landbezit was niet

⁷² “Ierste soe hebben se die van Marien Borch aenghewesen, maer naemaels onse oude Princersse, verhoorende vele zaken, versocht neerstelijcken op onse kyndere te Marien Throone, comende principaellick bij ons te versuecken, dat wij daer drie of vier persoenen wilden seynden, die se nae onse conversacie leerden leven.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 280.

⁷³ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 280.

⁷⁴ C. N. W. M. Glaudemans, “Vuur en water: Opkomst en ondergang van het Birgittenklooster ‘Mariën Voor’ in den Briel”, in: *Brielse mare. Mededelingen en historische bijdragen van de Vereniging Vrienden van het Trompmuseum*, 1 (1991), 1, pp. 55 – 59.

⁷⁵ T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 220 – 221.

⁷⁶ “Persoenen van Marien Borch hebbent aenghewesen, welc was te voeren een susterhuys; dese aenveerdende onse religioen houdende soe sij best moghen, ummer bliven se vaste langhe onghesloten sitten.” In: U. Sander-Olsen, *De Kroniek van Abdis Marie van Oss*, p. 280.

⁷⁷ U. Sander-Olsen, *De Kroniek van Abdis Marie van Oss*, p. 332.

⁷⁸ T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung”, pp. 391 – 392.

langer een *conditio sine qua non*.⁷⁹ We zien wel dat door hun vestiging bij steden, ze ook onderhevig waren aan de economische ontwikkelingen en de politieke strubbelingen in deze steden. Vaak moesten ze bovendien in concurrentie treden met de reeds gevestigde kloosters (voornamelijk bedelordes).⁸⁰ De vorsten, *in casu* de Bourgondische hertogen en hertoginnen, daarentegen namen niet echt het initiatief tot de oprichting van de kloosters. Ze ondersteunden deze wel in beperkte mate, maar hun inspanningen zijn niet te vergelijken met die van de Scandinavische en Engelse kloosters. Het principe één klooster per land/vorstendom wordt hier door persoonlijke initiatieven van vrome burgers doorkruist. Het is duidelijk dat deze evoluties deels verklaard kunnen worden door de betrokkenheid van de Hanzeatische en Italiaanse Birgittinessenkloosters bij de oprichting van kloosters in de Nederlanden.⁸¹

3.5.2. De Zuidelijke Nederlanden

Tot slot moeten we ons nog wenden tot het enige Birgittinessenklooster in de Zuidelijke Nederlanden, namelijk Maria Troon in Dendermonde. Het initiatief tot de stichting kwam van Pieter van der Elst en enkele voorname personen uit Dendermonde. Ze kregen daarbij hulp van Isabella van Portugal en twee broeders uit *Marienkronen*. In 1466 kwamen vijf zusters, waaronder Marie van Oss, naar Maria Troon waar ze uiteindelijk in 1471 ingewijd werden.⁸² Tot in het begin van de zestiende eeuw kende het klooster vooral financiële problemen, onder andere veroorzaakt door het uitblijven van de nodige en beloofde giften van de hertogin. Het klooster kende natuurlijk moeilijke tijden tijdens de calvinistische overheersing van de stad. Alle geestelijken werden uit de stad verbannen, de Birgittinessen vluchtten daarop naar Aalst. De kloostergebouwen vielen te prooi aan plunderingen en vernielingen. Toen Alexander Farnese in 1584 de stad op de calvinisten heroverde, werden de Birgittinessen terug geroepen en opnieuw in het bezit gesteld van hun goederen. De restauratie begon onder Hedwige van den Broecke, de zesde abdis (1599 – 1600). Onder haar opvolgster deden zich echter strubbelingen voor. Hoewel er geen bewijs is van onzedelijk gedrag in Maria Troon, was er toch enige weerstand gegroeid tegen dubbelkloosters. Het Concilie van Trente had zich ook uitgesproken tegen een dergelijk systeem. Anna du Bois (1601 – 1604), de zevende abdis wou deze misbruiken aanpakken door een strengere orderegels aan te nemen, maar ondervond daarbij een grote tegenstand. Ze besloot daarop een Birgittijns huis te stichten dat enkel voor vrouwen toegankelijk was. Ze kreeg daarvoor op 5 september 1604 toestemming van paus Clemens VIII. Haar opvolgster, Barbara Tasse (1604 – 1623), ondervond dezelfde problemen en trok met de toestemming van de aartsbisschop met enkele zusters naar Brussel.⁸³ Het mannenklooster, ontbonden door Barbara Tasse in 1612, werd opnieuw opgericht door haar opvolgster abdis Maria Spelders (1623-1636/1639). Dit zorgde echter voor nieuwe schandalen en wangedrag in het klooster en de Gentse bisschop Antonius Triest zag zich genoodzaakt in

⁷⁹ T. Nyberg, "The Development of the Order of St. Birgitta", pp. 165 – 167.

⁸⁰ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", pp. 392 – 393.

⁸¹ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", pp. 381 en 391.

⁸² L. Pee, "Het dubbelklooster der H. Birgitta of Maria-Troon", in: *Gedenkschrift van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, (1978-1979), 4, pp. 215 – 218.

⁸³ L. Pee, *art. cit.*, pp. 230 – 232.

te grijpen.⁸⁴ Zijn ingrijpen veroorzaakte een lange juridische strijd tussen de abdis en Triest. In 1638 vluchtte abdis Marie Spelders en prioeres Anna van der Becken met veertien zusters weg naar het klooster in Rosmalen waar ze met open armen werden ontvangen. Uiteindelijk kregen ze in dit conflict gelijk van de pauselijke Rota. Uit vrees voor represailles van de Gentse bisschop konden de gevluchte zuster pas in 1650 terugkeren.⁸⁵

Paus Urbanus VI begon echter het gevaar in te zien van dubbelkloosters en met de bul van 9 oktober 1643 verbood hij alle dubbelklooster van de *Ordo Sancti Salvatoris* en ze dienden per direct gescheiden te worden. Vanaf 1643 verbleven dus enkel nog zusters in het klooster te Dendermonde.⁸⁶ Het klooster werd uiteindelijk door een keizerlijk besluit van Jozef II (17 maart 1784) gesloten. De zusters werden gedwongen het klooster te verlaten. Met het verdrijven van de Oostenrijkers tijdens de Brabantse Omwenteling keerde de hoop terug op een mogelijke restauratie van het klooster. Zelfs de terugkeer van de Oostenrijkers vormde geen probleem. Keizer Leopold II had het beleid van zijn voorganger bijgestuurd en onder keizer Frans II diende men een aanvraag in ter heroprichting van het Birgittinessenklooster. Men kreeg echter geen antwoord. Een schrijven naar de commissie voor herstel van afgeschafte kloosters in Vlaanderen leverde ook geen resultaat op. Hun hoop werd helemaal de kop ingedrukt toen de Franse revolutionaire troepen in de zomer van 1494 Vlaanderen binnenvielen. Het klooster werd nooit meer heropgericht.⁸⁷

⁸⁴ L. Pee, *art. cit.*, p. 235.

⁸⁵ L. Pee, *art. cit.*, p. 243. Voor een uitgebreid verslag over deze strubbelingen zie: L. Pee, *op. cit.*, pp. 234 – 244 en A. Du Bois, “L’*évêque de Gand et les Brigittines de Termonde*”, in: *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 14 (1912), 2, pp. 193 – 208.

⁸⁶ L. Pee, *art. cit.*, p. 249.

⁸⁷ L. Pee, *art. cit.*, pp. 249 – 253.

Hoofdstuk 2: Schrift en spiritualiteit in Maria Troon.

1. De kloosterbibliotheek en het scriptorium van Maria Troon.

In dit hoofdstuk bespreken we in de eerste plaats de kloosterbibliotheek van Maria Troon. We gaan na welke handschriften we terugvinden voor dit klooster. We maken daartoe eerst enkele beschouwingen op reeds gevoerd onderzoek naar de bibliotheek van Mariënwater. Daarna wijden we uit over het scriptorium en de handschriftencollectie van Maria Troon. Daarna vergelijken we deze collectie met die uit het moederklooster in Mariënwater. Op die manier krijgen we een goed inzicht in de kloosterbibliotheek van Maria Troon en kunnen we in een volgend hoofdstuk, steunend op de resultaten van dit onderzoek, dieper in gaan op specifieke handschriften.

1.1. Een kloosterbibliotheek bij de Birgittinessen

Een echt bibliotheekreglement vinden we niet terug in de *Regula Sancti Salvatoris*, maar deze regel stond wel toe dat de zusters boeken mochten bezitten voor studie en persoonlijke devotie.⁸⁸ Uit onderzoek van Kreek⁸⁹ en Sander-Olsen⁹⁰ naar de bibliotheek van Mariënwater kan men enkele essentiële kenmerken formuleren.

Een Birgittinessenklooster bestond op zijn minst uit twee bibliotheken, namelijk één voor de mannelijke en vrouwelijke religieuzen. Een gevolg natuurlijk van de strikte scheiding tussen beide geslachten in het klooster. Het is onduidelijk in welke mate er ook een bibliotheek voor leken was. En zoals reeds vermeld bezaten de zusters en broeders ook eigen boeken. De bibliotheek van de priesters bestond vooral uit theologische werken.⁹¹ Aangezien de mannelijke religieuzen in de 17de eeuw van Mariënwater naar Hoboken vluchtten, zijn er bijna geen sporen meer van hun aanwezigheid in de collectie van overgeleverde handschriften uit Mariënwater.⁹² De bibliotheek van de zusters daarentegen bestond voornamelijk uit stichtelijke literatuur en liturgische werken. Met liturgische werken worden onder andere missalen (misboeken), gradualen (zangboeken voor een koor), brevieren (liturgische handboeken met gebeden voor de verschillende *horae canonicae*⁹³), antiphonaria

⁸⁸ “Boucken mach men hebben alsoe vele als van noode zijn, omme vulcommelijc te doene den godliken dienst ende niet meer in gheender manieren. Die boucken moghen zij hebben hoe vele zij willen, in den welcke men leerd ofte studeert.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 28 r°.

⁸⁹ M. L. Kreek, “Bibliotheek van ‘Mariënwater’/‘Maria – Refugie’”, in: L. Van Liebergen, ed. *Birgitta van Zweden 1303 – 1373. 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*. Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1986, pp. 42 – 56.

⁹⁰ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek – Marienwater – fra ca. 1434 – 1713: forsøg på rekonstruktion*, København, Danmarks Biblioteksskole, 1977, 125 p.

⁹¹ M. L. Kreek, “Bibliotheek van ‘Mariënwater’/‘Maria – Refugie’”, p. 46.

⁹² U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 23.

⁹³ De Birgittijnen gebruikten het brevier van het bisdom waar het klooster was gelegen, de Birgittinessen hadden echter een eigen brevier dat nog door Birgitta van Zweden was samengesteld. Het (*Sermo Angelicus*) was in het Latijn geschreven en is eeuwenlang ongewijzigd gebleven. In: M. L. Kreek, “Het koorgebed van de

(zangboeken voor een koor), processionalen (een verzameling van Latijnse hymnen die tijdens een processie gezongen worden) en ritualen (richtlijnen voor ceremoniën en belangrijke plechtigheden in het klooster) bedoeld. Deze waren vooral in het Latijn geschreven. De stichtelijke literatuur daarentegen is vooral in het Middelnederlands en bevat vooral getijden, gebeden, heiligenlevens, excerpten uit de *Revelationes caelestes* en passieverhalen. Naast deze twee categorieën zijn er ook nog regelboeken en historiografische werken. Regelboeken bevatten voornamelijk afschriften van de *Regula Sancti Salvatoris*, de Regel van St. Augustinus en constituties aangaande de orde van Birgitta van Zweden. Historiografische werken zijn zeldzaam voor de Birgittinessenkloosters en zullen slechts beperkt aan bod komen in de volgende hoofdstukken.⁹⁴

Deze vier categorieën (liturgie, stichtelijke literatuur, regels en historiografische werken) gebruiken we om het handschriftenbestand van Maria Troon te analyseren. Op die manier kunnen we bepalen in welke mate de bibliotheek van de Dendermondse Birgittinessen beantwoord aan de algemene bepalingen die Kreek⁹⁵ en Sander-Olsen⁹⁶ reeds hebben geformuleerd.

1.2. Analyse van het manuscriptenbestand in Maria Troon (Dendermonde)

We geven aan de hand van enkele overzichtsartikelen⁹⁷, catalogi⁹⁸, repertoria⁹⁹ en een veilingcatalogi¹⁰⁰ een overzicht van het manuscriptenbestand van de Birgittinessen in Maria Troon.

Birgittinessen”, in: L. Van Liebergen, ed. *Birgitta van Zweden 1303 – 1373. 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*. Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1986, p. 58.

⁹⁴ M. L. Kreek, “Bibliotheek van ‘Mariënwater’/‘Maria – Refugie’”, pp. 47 – 54 en U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, pp. 38 – 51.

⁹⁵ M. L. Kreek, “Bibliotheek van ‘Mariënwater’/‘Maria – Refugie’”, in: L. Van Liebergen, ed. *Birgitta van Zweden 1303 – 1373. 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*. Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1986, pp. 42 – 56.

⁹⁶ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek – Marienwater – fra ca. 1434 – 1713: forsøg på rekonstruktion*, København, Danmarks Biblioteksskole, 1977, 125 p.

⁹⁷ U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde”, in: *Ons Geestelijk Erf*, 64 (1990), pp. 89 - 106; U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde. Supplement”, in: *Ons Geestelijke Erf*, 71 (1997), pp. 215 – 227; en P. Gerlach, “Noordbrabantse “scriveren” en “verlichters”. Naar aanleiding van het Getijdenboek van Coudewater (1417 – 1457)”, In: *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 43 (1972), 1 – 2, pp. 131 – 140 en pp. 588 – 597.

⁹⁸ P. Batselier, *Pretiosa uit oude abdijen. Kunstvoorwerpen, kostbare handschriften en belangrijke archiefstukken uit de voormalige abdijen van Oost-Vlaanderen*, Gent, Vanmelle, 1973, 78 p.; J. M. Van Den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, t. I*, Brussel, Lamertin, 1901, XV-592 p.; J. M. Van Den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, t. III: Théologie*, Brussel, Lamertin, 1903, XII-512 p.; *Wereldtentoonstelling voor koloniën, zeevaart en oud-Vlaamsche Kunst. Afdeling der Oud-Vlaamsche Kunst. Deel 5:boekbanden. Catalogus*, Brussel, Monnom, 1930, 208 p.; N. R. Ker, *Medieval manuscripts in British Libraries I, Londen*, Oxford, Clarendon Press, 1969, XXXVIII-437 p.; J. De Saint-Genois, *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de la Ville et de l’Université de Gand*, Gent, Annoot-Braeckman, 1849-1852 en M. Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden. Naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw. 6: Beschrijvende Catalogus der Handschriften*, Antwerpen, Standaard Boekhandel 1934, 317 p.

We hebben volgende selectiecriteria gehanteerd: alle handschriften die toebehoorden aan de bibliotheek van Maria Troon en die geschreven zijn voor 1600. Drukwerken worden hier buiten beschouwing gelaten. Voor Maria Troon beschikken we over te weinig drukwerken om een zinvolle en representatieve analyse te kunnen uitvoeren.¹⁰¹ Op basis van de inhoud wordt een manuscript onderverdeeld in één van de hierboven beschreven categorieën. Daarnaast wordt ook de datering, taal, aantal folio's en afmetingen bepaald (zie bijlage 1). Er is om verschillende redenen gekozen om een nieuwe tabel op te stellen. Stoker & Verbeij¹⁰² bespreken enkel de Middelnederlandse werken en hun bevindingen voor Maria Troon zijn bovendien onvolledig. Daarom is het ook noodzakelijk de twee artikelen van Sander-Olsen¹⁰³ te gebruiken. Zij behandelt echter alle manuscripten (tot en met de opdoeking van het klooster) uit Maria Troon. Bovendien is haar beschrijving van de handschriften zeer beperkt. Om alles duidelijk en overzichtelijk te maken, is gekozen om een nieuwe tabel als bijlage toe te voegen.

Op basis van de besproken selectiecriteria kunnen we 29 handschriften in verbinding brengen met Maria Troon in Dendermonde. We treffen één handschrift met historiografische inhoud aan, drie met liturgische werken, acht manuscripten die regels of statuten bevatten en ten slotte ook nog 17 handschriften met stichtelijke literatuur.

De enige historiografische tekst waarover we beschikken is de kroniek van abdis Marie van Oss (bijlage, nr. 15). Deze kroniek behandelt de geschiedenis van de *Ordo Sancti Salvatoris* en in het bijzonder de ontstaansgeschiedenis van Maria Troon.

De tweede categorie bestaat uit manuscripten met voornamelijk regels, constituties en bullen. We beschikken over vier manuscripten met een afschrift van de *Regula Sancti Salvatoris*. Handschrift 607 uit de Gentse universiteitsbibliotheek zullen we later nog toelichten (bijlage, nr. 20). Daarnaast bevatten handschrift 689 uit de *Hessische Landes- und Hochschulbibliothek* te Darmstadt (bijlage 1, nr. 13), handschrift D 1 uit het Kloosterarchief in Altomünster (bijlage 1, nr. 2) en handschrift 339 in de *Society of Antiquaries* te Londen (bijlage 1, nr. 25) ook een versie van de *Regula Sancti Salvatoris*. Daarnaast vonden we ook vier manuscripten die constituties en bullen bevatten met betrekking tot de *Ordo Sancti Salvatoris*. Het gaat hier om drie *bullaria* (hss. 604, 606 en 608) die zich in de Universiteitsbibliotheek van Gent

⁹⁹ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, Leuven, Peeters, 1997, 612 p.; J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, I: De handschriften verworven voor 1852*, Gent, Rijksuniversiteit, 1984, 156 p. (Werken uitgegeven door de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte, 171) en J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, II/1: De handschriften verworven na 1852 (deel 1)*, Gent, Rijksuniversiteit, 1996, 369 p. (Werken uitgegeven door de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte, 182).

¹⁰⁰ *Sotheby's London. Western manuscripts and miniatures, 17-12-1991*, London, Sotheby's, 1991, 187 p.

¹⁰¹ Zie: U. Sander-Olsen, "Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde", pp. 104 – 105.

¹⁰² K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, 612 p.

¹⁰³ U. Sander-Olsen, "Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde", 1990, pp. 89 – 106 en U. Sander-Olsen, "Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde. Supplement", 1997, pp. 215 – 227.

bevinden. Handschrift 604 in de Gentse Universiteitsbibliotheek (bijlage 1, nr. 17) bevat een lange bul van Martinus VI waarin hij de regels van het klooster Syon bevestigt. Daarnaast enkele bullen van pausen Pius II, Paulus II en Sixtus IV. Saint-Genois meent dat het hier over de authentieke documenten gaat (men vindt immers een zegel van pauselijke notaris gedateerd op 12 november 1499). Tot slot vinden we nog een charter gedateerd op 1471 waarin de kardinaal-aartsbisschop van Canterbury de toestemming geeft aan Henri Herryis om te preken in het Latijn alsook in de volkstaal. Handschrift 606 (bijlage 1, nr. 19) bevat elf bullen, o.a. van Urbanus VI, Martinus VI, Bonifatius IX en Eugenius IV. Het manuscript komt waarschijnlijk uit Zweden. Handschrift 608 (bijlage 1, nr. 21) is een niet geautoriseerde kopie van alle bullen die men in handschrift 606 vindt. Daarnaast vindt men enkele excerpten uit de regel van Birgitta van Zweden en een verslag van enkele mirakels verricht door Birgitta van Zweden in Vadstena en Dendermonde. Deze kopie is volgens Saint-Genois gemaakt in Maria Troon. Handschrift 605 (bijlage 1, nr. 18) bevat enkele constituties betreffende het kapittel van de orde te Gnadenberg.¹⁰⁴

Verder bevatten drie manuscripten liturgische werken, namelijk hs. 2863 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (bijlage 1, nr. 5), een handschrift in de Onze-Lieve-Vrouwcollegiale te Dendermonde (bijlage 1, nr. 14) en een handschrift in het privébezit van Frederik Vahlqvist te Stockholm (bijlage 1, nr. 29). Het gaat hier respectievelijk om één misboek, twee gradualia en een supplement van een breviarium. Het is opvallend hoe weinig liturgische werken overgeleverd zijn uit de periode voor 1600. Misschien kan dit verklaard worden door de stopzetting van het klooster in de late 18de eeuw. Liturgische werken hadden slechts een beperkte waarde voor niet-kloosterlingen. Het staat echter vast dat er nog meer liturgische werken in Maria Troon geweest zijn. We beschikken namelijk over geen enkel Birgittijns brevier. De Birgittinessen hadden in tegenstelling tot de Birgittijnen wel een eigen brevier.¹⁰⁵

De stichtelijke werken zijn daarentegen beter vertegenwoordigd. Maar liefst 17 handschriften bevatten devotionele literatuur. Het merendeel zijn gebeden- en getijdenboeken (bijlage 1, nr. 9, 11, 12, 16, 24, 26, 27 en 28) of handschriften met voornamelijk ascetische traktaten (bijlage 1, nr. 7, 10 en 22). Daarnaast vinden we ook twee heiligenlevens terug die beiden berusten in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Handschrift 3042-44 (bijlage 1, nr. 6) bevat het heiligenleven van Birgitta van Zweden en haar dochter Catherina van Vadstena, terwijl handschrift 4584 (bijlage 1, nr. 8) enkel het heiligenleven van Birgitta van Zweden bevat. Handschrift 1451-53 (bijlage 1, nr. 4) uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, handschrift C2 uit het kloosterarchief te Altomünster (bijlage 1, nr. 1) en een handschrift uit het St. Stefanklooster te Augsburg (bijlage 1, nr. 3) bevatten tezamen de acht boeken van de *Revelationes caelestes*.

¹⁰⁴ J. De Saint-Genois, *Catalogue méthodique et raisonné*, pp. 361 – 362.

¹⁰⁵ Voor een uitgebreide analyse van het koorgebed, zie: M. L. Kreek, “Het koorgebed van de Birgittinessen”, in: L. Van Liebergen, ed. *Birgitta van Zweden 1303 – 1373. 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*, Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1986, pp. 57 – 63.

Naast de inhoud van de werken is ook de taal van deze werken belangrijk. We beschikken over één hebreuws gebedenboek. Het is op een voorlopig onbekende manier in het klooster terechtgekomen. Het is uitgesloten dat het werk in het klooster geschreven is, daar het gedateerd wordt in de 14de eeuw.¹⁰⁶ Verder hebben we nog 13 Middelnederlandse en 13 Latijnse werken. Tot slot vonden we ook nog twee handschriften waar belangrijke delen van het werk zowel in het Middelnederlands als in het Latijn geschreven zijn. Er zijn dus evenveel Latijnse als Middelnederlandse handschriften. Dit wijst duidelijk op het tweetalig karakter van een kloosterbibliotheek in Maria Troon.

De inhoud van een werk bepaalt vaak in welke taal het geschreven is. Dit geldt ook in grote mate voor de bibliotheek van Maria Troon. Het enige historiografische werk, de kroniek van abdis Marie van Oss, is in het Middelnederlands geschreven. Het werk was waarschijnlijk voor de zusterbibliotheek bedoeld, daar de meeste zusters geen Latijn begrepen. Kreek meent wel dat de priesters mogelijk Latijn onderricht hebben gegeven aan de zusters. Zo konden ze hun Latijns brevier beter begrijpen, maar er zijn weinig concrete aanwijzingen om aan te nemen dat het grootste deel van de zusters het Latijn behoorlijk beheersten.¹⁰⁷ Bovendien zijn er voor Mariënwater enkele brevieren bekend in Middelnederlandse vertaling, wat er duidelijk op wijst dat niet elke zuster voldoende kennis om hun Latijnse brevier helemaal te begrijpen.¹⁰⁸ De drie liturgische werken waarover we beschikken zijn echter wel in het Latijn geschreven.

De manuscripten met regels, constituties en bullen zijn ook voornamelijk in het Latijn opgetekend. Bullen werden natuurlijk in het Latijn uitgevaardigd door de pauselijke curia en in het klooster bestond blijkbaar geen behoefte aan vertalingen. Drie van de vier regelboeken zijn overigens volledig in het Latijn geschreven, enkel hs. 607 uit de Universiteitsbibliotheek van Gent bevat een Middelnederlandstalige versie van de regel. Dit regelboek bevat de regel van St. Augustinus en de *Regula Sancti Salvatoris* in het Latijn, elke hoofdstuk wordt echter gevolgd door een Middelnederlandse vertaling. Daarnaast vinden we ook nog de regel van St. Augustinus met glossen terug, maar enkel in een Middelnederlands afschrift. Sander-Olsen meent dat dit regelboek toebehoorde aan de abdis, zodat zij de zusters een volkstalige versie van regel kon voorlezen.¹⁰⁹

Het is moeilijker uitspraken te doen over de devotie werken. We treffen in de bibliotheek van Maria Troon 10 handschriften aan met overwegend Middelnederlandse teksten (bijlage 1, nr. 6, 7, 8, 10, 11, 12, 16, 22, 23, 24, 26 en 27) en drie met overwegend Latijn aan (bijlage 1, nr. 1, 2 en 4). Een handschrift (bijlage 1, nr. 28) bevat zowel Latijnse als Middelnederlandse teksten. De Middelnederlandse gebeden-, getijden- en devotieboeken zijn waarschijnlijk geschreven/gekopieerd/samengesteld voor de zusters, daar er aanwijzingen zijn dat de meeste zusters het Latijn niet machtig waren. Directe aanwijzingen in de handschriften zijn er niet,

¹⁰⁶ Zie ook: U. Sander-Olsen, "Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde", 1990, p. 90.

¹⁰⁷ M. L. Kreek, "Bibliotheek van 'Mariënwater'/'Maria – Refugie'", p. 45.

¹⁰⁸ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek – Marienwater – fra ca. 1434 – 1713: forsøg på rekonstruktion*, København, Danmarks Biblioteksskole, 1977, pp. 81, 106 – 107 en 128.

¹⁰⁹ U. Sander-Olsen, "The Life and Works of St. Birgitta in Netherlandish Translation", in: B. Morris en V. M. O'Mara, eds. *The translation of the works of St. Birgitta of Sweden into medieval European vernaculars*, Turnhout, Brepols, 2000, p. 128.

daar colofons meestal ontbreken. Het enige Middelnederlandse stichtelijke werk waar we zowel de auteur als de bezitter kennen, geeft niet veel uitsluitsel. Het handschrift in de abdij van Syon (bijlage 1, nr. 26) is van de hand van Johannes Vennekens en geschreven in 1565.¹¹⁰ Deze man vinden we ook in het necrologium van het klooster terug: “Fratris Arnoldi Vennekens, sacerdotis, 1576.”¹¹¹ Hij schreef dit werkje voor ene Marie Verreijken de wettige echtgenote van meester Pieter van Overloope (de heer van Damme).¹¹² Zij was echter geen non in het klooster (althans ze wordt niet vermeld in het necrologium).

Nu we de collectie handschriften beschreven hebben, gaan we nog dieper in op de vraag of Maria Troon al dan niet over een scriptorium beschikte. Dit is nog steeds geen uitgemaakte zaak, ondanks de 29 handschriften waarover we beschikken uit de periode voor 1600. Sander-Olsen vermoedt dat de Dendermondse Birgittinessen reeds gedurende de late middeleeuwen beschikten over een eigen scriptorium.¹¹³ Reynaert is minder overtuigd van het bestaan van een dergelijk scriptorium. Hij analyseerde twee handschriften (hs. 205 en hs. 607) in de Gentse Universiteitsbibliotheek en op basis van hun stilistische vormgeving meende hij dat deze een eenheid vormden. Bovendien zijn beide manuscripten van een dergelijk hoge kwaliteit dat ze onmogelijk in Maria Troon kunnen geschreven zijn. Deze handschriften kwamen in de late 15de eeuw tot stand en aangezien het klooster pas in 1466 gesticht en in 1471 ingewijd is, meent Reynaert dat klooster op dat moment nog niet kon beschikken over een scriptorium waarin schrijvers en miniaturisten werkten die handschriften van een dergelijk hoge kwaliteit konden produceren. Reynaert ziet overigens ook picturale en codicologische gelijkenissen met andere handschriften die in opdracht van het Bourgondische hof zijn geschreven. De handschriften zijn misschien een schenking van Margaretha van York aan het klooster.¹¹⁴ Als de bevindingen van Reynaert juist zijn, dan kan men inderdaad ernstige vragen stellen bij het bestaan van een scriptorium in de late middeleeuwen. Het is overigens uiterst moeilijk om uit te maken wie de handschriften schreef, want de colofons ontbreken meestal. Alleen op basis van inhoud kunnen toeschrijvingen gedaan worden. Dit is een zeer moeilijke opdracht. Ampe had bijvoorbeeld hs. 12.079 toegewezen aan het klooster Maria Troon op basis van het voorkomen van de *Quindecim orationes de passione Domini* van Pseudo-Birgitta van Zweden.¹¹⁵ Deze hypothese wordt echter door Stooker & Verbeij¹¹⁶ als voorbarig beschouwd en ook Sander-Olsen¹¹⁷ meent dat de toeschrijving onzeker is.

¹¹⁰ U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde”, 1990, p. 98.

¹¹¹ A. De Vlaminck, “Necrologe du double monastère de Saint-Brigitte à Termonde”, in: *Oudheidkundige kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde*, 9 (1901), 2, p. 14.

¹¹² U. Weekes, “The interplay between prints and illuminated manuscripts in Brigittine convents of the Low Countries during the sixteenth century”, in: J. Lowden en A. Bovey, eds. *Under the Influence: the concept of Influence and the study of Illumination Manuscripts*, Turnhout, Brepols, 2007, p. 161.

¹¹³ U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde”, 1990, pp. 89 – 90.

¹¹⁴ J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen te Dendermonde (Hs. Gent, U.B., 205)”, in: *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Rhetorica “De Fonteyne” te Gent*, 32 (1980 – 1981), pp. 36 – 39.

¹¹⁵ A. Ampe, “Aantekeningen bij een zestiende-eeuws handschrift uit Dendermonde (Hs. 4407-08 der KB te Brussel)”, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 16 (1962), p. 34.

Van slechts twee handschriften echter kent men de schrijver bij naam. De kroniek is zeker van de hand van abdis Marie van Oss en van het handschrift uit de abdij van Syon met een passieverhaal kennen we zowel de auteur (Johannes Vennekens) als de bezitster (Marie Verreijken). Er werden dus blijkbaar wel boeken geschreven voor personen buiten het klooster, maar op welke schaal dit gebeurde is niet meteen duidelijk. Daarnaast meent Sander-Olsen dat de twee handschriften uit het kloosterarchief van Altomünster en het handschrift uit het Stefansklooster in Augsburg op basis van codicologische en picturale gelijkenissen een eenheid vormen. Deze handschriften bevatten een kopie van het gehele werk van Birgitta van Zweden en ieder klooster was verplicht een dergelijke kopie te bezitten.¹¹⁸ Het is echter twijfelachtig of deze handschriften in het klooster zelf geschreven zijn of in opdracht van Maria Troon. Er zijn immers duidelijke aanwijzingen dat het klooster manuscripten heeft aangekocht¹¹⁹ en gekregen heeft bij de stichting, onder andere de kroniek van Marie van Oss geeft hier voorbeelden van:

“Als onse Pater van Oest ende Bruer Jan vander Elst daer toghen, soe had se viij jaer gheregeert. Dese goede moeder dede ons lieden vele jonsten van reliqien, boucken; ende alles bescheyt, dat wij op haer versochten, dede se ons tot harer doot.”¹²⁰

Naast schenkingen van boeken uit Vadstena, kreeg men ook boeken uit het klooster in Syon (Engeland)¹²¹ en *Marienwold* (Mölln, Lübeck)¹²². We hebben reeds gezien dat hs. 205 en hs. 607 waarschijnlijk een schenking waren van Margaretha van York. Bovendien vinden we in de Kroniek van abdis Marie van Oss geen enkele verwijzing naar een scriptorium of enige andere vorm van uitgebreid kopieerwerk in Maria Troon. We besluiten bijgevolg dat het voorbarig is om te spreken van een scriptorium voor 1500. Er was zeker enige schrijf- en kopieeractiviteit in deze periode, maar er zijn te weinig bewijzen om van een echt scriptorium te spreken.

De lijst met overgeleverde werken is beperkt en kleine wijzigingen kunnen grote implicaties hebben voor onze bevindingen, daarom lijkt het opportuun om eenzelfde onderzoek te

¹¹⁶ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 110 – 111.

¹¹⁷ U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde”, 1990, p. 95.

¹¹⁸ U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde. Supplement”, pp. 219 – 222.

¹¹⁹ Sander-Olsen meent dat het handschrift 4643 uit de KB in Brussel (nummer 9 in de tabel in bijlage 1) door het klooster aangekocht is en in hun opdracht verlucht is. In: U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde”, 1990, p. 90.

¹²⁰ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 263.

¹²¹ “Bij sinen rade screven wij derwaert, ende sij antwoerden ons troostelijc ende seynden ons choorboecken ende Ordinarius. Naemaels toghen daer om die aflaten anno M.cccc [sic]. Desghelijcx confessor van Hyncseme ende Pater van Oost, ontboden bij hem, trocken daer october anno xcix ende brochten Bulla Reformatorio ende al dat se van hem begheerden van scriften ende een schoen Bijbele, nyeuwe abijten der abdisen ende de[s] Paters.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 265.

¹²² “Dit clooster heeft oec vele kennesen met Marien Throen ende heeft ons ghesinct te oetmoedigher beden Suster Marie van Oss eenen schoonen gheprenten Revelacibouck met figueren al schoen opghereet, welcken bouck wij ontvinghen anno M.cccc [sic]; ende synden malcanderen brieven ende gaven van beeldeken.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 265 – 266.

ondernemen voor de kloosterbibliotheek van Mariënwater. Een vergelijking tussen deze twee kloosterbibliotheeken kan duidelijk maken in welke mate de geformuleerde bevindingen voor Maria Troon representatief zijn. Het klooster Mariënwater was het moederklooster van Maria Troon en bovendien zijn dit de enige twee Birgittinessenkloosters die de reformatie overleefd hebben en een aanzienlijke bibliotheek hebben overgeleverd. Voor de kloosters van Brielle¹²³, Gouda¹²⁴, Kampen¹²⁵, Soest¹²⁶ en Utrecht¹²⁷ beschikken we slechts over weinig gegevens omtrent hun handschriftenverzameling en zijn slechts een beperkt aantal manuscripten bewaard. Daarom is een zinvolle vergelijking niet mogelijk.

1.3. Analyse van het handschriftenbestand in Mariënwater (Rosmalen).

Ook deze selectie is gemaakt op basis van een aantal catalogi¹²⁸, repertoria¹²⁹, artikelen¹³⁰, een monografie¹³¹ en een veilingcatalogus¹³². Er is ten slotte ook gebruik gemaakt van de

¹²³ Uit het Birgittinessenklooster van Brielle is geen handschrift overgeleverd.

¹²⁴ Dit is het enige gekende handschrift uit het klooster van Mariënsterre in Gouda: hs. Ltk. 318 in de Universiteitsbibliotheek van Leiden. Het is een handschrift met voornamelijk preken en passieverhalen. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 162.

¹²⁵ Uit het Kampense Birgittinessenklooster zijn twee handschriften bekend: hs. 96 G 5 uit de Gemeentebibliotheek van Rotterdam en Handschrift 167 in het Gemeentearchief van Kampen. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 237 en A. Jelsma, *Dromen onder druk van de tijd*, pp. 4 – 6.

¹²⁶ We kennen drie handschriften uit de kloosterbibliotheek van Mariënburg te Soest, namelijk hs. Thott 108 Qu uit de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen, hs. C 803c uit de Universiteitsbibliotheek van Uppsala en hs. 199 uit de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 386 – 387 en pp. 455 – 456.

¹²⁷ Uit Marie Wijngaard in Utrecht kennen we ook drie handschriften: hs. Add. 38.527 in de British Library in Londen, hs. Douce 44 in de British Library in Oxford en hs. 1026 uit de Universiteitsbibliotheek van Utrecht. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 399 – 400. Daarnaast zou hs. 4 C 15 uit de Universiteitsbibliotheek van Utrecht (*cartularium*) afkomstig zijn uit Maria Wijngaard in Utrecht, maar volgens Monna is hoort het tweede gedeelte van dit handschrift bij hs. St. Aposteln B7 uit het Historisches Archiv des Erzbistums Köln. Dit *cartularium* heeft dus waarschijnlijk toebehoord aan Mariënburg in Soest. Voor een grondige analyse en beschrijving van het handschrift, zie: A. D. A. Monna, “Rond een Noordnederlands Birgittencartularium uit de 15de eeuw”, in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1981, pp. 165 – 174.

¹²⁸ *Catalogue raisonné de la précieuse collection de manuscrits et d'autographes de MM. D. – C. Van Voorst, père et J. J. Van Voorst, fils*, Amsterdam, Muller, 1859, VIII-224 p.; J. M. Van Den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, t. III: Théologie*, XII-512 p.; R. Lievens, *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa*, Gent, Koninklijke Academie voor taal- en letterkunde, 1963, 243 p.; A. M. Koldewij, *In Buscoducis 1450 – 1629: kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch: de cultuur van de late middeleeuwen en Renaissance*, 's Gravenhage, SDU, 1990, 2 v.

¹²⁹ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, 1997, 612 p. en U. Sander-Olsen, *Bibliotheca Birgittina. Birgittinessenabdij Mariënwater/Maria Refugie. Uden N.Br., gesticht ca. 1437 – overgeplaatst naar Uden 1713*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002, 283 p.

¹³⁰ U. Sander-Olsen, “Handschriften uit het Birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen bij 's Hertogenbosch”, in: W. Verbeke, ed. *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux, II: Cultura mediaevalis*, Leuven, Leuven University Press, 1995, pp. 225 – 254 en M. Andersson-Schmitt, “Mittelniederländische Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala.” In: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx, eds. *Miscellanea*

doctoraatsverhandeling¹³³ van Sander-Olsen. Jammer genoeg is er geen eigentijdse catalogus overgeleverd. De oudste catalogus dateert uit 1918 en deze geeft geen volledig beeld van het laatmiddeleeuwse handschriftenbestand daar Mariënwater een nogal woelige geschiedenis kende. Vooral bij de vlucht naar 's-Hertogenbosch in 1568 werden enkele handschriften onbeschermd in het klooster achtergelaten. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd het klooster ook enkele malen geplunderd. Bij de verhuis naar Uden heeft men tevens niet alle manuscripten kunnen overbrengen. Tussen de verhuis in 1713 en de opheffing van het klooster door Napoleon in 1812 zouden de zusters ook zelf een aanzienlijk deel van hun handschriftenbestand verkocht hebben. Uit rekeningen is gebleken dat de zusters grote sommen ontvingen bij dergelijke verkopen, wat er op wijst dat het om grote hoeveelheden en uiterst waardevolle, oude werken gaat. Vele handschriften kwamen zo in particuliere handen terecht. Het plan om na 1812 alle handschriften in een provinciale bibliotheek in 's-Hertogenbosch onder te brengen, is nooit gerealiseerd. Ondanks de turbulente geschiedenis is de collectie van handschriften uit Mariënwater één van de grootste in de Nederlanden. Stooker & Verbeij hebben aangetoond dat Mariënwater wat betreft de Noordelijke Nederlanden de grootste verzameling Middelnederlandse handschriften uit de periode voor 1600 heeft en de op één na grootste in de gehele Nederlanden.¹³⁴

Voor we de manuscriptencollectie onder ogen nemen, is het belangrijk een goed beeld te krijgen van het scriptorium in Mariënwater. De Birgittinessen beschikten waarschijnlijk reeds kort na hun stichting (1434-1435) over een eigen scriptorium.¹³⁵ Dit in tegenstelling tot het klooster in Dendermonde waar het bestaan van een scriptorium in de late middeleeuwen betwifelbaar is. De kroniek van abdis Marie van Oss die ook uitwijdt over het ontstaan van Mariënwater geeft aanwijzingen in die richting:

“Als meester Pieter vander Elst om des selfs voerscreven clooster te Roome trac, soe brachte hij wtten clooster Paradijse eenen Brueder Severinus, priester, ende sangheboucken ende Reghele, constitucien, priviligien. Dit hebben wij al te Marien Water ghesien ende hebbent ghe[cop]piert. Dit voersreven ghesiede int jaer M.cccc.xxxix bij Vrouwe Myllen tijden, daer men achter noch breeder af vijnden sal.”¹³⁶

Reeds in 1439 zou men volgens Marie van Oss begonnen zijn met het kopiëren van boeken die men uit *Maria Paradiso* gehaald had. Dit betekent niet dat er toen reeds een scriptorium

Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Leuven, Peeters, 1987, pp. 57 – 62.

¹³¹ W. H. Beuken en J. H. Marrow, *Spiegel van de leven ons heren (Mirror of the life of our lord)*, Doornspijk, Davaco, 1979, 99 p. + 65 folio's + 34 platen.

¹³² Sotheby's London. *Western manuscripts and miniatures, 23-06-1987*, Londen, Sotheby's, 1987, 264 p.

¹³³ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, 125 p. Deze doctoraatsverhandeling is niet in druk verschenen, maar er is een exemplaar aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, 's-Gravenhage en Kopenhagen en in de bibliotheken van de Rijksuniversiteit Leiden en de kloosterbibliotheek van Uden.

¹³⁴ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I. Studie.* Leuven, Peeters, 1997, p. 32.

¹³⁵ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, pp. 26 – 27.

¹³⁶ U. Sander-Olsen, *De Kroniek van Abdis Marie van Oss*, p. 264.

was in Mariënwater. Sander-Olsen heeft echter op overtuigende wijze aangetoond dat vele handschriften uit de 15de eeuw opvallende stilistische gelijkenissen vertonen. De Birgittinessen kopieerden dus duchtig voor eigen gebruik, maar waarschijnlijk ook voor personen buiten het klooster.¹³⁷ Zoals gezegd diende elk Birgittinessenklooster te beschikken over een kopie van de *Revelationes caelestes*, de *Regula Sancti Salvatoris* en de *Quattuor Orationes*. Mariënwater zal haar dochterstichtingen wel voorzien hebben van de nodige werken. Er is immers in de meeste Birgittinessenkloosters in de Nederlanden geen enkel spoor van een (uitgebreid) scriptorium. De Birgittinessen hebben zeker ook boeken gekopieerd voor personen buiten de kloosterorde, maar het is moeilijk in te schatten of dit systematisch gebeurde.¹³⁸

We bekijken nu ook alle manuscripten uit de periode voor 1600 en daarbij worden dezelfde criteria in acht genomen als bij de reconstructie van de laatmiddeleeuwse bibliotheek van Maria Troon. Dit betekent dat we alle manuscripten die voor 1600 geschreven zijn en zich in de kloosterbibliotheek van de Birgittinessen bevonden, in beschouwing nemen. Een dergelijke selectie levert 86 handschriften op (tabel in bijlage 2).

We kunnen de werken opnieuw onderverdelen aan de hand van de voorheen beschreven categorieën. We beschikken in het geval van Mariënwater over geen enkel historiografisch werk. Er zijn geen dagboeken of kronieken uit dit klooster overgeleverd.

Daarnaast beschikken we wel over 10 manuscripten die hoofdzakelijk regels of andere bepalingen/constituties betreffende de kloosterorde bevatten. Het handschrift uit het bisschoppelijke archief te 's-Hertogenbosch bevat bepalingen over het aannemen van novicen in de orde van Birgitta (bijlage 2, nr. 23). Ook hs. 187 in de Nijmegense Universiteitsbibliotheek (bijlage 2, nr. 36) en hss. H:Bn 1, H:Bn 2, H:Bn 3 en H:Bn 4 in de kloosterbibliotheek van Marie Refugie te Uden (bijlage 2, nr. 57 – 60) vinden we enkele afschriften van de regel. Daarnaast beschikken we nog over één Middel nederlandse koorgids samengesteld en vertaald door pater Paulus Wilhelmus van Heil (bijlage 2, nr. 72)¹³⁹ en twee zedenboeken (bijlage 2, nr. 61 en 62) met een gedragscode voor de zusters. Ten slotte moeten we ook nog een handschrift uit de *Birgitta-stiftelsens bibliotek* te Vadstena (bijlage 2, nr. 82) vermelden. Deze bevat Johannes van Torquemada's¹⁴⁰ verdediging van Birgitta's revelaties.

We beschikken voor Mariënwater over een grote hoeveelheid (36) werken die vooral een liturgische functie hebben. We treffen 23 brevieren (bijlage 2, nr. 2, 8, 9, 17, 18, 20, 25, 27,

¹³⁷ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 29 en U. Sander-Olsen, "Handschriften uit het Birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen", pp. 225 – 226.

¹³⁸ M. L. Kreek, "Bibliotheek van 'Mariënwater'/'Maria – Refugie'", p. 43.

¹³⁹ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 82.

¹⁴⁰ Deze dominicaan was een hevig verdediger van de Zweedse heilige. Hij diende vooral de Parijse theoloog Jean Gerson van antwoord. Hij had op het Concilie van Basel immers 123 fouten gevonden in Birgitta's revelaties. Zijn verdediging zorgde er wel voor dat de oorspronkelijke ideeën van Birgitta afgezwakt werden. In: A. Jelsma, "The appreciation of Bridget of Sweden (1303 – 1373) in the 15th century", in: E. Schulte van Kessel, ed. *Women and men in spiritual culture, XIV – XVII centuries*, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1986, p. 172.

31, 38, 40, 45, 50, 68, 69, 70, 71, 79, 80, 81, 83, 84 en 86) aan, maar ook negen antiphonaria (bijlage 2, nr. 13, 15, 35, 48, 63, 64, 65, 66 en 67), drie psalteria (bijlage 2, nr. 7, 25 en 75), twee gradualen (bijlage 2, nr. 13 en 63), één missale (bijlage 2, nr. 2), één processionale (bijlage 2, nr. 63) en één rituale (bijlage 2, nr. 76). Tenslotte moeten we ook het dodenboek (bijlage 2, nr. 56) van Mariënwater vermelden.

De liturgische werken zijn voornamelijk in het Latijn geschreven, doch we treffen ook drie Middelnederlandse vertalingen van het brevier der Birgittinessen aan (bijlage 2, nr. 50, 70 en 71). Deze werken zijn volgens Sander-Olsen vertaald door priesters voor de zusters die het Latijn niet machtig waren. Het is wel niet duidelijk of alle zusters een eigen vertaling van het Birgittijnse brevier bezaten.¹⁴¹ Opvallend is dat één van deze vertaling (bijlage 2, nr. 70) niet in het klooster van Mariënwater is geschreven. De kopiist was immers Aernt van Schuylen uit het Wilhelmiterklooster *Porta Coeli* in Den Bosch. Het boek is vertaald en geschreven voor Anneken Wijllems, zij wordt echter niet vermeld in het dodenboek van Mariënwater. Het tweede handschrift (bijlage 2, nr. 71) is wel afkomstig uit Mariënwater, Sander-Olsen identificeerde de kopiist als Jacobus van Megen.¹⁴² De derde vertaling is volgens Stooker & Verbeij waarschijnlijk niet in Mariënwater tot stand gekomen, maar werd wel gebruikt in het klooster.¹⁴³

Naast een groot aantal liturgische werken, vinden we ook 40 handschriften met stichtelijke literatuur. De meeste werken bevatten gebeden, getijden of devotionele teksten. Deze handschriften waren waarschijnlijk voor persoonlijk gebruik. We vinden onder andere enkele heiligenlevens terug (bijlage 2, nr. 11, 16, 34, 44, 49, 52, 55 en 85). Handschrift 668 uit de *Hessische Landes- und Hochschulbibliothek* bevat de Latijnse heiligenlevens van St. Lambertus, St. Hubertus, St. Hiëronymus, St. Elisabeth en Catherina van Zweden en is één van de weinige werken die waarschijnlijk tot de bibliotheek van de Birgittijnen behoorde en geschreven is door priester Jan van Tienen.¹⁴⁴ Tot de stichtelijke literatuur rekenen we ook de verschillende afschriften van *de Revelationes caelestes*. Er zijn drie handschriften uit Mariënwater bekend die substantiële delen van de revelaties bevatten. Handschrift Th.lat.fol.262 – 263 uit de *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* te Berlijn bevat de acht volledige boeken van de revelaties in het Latijn. Deze zijn waarschijnlijk ook gekopieerd door priester Jan van Tienen (rond 1450).¹⁴⁵ Het tweede handschrift (hs. 197 uit de UB van Nijmegen) bevat boek 1 tot en met 3 van de revelaties, de *Bulla canonizationis beatae Birgittae* en de *Confirmatio canonizationis beatae Birgittae* in vertaling.¹⁴⁶ In de kloosterbibliotheek van Uden treffen we ten slotte nog handschrift B:1 aan dat enkel het vierde boek bevat. Deze tekst is een Middelnederlandse vertaling van hs. Th.lat.fol.262 – 263

¹⁴¹ “Oversættelserne er sikkert foretaget i mandsklostret for de ikke latinkyndige nonner. Der er ikke sikkert, at nonnerne har haft hurt sit personlige exemplar af brevriaroversættelsen.” In: U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p.33.

¹⁴² U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 81.

¹⁴³ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 360.

¹⁴⁴ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 28.

¹⁴⁵ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 28.

¹⁴⁶ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 359.

en is in de loop van de 15de eeuw waarschijnlijk door Birgittijnse priesters vertaald. Deze vertalingen werden dan gekopieerd door de nonnen.¹⁴⁷

De andere nog niet nader genoemde handschriften met devotionele teksten zijn vooral gebedenboeken (bijlage 2, nr. 1, 4, 21, 22, 24, 26, 28, 30, 33, 46, 51 en 74), passieverhalen (bijlage 2, nr. 6 en 54) en getijdenboeken (bijlage 2, nr. 8, 12, 14, 19, 32, 39, 41, 42, 43, 47, 77 en 78). Het grootste deel van deze werken zijn in het Middelnederlands geschreven en hadden waarschijnlijk de zusters tot doelpubliek. Enkel het grootste deel van de getijdenboeken is in het Latijn geschreven.

Wat betreft de kopiïsten en bezitters zijn we beter ingelicht dan in Maria Troon. Handschrift H:Lu 1 uit de kloosterbibliotheek te Uden is waarschijnlijk geschreven voor Barbara Noyen. Ook handschrift 3031 in de KB te Brussel behoorde toe aan een zuster, namelijk Alken Boudewijns van der Santfoort. Hs. IV 202 uit de KB in Brussel werd geschreven door broeder Matthijs Brouwer van Acken voor zuster Thoenis van Erp. Het handschrift (zonder nummer) uit de privécollectie van De Vries van Doesburgh is waarschijnlijk gedeeltelijk door zuster Maria van Romunt geschreven. Zij was ook de eigenares van dit werk. Hs. B7 uit de Abdij van Berne in Heeswijk was eigendom van Margriete Peters, de schrijver is echter onbekend. Matthijs Brouwer van Aken schreef hs. 670 uit de bibliotheek van Provinciale Genootschap te 's-Hertogenbosch voor zuster Alken Anthonissen van Erp. Ten slotte werd het gebeden- en getijdenboek hs. BM 400 in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden geschreven voor Heylwich Dircs door broeder Peter Danielssoen van Dordrecht. Voorheen hadden we reeds opgemerkt dat enkele van de liturgische werken en de *Revelationes caelestes* door priesters vertaald waren ten behoeve van de zusters. Deze kopieerden dan op hun beurt de volkstalige teksten.¹⁴⁸

Op basis van deze gegevens besluiten we dat het vertaalwerk uitsluitend door priesters werd gedaan, daar zij de nodige kennis van Latijn hadden. Ook de meeste werken, met colofon welsiwaar, zijn geschreven door mannen, maar waren meestal voor de zusters bestemd.

1.4. Conclusies

Na de behandeling van beide scriptoria en manuscriptencollecties kunnen we een aantal vaststellingen maken op basis van de hierboven gebruikte bronnen en literatuur.

Wat de vermoedelijke scriptoria betreft in beide kloosters, zien we dat Mariënwater reeds kort na de stichting over een scriptorium beschikte waar handschriften van een hoge kwaliteit werden vervaardigd. De vraag blijft echter of men ook veel manuscripten geproduceerd heeft voor personen buiten het klooster. Het bestaan van een scriptorium in het Dendermondse Maria Troon is veel onduidelijker. Er zijn slechts een beperkt aantal handschriften bekend en er zijn aanwijzingen dat een aantal handschriften uit de eerste periode van het klooster door aankoop of schenking verkregen zijn. Er was wel enige schrijf- of kopieeractiviteiten, maar

¹⁴⁷ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 28.

¹⁴⁸ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, pp. 72 – 73, 101 – 102, 106, 107 – 108 en 112.

dan eerder op beperkte schaal. Voor de 16de eeuw zijn zeer weinig handschriften overgeleverd en is het zeer moeilijk om uitspraken te doen. Een van de weinige werken uit die eeuw die we precies kunnen toewijzen is dan nog aan een persoon buiten het klooster. Het Middelnederlandse werk was wel door een Birgittijnse priester, Johannes Vennekens, geschreven.

Wat de handschriftencollecties zelf betreft, zien we enkele opvallende verschillen in de collecties. De overgeleverde bibliotheek van Mariënwater is beduidend groter dan die van Maria Troon. Dit kan deels verklaard worden door het feit dat Mariënwater reeds in 1435 gesticht werd, Maria Troon pas in 1466. Bovendien heeft Maria Troon grote (financiële) moeilijkheden gekend bij het ontstaan. Deze situatie wordt door Marie van Oss in haar kroniek duidelijk geschetst.¹⁴⁹ Een andere, mogelijke verklaring is het voortbestaan van Mariënwater tot vandaag. De zusters hebben een groot deel van hun collectie kunnen behouden, wat in Maria Troon, na de opheffing door Jozef II in 1784, niet gelukt is. Ten slotte valt het ook op dat er in Maria Troon uit de periode voor 1600 bijna geen liturgische werken bewaard zijn. Dit is opmerkelijk daar men in het klooster zeker nood had aan een aantal dergelijke werken. In Mariënwater bestaat een groot deel van de 86 manuscripten uit liturgische werken, wat het vermoeden alleen maar bevestigt dat er meer handschriften met liturgische inhoud in Maria Troon waren. Bovendien vinden we ook enkele brevieren en één koorgids in het Middelnederlands, iets wat we niet aantreffen in Maria Troon. Het overgrote deel van de liturgie is echter ook in Mariënwater in het Latijn. In beide bibliotheken vinden we regelboeken terug, maar in Mariënwater hebben we geen *bullaria* overgeleverd. Deze zullen er zeker geweest zijn, daar het klooster beschikt over jongere kopieën¹⁵⁰ en bovendien maakt de kroniek van abdis Marie van Oss duidelijk dat men in Mariënwater over dergelijke documenten beschikte.¹⁵¹ Een opvallend verschil is het aantal Middelnederlandse vertalingen van de *Regula Sancti Salvatoris*. In Mariënwater treffen we maar liefst vier dergelijke vertalingen aan en één Latijnse versie. In Maria Troon beschikken we slechts over één manuscript waar een Middelnederlandse en Latijns regel tezamen zijn opgenomen. De drie andere manuscripten met regels zijn volledig in het Latijn. Het is niet zo gemakkelijk om voor deze vaststelling een verklaring te vinden, misschien waren de vertaalactiviteiten in Mariënwater uitgebreider of zijn de Middelnederlandse versies van de *Regula* uit Maria Troon niet overgeleverd.

Ten slotte vinden we in beide kloosters bijna geen enkel spoor van de kloosterbibliotheek van de priesters. Studieboeken en theologische werken ontbreken. We hebben er reeds op gewezen dat in beide kloosters de priesters gedurende de 17de eeuw de kloosters verlaten hebben en waarschijnlijk hun handschriften- en boekencollectie meegenomen hebben.

Naast de hierboven aangehaalde verschillen kunnen we ook enkele gelijkenissen onderkennen. Zo beschikken we over weinig tot geen historiografische bronnen in beide kloosters. Een andere opvallende gelijkenis is het grote aantal manuscripten met stichtelijke literatuur. Bovendien is in beide kloosters een groot deel van deze manuscripten in het

¹⁴⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 290 – 295 en 300 – 302.

¹⁵⁰ U. Sander-Olsen, “Handschriften uit het Birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen”, pp. 242 – 243.

¹⁵¹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 264.

Middelnerlands geschreven. Kunnen we nu aannemen dat dergelijke literatuur voor de zusters bestemd was? Vrouwen hadden geen toegang tot de theologische opleidingen (bv. aan de universiteiten) en konden ook geen kerkelijke ambten uitoefenen. De meeste vrouwen hadden dan ook geen enkele mogelijkheid om Latijn te leren. Ze hebben daarom een grote rol gespeeld in de opkomst van de volkstaal in de Kerk. Vanaf de 12de eeuw trachtten verschillende hervormingsbewegingen het geloof dichter bij de leken te brengen en om deze doelgroep te bereiken gebruikte men de volkstaal. Vrouwen speelden hierin een hoofdrol. Zo zien we reeds vanaf de dertiende eeuw geestelijke teksten van mystieke aard verschijnen, onder andere van de hand van Beatrijs van Nazareth en Hadewijch. In de veertiende eeuw zien we een tegenreactie vanuit de kerk die zeer wantrouwig stond tegenover deze mystieke traditie. Enkele dominicanen uit het Rijnland voorzagen de vrouwen van “verantwoorde” literatuur. In de late middeleeuwen verdween de mystiek op de achtergrond en in de Nederlanden en het Rijnland kwam een nieuwe beweging op, namelijk de Moderne Devotie van Geert Grote. Deze religieuze hervormingsbeweging was verantwoordelijk voor een toename in de volkstalige literatuur, nochtans was deze beweging bij uitstek tweetalig. Ze was immers ook de motor achter een exponentiële toename van Latijnse religieuze teksten. De tolerantie tegenover de volkstaal gold verder enkel voor personen die geen kans hadden om zich te scholen in het Latijn, namelijk leken en vrouwelijke religieuzen.¹⁵²

Als we nu naar de bevindingen uit de twee Birgittinessenkloosters kijken, dan zien we inderdaad ook een duidelijke “tweetaligheid” in hun bibliotheek. Het is echter de vraag wat de doorslaggevende keuze was voor een taal in een bepaald werk. Werd deze keuze gemaakt op basis van sociale factoren of was de functie van het werk doorslaggevend? Mertens heeft geopperd dat sociale factoren doorslaggevend waren. Vrouwen en lekenbroeders lazen volkstalige teksten, terwijl geschoolde priesters en broeders zich bij Latijn hielden.¹⁵³ Wackers daarentegen merkte op dat volkstalige en Latijnse teksten die inhoudelijk volledig overeenstemden toch een andere functie hadden. De functie van een tekst bepaalde de keuze van de taal.¹⁵⁴ Scheepsma nuanceert deze twee opinies en besluit na een onderzoek naar de viten uit de klooster van de Moderne Devoten in de regio van de IJsselstreek dat taalkeuze vaak sociaal gemotiveerd was, maar dat neemt niet weg dat de Latijnse en volkstalige teksten een andere functie hadden. Hoewel mannelijke religieuzen vooral mannenlevens in het Latijn en zusters vrouwenlevens in het Middelnerlands lazen. De weinige Latijnse vrouwenlevens hadden echter een geheel andere functie dan hun Middelnerlandse tegenhangers. Ze moesten het succes van de beweging aantonen, terwijl de Middelnerlandse viten de zusters vooral moesten aansporen tot deugdzaamheid.¹⁵⁵

Deze studies kunnen ook van nut zijn voor de Birgittinessen, want zoals reeds opgemerkt kunnen we in de geschriften van de Birgittinessen een duidelijke tweetaligheid opmerken, die

¹⁵² W. Scheepsma, “Verzamelt de overgebleven brokken, opdat niets verloren ga. Over Latijnse en Middelnerlandse levensbeschrijvingen uit de sfeer van de Moderne Devotie”, in: P. Wackers, ed. *Verraders en Bruggenbouwers: verkenning naar de relatie tussen Latinitas en Middelnerlandse letterkunde*, Amsterdam, Prometheus, 1996, pp. 211 – 214.

¹⁵³ T. Mertens, “Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding”, in: T. Mertens, ed. *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnerlands geestelijk proza*, Amsterdam, Prometheus, 1993, pp. 8 – 35.

¹⁵⁴ P. Wackers, “Latinitas en Middelnerlandse Letterkunde”, in: P. Wackers, ed. *Verraders en bruggenbouwers. Verkenning naar de relatie tussen Latinitas en Middelnerlandse letterkunde*, Amsterdam, Prometheus, 1996, pp. 60 – 61.

¹⁵⁵ W. Scheepsma, “Verzamelt de overgebleven brokken”, pp. 214 en 227 – 228.

niet enkel verklaard kan worden door de aanwezigheid van zowel mannen als vrouwen in een Birgittinessenklooster (zeker aangezien er weinig tot geen manuscripten uit de mannelijke kloosterbibliotheek zijn overgeleverd). Zeer interessant zijn overigens de “tweetalige” handschriften. Welke rol speelden zij in de gemeenschap? Voor wie waren ze bedoeld? Wat bepaalde de keuze van een taal? De schaarse colofons die we in de Dendermondse handschriften aantreffen bieden ons weinig informatie. De handschriften met colofons uit Mariënwater tonen aan dat het kleine aantal geïdentificeerde schrijvers vaak mannen waren, de bestemming vaak zusters, ook wanneer het Latijnse teksten waren.

Om deze vragen verder te kunnen beantwoorden loont het misschien om enkele van de teksten die we in de bibliotheek van Maria Troon verder te analyseren. We kijken hier dan vooral naar de inhoud van de teksten en elementen die kunnen wijzen op een eventueel doelpubliek.

2. Detailanalyse van enkele handschriften uit Maria Troon

In dit deel analyseren we enkele handschriften met voornamelijk stichtelijke literatuur. Door deze manuscripten uitgebreid te bestuderen hopen we meer inzicht te krijgen in de aard van de stichtelijke literatuur bij de Birgittinessen. Welke teksten en auteurs vinden we terug en wat zegt dit over de religiositeit in Maria Troon? Zijn er duidelijke invloeden vanuit andere religieuze bewegingen? Ten slotte kan een analyse van de handschriften ook iets meer vertellen over het doelpubliek van deze Middelnederlandse werken.

We nemen vijf handschriften uit de Gentse Universiteitsbibliotheek in beschouwing. Het gaat hier over hss. 205, 607, 1360, 1365 en 1748. Daarnaast willen we ook enkele handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel onderzoeken, namelijk hss. 3042-44, 4407-08, 4584, 11.696-97 en 12.079. Ten slotte moeten we ook de kroniek van Marie van Oss vermelden, al hebben we dit handschrift (waarschijnlijk vernietigd tijdens de instorting van het stadsarchief van Keulen) enkel op microfilm en via de editie van Sander-Olsen¹⁵⁶ kunnen raadplegen. In eerste instantie bespreken we de inhoud van de handschriften, daarna volgt een analyse van de resultaten.

2.1. Handschrift 205 (II) uit de Gentse Universiteitsbibliotheek

Handschrift 205 bestaat uit drie delen (70 + 100 + 62 fol.). We lichten voornamelijk teksten uit het tweede deel van dit werk toe, doch we bespreken ook kort deel I en III. Deel I bevat een kalender (fol. 3 r° - 14 v°), enkele gebeden (fol. 15 r° - 19 v°), een devoot traktaat over de vijf wonden van Christus (fol. 20 r° - 23 r°), een tekst over de zeven woorden die Christus aan het kruis sprak (fol. 23 r° - 25 v°), nog een gebed (fol. 25 v° - 27 v°), zeven boetpsalmen in het Latijn (fol. 28 r° - 46 r°), enkele kortere gebeden (fol. 34 - 52 v°), de getijden van het

¹⁵⁶U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 250 – 332.

heilig kruis (fol. 54 r° - 61 v°), een hymne van de heilige Geest in het Middelnederlands (fol. 61 v° - 63 r°), het begin uit het evangelie van Johannes (63 r° - 64 v°), een gebed tot de wapenen van Christus (fol. 64 v° - 68 r°) en *een ghebet van den zueten naem Jhesus* (fol. 68 r° - 69 v°).¹⁵⁷

Deel III bevat voornamelijk oefeningen en gebeden met als onderwerp het lijden van de Heer, onder andere: *hier beghint die oefeninghe vanden heilighen cruyce* (fol. 1 r° - 16 v°), *vanden wyngaert van enghady, dat is vanden lyden ons heren ihesu christi* (fol. 46 v° - 48 r°) en een hele reeks gebeden (fol. 50 v° - 62 r°). We moeten ook de oefening van de *IX couden* vermelden (fol. 19 v° - 40 r°).¹⁵⁸

In het tweede deel van dit handschrift vinden we onder andere de *Quindecim orationes de passione domini* van Pseudo-Birgitta van Zweden (fol. 2r° - 11r°), een misgebed van Johannes Chrysostomus (fol. 12r° - 13v°), de *Summe sacerdos et uere ponitfex* van Johannes van Fécamp (fol. 15r° - 20v°), een *Stabat mater dolorosa* (fol. 41v° - 44r°), een tekst over de schouderwonde van Christus (fol. 44r° - 45r°), een Middelnederlandse *Salve Regina* (fol. 55r° - 56r°), gebeden gericht aan bepaalde heiligen (fol. 70v° - 98v°) en afsluitend een gebed ter ere van alle heiligen (fol. 98v° - 100r°).¹⁵⁹

De *Quidecim orationes de passione domini* werden in de late middeleeuwen verkeerdelijk aan Birgitta van Zweden toe geschreven (zoals de inleiding die zich in boek I bevindt ons laat vermoeden¹⁶⁰), vandaar de vermelding Pseudo-Birgitta. In deze gebeden staat het lijden van Jezus Christus centraal. Door het lijden van de Heer te herdenken wil de sterveling een aflat bekomen voor al zijn zonden:

“Verleent my zuete Jhesu ter ghedinckenessen alle des lijdens dat ghij leedt eer ghij totten lijden des cruycen quaemt ghewarich berouwe van mijnen sonden puere biechte ende weerdich ghenouch doen. Ende vulcommen vergheffenesse voer mijn doot van alle mijnen sonden. Amen.”¹⁶¹

Deze vijftien gebeden worden gevolgd door een dertiental korte gebeden gericht aan Jezus (fol. 13 v° - 29 v° en fol. 44 r° - 45 r°). Deze herdenken de passie van de Heer, vragen vergeving voor de zonden en drukken ook vaak de bereidheid uit om berouw te doen voor de gemaakte zonden:

“Bloet Christi drinct mij. Water der zijden Christi wascht mij, zweet des aensichts Christi maect mij ghesont. Passie Christi ghesterct mij. O goede Christi verhoort mij ende in uwen heilighen wonden verbercht mij.”¹⁶²

¹⁵⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (I)*, fol. 3 r° - 70 r°.

¹⁵⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (III)*, fol. 1 r° - 62 r°.

¹⁵⁹ J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, pp. 36 – 47 en K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 112.

¹⁶⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (I)*, fol. 69 v° - 70 r°.

¹⁶¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 4 r°.

¹⁶² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 14 r°.

Zeer interessant is het berijmde gedicht over de schouderwonde van Christus. Het is volgens Reynaert een weinig gebruikt motief in de gebedenliteratuur en hij ziet het gedicht als een vroege vertegenwoordiger van de rederijkerspoëzie.¹⁶³ Daarnaast verdienen ook het misgebed van Johannes Chrysostomus en de Middelnederlandse vertaling van de *Summe sacerdos et vere pontifex* van Johannes Fécamp (fol. 15 r° - 20 v°) de aandacht. Het misgebed drukt vooral de hoop uit dat men ondanks de gemaakte zonden toch van de genade Gods kan genieten en men niet zal sterven zonder te biechten en de toediening van het sacrament:

“Al eest lieve heere dat ic beswaert ben met meneghe groote sonden nochtans ben ic van u ghescepen ende verlost ende ic gheloove vulcommelijc in u lieve heere..... Daer ic in stellen mijn gheloove ende hope daer mede behouden te werden. Daer omme ontfermherteghe God die verhoort die ghene die u aenroepen ende in u hopen.”¹⁶⁴

In het gebed komt naast de hoop op de verlossing ook de angst die men dient te hebben voor God duidelijk naar voren. Het *Summe sacerdos et vere pontifex* van Fécamp is in feite een gebed dat volgens de tekst zelf dient gelezen te worden als men begeert om het sacrament te ontvangen. Het daaropvolgende gebedje dient men te lezen als men het sacrament ontvangen heeft.¹⁶⁵ Dit wordt echter niet aan Johannes van Fécamp toegeschreven.¹⁶⁶

Hierna volgen een dertiental gebeden specifiek gericht aan Maria. Van folio 29 v° tot 37 v° vinden we een rozenkrans waarin heel kort het leven van Christus aangehaald wordt en ook zijn lijden opnieuw aan bod komt. Na deze rozenkrans volgen drie Ave Maria's die door Maria zelf aan Mecthild van Hackeborn zijn geopenbaard. Volgens Stoker & Verbeij¹⁶⁷ gaat het hier om fragment I, 47 uit de *Liber specialis gratiae*. Men vindt dit fragment ook terug in de editie van het *Boek der bijzondere genade* van Bromberg.¹⁶⁸

Na dit (vermoedelijke excerpt) uit de *Liber specialis gratiae* vinden we een gebed over “onser liever vrouwen v blijscapen”:

“Verblijt u heilighe moeder gods een onbesmette maghet. Verblijt u die van den inghele blijscap ontsmet. Verblijt u die ghewonnen hebt die clauerhet des eeuwichs lichts. Verblijt u moeder. Verblijt u heilighe moeder ende winnersse gods ende maecht.”¹⁶⁹

¹⁶³ J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, p. 42.

¹⁶⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 12 v°.

¹⁶⁵ “Als ghij ten heiligen sacramente gheweest hebt leest dit ghebet.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 20 v° - 22 v°.

¹⁶⁶ J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, p. 38.

¹⁶⁷ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 112.

¹⁶⁸ Voor het fragment zie: R. L. J. Bromberg, *Het boek der Bijzondere Genade van Mecthild van Hackeborn*, Zwolle, W. E. J. Tjeek Willink, 1965, pp. 437 – 439.

¹⁶⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 39 r°.

Een gelijkaardig gebed vinden we terug op fol. 45 r° - 47 r° en wordt door Reynaert toegeschreven aan Thomas van Cantelberghe.¹⁷⁰ Hier gaat het wel over “vij blijscapen”.

Dan volgen de “vii ween of drueffenessen”, respectievelijk de pijn die Maria voelde toen ze Jezus presenteerde in de tempel, Herodes de kindermoord beval en ze vluchtten naar Egypte, toen ze Jezus drie dagen verloor in Jeruzalem, toen haar zoon gevangen werd genomen, beschimpt en gemarteld, toen ze hem tussen twee misdadigers aan het kruis zag hangen, toen ze hem dood van het kruis haalden en toen ze van hem scheiden moest bij zijn begraafing.¹⁷¹

Dan volgen enkele gebeden die oorspronkelijk in het Latijn zijn geschreven, maar hier vertaald werden in het Middelnederlands: *Stabat mater dolorosa* (fol. 41 v° - 44 r°), *Obscero te domina mea* (fol. 47 r° - 51 r°), *O intermerata* (fol. 51 r° - 53 v°), *Salve Regina* (fol. 55 r° - 56 r°), *Missus est angelus gabriel ad mariam virginem* (fol. 56 r° - 66 r°). Reynaert besprak reeds het *Stabat mater dolorosa*¹⁷² en het *Salve Regina*. Hij heeft deze twee berijmde gedichten ook uitgegeven.¹⁷³ Het *Stabat mater* gedenkt het lijden van Christus, de pijn en het verdriet van Maria, terwijl de *Salve Regina* vooral een lofbetuiging is aan Maria.¹⁷⁴

Dat het hier gaat om Middelnederlandse vertalingen wijst er misschien op dat dit boek voornamelijk voor een publiek bedoeld was die het Latijn niet machtig was. In de context van een Birgittinessenklooster denkt men onmiddellijk aan de vrouwelijke religieuzen. Al moet we wel op enkele Latijnse teksten wijzen, zoals bijvoorbeeld in het eerste gedeelte fol. 28 r° - 46 r° (het gaat hier over de zeven boetepsalmen, litanie van de heiligen en collecten). Anderzijds vinden we in enkele passages aanwijzingen die duiden op een vrouwelijk doelpubliek. Zo lezen we onder andere:

“Verleent mij u *dienerse* dat wij die selve vijf wonden met alle zinnen anderen heilighen wonden daghelicx eeren moeten met weerdicheden.”¹⁷⁵

En:

“Dat ghij mij erme *sondersse* wilt gheven weerdelijc te ontfanghen u heilighe lichaem.”¹⁷⁶

Deze bevindingen samen met de thematiek (o.a. de passieverhalen en de verering van Maria), de taal en de context van een Birgittinessenklooster doen ons vermoeden dat het hier om een werk voor vrouwelijke religieuzen gaat.

¹⁷⁰ J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, p. 39.

¹⁷¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 39 v° - 41 v°.

¹⁷² Het *Stabat Mater* is een afschrift van vertaling IV volgens de indeling van P. Maximilianus. Al kende Maximilianus volgens Reynaert dit afschrift niet. In: J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, p. 40.

¹⁷³ J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, pp. 40 – 41.

¹⁷⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 41 v° - 44 r°.

¹⁷⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 11 r°.

¹⁷⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 29 r°.

Vanaf folio 70 r° verandert de thematiek van de gebeden. Ze zijn niet langer (uitsluitend) gericht aan Maria en Jezus maar aan verschillende heiligen. De heiligen worden in gebeden geprezen en verzocht als middelaars om genade te verkrijgen in het uur van de dood:

“Ende vecrijcht my gracie ende hulpe tot deser tijt zoe ic begheere totter salicheit mijnder zielen. Ende dat ic moet hebben rechte kennesse van alle mijnen sonden met warachtegheer biechten ende met beteringhe mijns snooden levens, hier in deser tijt alsoe te levende dat ic met lijdsaemheit en charitaten mijn sonden decken moet. Op dat ic duer u hulpe o heilige moeder Anna met u dat eeuwich leven vercrighen moet. Amen.”¹⁷⁷

Dit is maar één van de talrijke voorbeelden. De gebeden zijn zowel gericht aan vrouwelijke als mannelijk heiligen. De 17 mannen¹⁷⁸ zijn vooral een marteldood gestorven, met de nobele uitzondering van Franciscus van Assisi. De meeste zijn ook figuren uit het vroege christendom. De 11 vrouwelijke heiligen¹⁷⁹ zijn voornamelijk maagden die een marteldood gestorven zijn. Enkele van deze heiligen waren bijzonder populair tijdens de late Middeleeuwen, zoals Barbara van Nicomedië en Catherina van Alexandrië.¹⁸⁰ In dit rijtje is vooral Birgitta van Zweden een opmerkelijke figuur, daar zijn geen maagd was noch een marteldood stierf. Ze wordt vooral aangesproken als een visionaire en pelgrim, terwijl bijvoorbeeld Catherina en Barbara vooral worden geprezen voor het doorstaan van martelingen en hun maagdelijkheid.¹⁸¹ Ook in de kroniek van abdis Marie van Oss vinden we sporen van heiligenverering. De abdis vermeldt onder andere Catherina van Alexandrië en Barbara van Nicomedië, naast Catherina van Vadstena en Birgitta van Zweden.¹⁸²

Dit handschrift bevat vooral gebeden. In het eerste deel van het dit handschrift zijn deze vooral aan Jezus en Maria gericht. De gebeden drukken veelal de hoop uit dat men door de passie van de heer of het verdriet van Maria te herdenken een aflaat kan bekomen voor de gemaakte zonden. Enkele van deze gebeden zijn uit het Latijn vertaald en zijn waarschijnlijk bedoeld voor een publiek dat enkel de volkstaal machtig was, *in casu* de Birgittinessen. We hebben voorts gewezen op de drie berijmde gedichten, die waarschijnlijk een originele creatie zijn van de auteur. Het is echter betwifelbaar of we de auteur ook in de context van een

¹⁷⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 75v°.

¹⁷⁸ Het gaat hier over: Joachim van Nazareth (fol. 70 v° - 72 v°), Johannes de Doper (78 r° - 79 v°), St. Petrus en St. Paulus (fol. 79 v° - 80 r°), Johannes de Evangelist (80 r° - 81 r°), Stefanus, de eerste martelaar (fol. 81 r°), Laurentius van Rome (fol. 81 r° - 82 r°), Christophorus (fol. 82 r° - 82 v°), Erasmus van Formia (fol. 82v° - 83 r°), Sebastiaan van Rome (fol. 83 r° - 84 r), Adrianus van Nicomedië (fol. 84 r° - 84 v°), Franciscus van Assisi (fol. 84 v° - 85 v°), Antonius de Grote van Egypte (85 v° - 86 v°), Rochus van Montpellier (86 v° - 87 v°), Martinus (fol. 87 v° - 88 r°), Nicolaas van Myra (88 r° - 89 r°), Sint Joos (fol. 89 r° - 89 v°).

¹⁷⁹ St. Anna (72 v° - 76 v°), Catherina van Alexandrië (89 v° - 90 v° en 90 v° - 92 r°), Barbara van Nicomedië (92 r° - 93 r°), Margeretha van Antiochië (93 r° - 93 v°), Sinte Apollonia van Alexandrië (93 v° - 94 r°), Sinte Dymphna van Geel (fol. 94 r° - 94 v°), Ursula van Keulen (fol. 94 v° - 95 v°), Agnes van Rome (95 v° - 96 r°), Maria Magdalena (96 r° - 97 r°), Birgitta van Zweden (fol. 97 r° - 98 r°) en Elisabeth van Hongarije (98 r° - 98 v°).

¹⁸⁰ M. Van Dijk, “Hagiografie van de Heilige Barbara in Brabantse vrouwengemeenschappen. Waarheid, ideologie en fantasie.” In: B. Ebels-Hoving, C. G. Santing en C. P. H. M. Tilmans, eds. *Genoechlicke ende lustige historien. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, Hilversum, Verloren, 1987, pp. 154 – 155.

¹⁸¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 89 v° - 93 r° en 97 r° - 98 r°.

¹⁸² U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 285.

Birgittinessenklooster moeten zoeken. Het tweede deel bestaat vooral uit gebeden gericht aan heiligen die gevraagd worden om te bemiddelen voor de genade Gods. Het gaat hier om heiligen die gedurende de late middeleeuwen in de gehele Nederlanden bijzonder populair waren.

2.2. Handschrift 1360 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek

In dit handschrift treffen we onder andere een preek (*Fiet unum ovile et unum pastor*) van Jan van Schoonhoven aan (fol. 1r° - 16r°), de *Honderd artikelen van de Passie* van Henricus Suso (vertaald uit het Latijn), vier excerpten uit Mechtild van Hackeborns *Liber specialis gratiae* (fol. 41r° - 43v°, fol. 49v° - 51r°, fol. 52v° - 54v° en fol. 54v° - 55v°), sequenties op heiligen en op feestdagen van het kerkelijk jaar (fol. 61r° - 85r° en 86r° - 94v°) en nog enkele kortere gebeden (fol. 95v° - 98r°, 98r° - 98v°, 98v° - 100v°, 100v° - 105v°, 106r° - 111v°).¹⁸³

Jan van Schoonhoven (ca. 1356 – 1432) fungeert als een schakel tussen de mystieke traditie van Ruusbroec en de meer ascetische en moralistische spiritualiteit van de Moderne Devotie. Hij was prior van de abdij van Groenendaal op het moment van de aansluiting bij het kapittel van Windesheim.¹⁸⁴ Ter ere van deze gelegenheid hield hij de preek *Fiet unum ovile et unum pastor* (14 mei 1413). Deze preek handelt over de verschillende soorten van verbintenis tussen religieuzen en tussen de ziel en god in het spirituele leven.¹⁸⁵ De versie in hs. 1360 is een Middelnederlandse vertaling, waarvan we nog vier andere afschriften kennen.¹⁸⁶ Naast het exemplaar bij de Birgittinessen vinden we nog één bij de reguliere Kanunnikessen in Windesheim¹⁸⁷, bij de reguliere Kanunnikessen in Utrecht (voorheen een huis van de Zusters van het Gemene Leven)¹⁸⁸, in het regularissenklooster Sint Agnieten te Arnhem (van ca. 1420 tot 1459 een huis van de zusters van het Gemene Leven)¹⁸⁹ en ook bij de Begijnen (Ronde

¹⁸³ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 299 – 303.

¹⁸⁴ *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384 – 1984*. Nijmegen, Katholieke Universiteit. Afdeling Hulpwetenschappen van de geschiedenis, 1984, pp. 26 – 27.

¹⁸⁵ In: A. Gruijs, “Jean de Schoonhoven. Sa vie et son œuvre”, in: *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 32 (1962), p. 161.

¹⁸⁶ Het gaat hier over hs. GB Oct. 71 in de het Historische Archiv van Köln, hs. BPL 2895 in de Universiteitsbibliotheek Leiden, hs. 2549-50 uit de KB in Brussel en hs. Emmanuelshuizen 6 in het Gemeentearchief van Zwolle. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 23 – 24, 55 – 56, 402 en 436.

¹⁸⁷ Het gaat hier over hs. Emmanuelshuizen 6 in het Gemeentearchief van Zwolle. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 406.

¹⁸⁸ Het gaat hier over hs. 2549-50 uit de KB in Brussel. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 402.

¹⁸⁹ Het gaat hier over hs. BPL 2895 in de Universiteitsbibliotheek Leiden. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 55 – 56.

Begijnhof) van Amsterdam¹⁹⁰. De Middelnederlandse vertaling van de preek was niet bijzonder populair (in vergelijking met de andere teksten van Jan van Schoonhoven¹⁹¹). Er bestaan ook vier Latijnse afschriften van deze tekst.¹⁹²

Naast een tekst van Van Schoonhoven is er natuurlijk ook de vertaling van de *Honderd Artikelen van de Passie*. Henricus Suso trad op jonge leeftijd toe tot de orde van de Dominicanen. Deze predikheren speelden al zeer vroeg in op de theologische behoeften van vrouwenkloosters. Vooral Johannes Eckhart legde de basis voor de Duitse spiritualiteit. Hij legde vooral de nadruk op de mystieke vereniging tussen de mens en God. In die vereniging heeft men als het ware gevoel één te zijn met God. Suso trad min of meer in zijn voetsporen, maar legde meer nadruk op het christocentrische en het affectieve en was daarom van de Duitse mystici de meest invloedrijke bij de Moderne Devoten.¹⁹³ Tegen 1338 moet Suso zijn *Büchlein der Ewigen Weisheit* voltooid hebben. Het bestaat uit drie delen: een proloog, honderd overdenkingen van het lijden van Christus en de droefheid van de Heilige Maagd en tot slot ook nog honderd smeekbeden tot Christus en de H. Maagd. Het *Büchlein* zelf kende slechts een beperkte verspreiding, maar zijn Latijnse vertaling *Horologium Sapientiae* was echter zowel in het Latijn als in volkstalige vertalingen, zeer populair. Het derde boek, de *Hundert Betrachtungen*, heeft hij nooit zelf vertaald in het Latijn, vandaar de vele uitgebreide vertalingen in het Latijn (vaak onder de naam *Centum meditationes passionis domini nostri Jesu Christi*) of in het Middelnederlands (*Hondert artikelen vander passien ons heren Jhesu Christi* genaamd).¹⁹⁴ De versie die we in hs. 1360 aantreffen is een Middelnederlandse vertaling, maar niet rechtstreeks vanuit het Duits. Willem Jordaens, kanunnik van de priorij in Groenendaal, vertaalde immers een Middelnederlandse versie (en dus niet het Duitstalige origineel van Suso) naar het Latijn.¹⁹⁵ Deze Latijnse versie werd dan weer in het Middelnederlands overgezet. Deze vertaling was enorm populair tijdens de late Middeleeuwen in de Nederlanden en het Rijnland. Er zijn immers 69 afschriften bewaard en de tekst is ook zes maal in druk verschenen.¹⁹⁶ Dat we deze Honderd Artikelen in de context van een Birgittinessenklooster aantreffen, hoeft niet te verbazen. De Dominicanen hadden een grote invloed op Birgitta van Zweden en zeker Henricus Suso met zijn *Büchlein der Ewigen Weisheit*. Zijn beschrijvingen van het lijden van Christus zijn zeer gelijkend aan die bij

¹⁹⁰ Het gaat hier over hs. GB Oct. 71 in de het *Historische Archiv* van Köln. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 23 – 24.

¹⁹¹ Voor een overzicht zie: A. Gruijs en E. Persoons, “Bibliographie. Index des manuscrits contenant les œuvres de Jean de Schoonhoven”, in: *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, (1966), p. 82.

¹⁹² We spreken hier over hs. 123 in de Plantijnbibliotheek te Antwerpen, hs. 15.129 in de KB in Brussel, hs. 434 in de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek in Darmstadt en hs. 312 in de Universiteitsbibliotheek van Leiden. In: A. Gruijs en E. Persoons, “Bibliographie”, pp. 79 – 82.

¹⁹³ *Moderne Devotie. Figuren en Facetten*, pp. 13 – 14.

¹⁹⁴ J. Deschamps, “De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van de Hundert Betrachtungen und Begehrungen van Henricus Suso”, in: *Ons Geestelijk Erf*, 63 (1989), 2 – 4, pp. 309 – 311.

¹⁹⁵ J. Deschamps, “De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen”, pp. 328 – 331.

¹⁹⁶ Voor een lijst met de handschriften zie: J. Deschamps, “De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen”, pp. 335 – 336 en 339 – 341.

Birgitta in haar *Revelationes caelestes*, zoals Klockars reeds heeft aangetoond.¹⁹⁷ De *Hundert Betrachtungen* hebben natuurlijk ook dezelfde thematiek als vele andere teksten die we in Birgittijnse handschriften aantreffen, namelijk het lijden van Christus. We denken bijvoorbeeld aan de vele, reeds vermelde gebeden in hs. 205 en de twee teksten toegeschreven aan Pseudo-Birgitta van Zweden (deze teksten bespreken we nog uitvoeriger in deel 3 van dit hoofdstuk). Ook bij de Moderne Devoten was Suso bijzonder populair, zo treffen we afschriften van de Honderd Artikelen aan in de kloosters van het kapittel van Utrecht en van Venlo, daarnaast is er ook bij de reguliere Kanunnikessen van Delft (kapittel van Syon) en van Oostmalle (kapittel van Windesheim). De inhoud van de tekst sluit immers nauw aan bij de algemene spiritualiteit bij de Moderne Devoten.¹⁹⁸

We treffen ook twee excerpten aan die toegeschreven worden aan Birgitta van Zweden. Het eerste is een gebed (fol. 37 r° - 41 r°) geopenbaard aan de heilige “jonkvrouw” Birgitta waarin Maria’s lichaamsdelen worden geprezen, vooral om hun deugdzame werking. Het tweede fragment is korter, maar is tevens een openbaring waarin Maria Birgitta vertelt hoe haar zoon door de Romeinen gemarteld en gekruisigd werd en hoe veel leed dat haar deed.

Verder vinden we ook nog vier excerpten terug die door Stooker & Verbeij in verbinding worden gebracht met Mechtild van Hackeborn. Zij hebben de vier excerpten echter niet terug gevonden in de editie van het *Boek der Bijzondere Genade* van Bromberg.¹⁹⁹ Deze Middelnederlandse versie is echter geen volledige vertaling van de Latijnse versie. Het zou dus best kunnen dat deze fragmenten niet in de editie zijn opgenomen maar wel degelijk aan Mechtild van Hackeborn kunnen toegeschreven worden. Mechtild (1241 – 1298) kwam ondermeer door haar zuster Gertrudis reeds vroeg in contact met het klooster van Helfta. Ze was samen met Geertruid de Grote en Mechtild van Maagdenburg één van de drie grote mystica’s uit het dit klooster.²⁰⁰

Het eerste excerpt (41 r° - 43 v°) handelt over de waardigheid van maagden en hoe God die boven alles begeert. Het tweede fragment (fol. 49v° - 51r°) vertelt over de vijf vreugden van Christus en de vijf gunsten die hij daarvoor aan de mensheid verleende (al ontbreekt de derde gunst). Het derde fragment (fol. 52 v° - 54 v°) verhaalt over drie dingen die een mens in zijn hart moet overwegen, namelijk: hoe God de mensheid verlost heeft, de zoetheit van de goddelijke gratie en de grote dingen waar de mens in de hemel eeuwig zal van kunnen genieten. Een christen moet echter wel een onvoorwaardelijk geloof tonen in God. Als Mechtild vervolgens vraagt in wat ze dan precies moet geloven, antwoordt God dat men moet geloven dat God een ziel ontvangt in de hemel als een vader zijn beminde zoon, zoals een vriend zijn allerbeste vriend of zoals een bruidegom zijn bruid. Een ziel krijgt in ruil voor dit geloof een dankbaar, minnend hart dat brandt in liefde voor God.²⁰¹ Het laatste excerpt (fol. 54v° - 55v°) begint met Mechtild die het verlangen uitdrukt om de bruid van Christus te

¹⁹⁷ B. Klockars, *Birgitta och böckerna: en undersökning av den heliga Birgittas källor*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1966, p. 229.

¹⁹⁸ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I*, p. 196 – 197.

¹⁹⁹ Voor de editie, zie: R. L. J. Bromberg, *op.cit.*, 469 p.

²⁰⁰ R. L. J. Bromberg, *op.cit.*, pp. 12 – 16.

²⁰¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1360*, fol. 52 v° - 54 v°.

worden. God zal haar daarbij een ring schenken met zeven stenen die de zeven tekens van de minne Gods moeten voorstellen. Na deze uiteenzetting roept Jezus Mechtild op om altijd te blijven geloven en er op te vertrouwen dat hij bereid is om haar zonden te vergeven.

We vinden nog een tekst met volgende titel:

“Hoe we in der missen den hemelschen vader sullen offeren dat liden ende duechden zijns zoens voir ons zonden.”²⁰²

De gelovige spreekt de hoop uit dat als hij door zijn zonden niet gered kan worden de verdiensten van Christus hem hulp mogen bieden. Van fol. 45 r° - 49 v° vinden we nog een commentaar op het hooglied. Een gebed waarin de gelovige de vreugden verheerlijkt die God zijn zoon verleende voor zijn lijden. Het korte dankgebed op fol. 54 v° tot 55 v° is gericht aan God, Jezus en Maria.

Naast deze drie teksten vinden we een aantal sequenties op heiligen en feestdagen van het kerkelijk jaar. Deze sequenties worden gevolgd door een aantal kortere gebeden. Twee van deze gebeden zijn gericht aan Maria, één aan de Heilige Drievuldigheid en één tot het Heilige sacrament. Ten slotte vinden we nog een “leringhe” op fol. 98 v° - 100 v° waarin onder andere ingegaan wordt op de vrees die men moet hebben voor God, daarnaast legt men ook sterk de nadruk op nederigheid.

De teksten in dit handschrift zijn gekenmerkt door een duidelijke mystieke beïnvloeding en dit is zowel te zien aan de aanwezigheid van de Honderd Artikelen van Suso, de preek van Jan van Schoonhoven als de fragmenten uit het *Liber specialis gratiae* van Mechtild van Hackeborn. Daarnaast staat ook in dit manuscript het lijden van de Christus centraal en welk belang dit had voor de verlossing van de gehele mensheid. We treffen ook de twee kortere excerpten van Birgitta van Zweden, weliswaar in Middelnederlandse vertaling. Tenslotte wijzen we ook nog op de sequenties op de heiligen en feestdagen.

2.3. Handschrift 1365 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek.

Dit handschrift bevat o.a. een Pseudo-Birgittijns passieverhaal (fol. 1r° - 50v°), een vertaling van het Laatste Avondmaal uit het evangelie van Johannes, vertaald door Johannes Scutken (fol. 68r° - 79r°), de collaties van Johannes Brinckerinck (fol. 98v° - 195r°) en het *Soliloquium* van Eckbert van Schönau in Middelnederlandse vertaling (fol. 196rv° - 208v°).²⁰³

²⁰² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1360*, fol. 43 v°.

²⁰³ J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. II/1: De handschriften verworven na 1852 (deel 1)*, pp. 304 – 307 en K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 113.

Het Pseudo-Birgittijnse passieverhaal behandelen we in deel 3 van dit hoofdstuk, maar het spreekt voor zich dat het lijden van Christus in dit verhaal centraal staat.

Naast het passieverhaal vinden we ook de collaties van Johannes Brinckerinck terug. Deze collaties vormen een compilatie van de toespraken van de geestelijke vader waarin de zusters aangespoord worden om deugdzamer te leven.²⁰⁴ De verschillende toespraken werden waarschijnlijk vlijtig neergeschreven door enkele zuster, maar Obbema meent dat vooral broeder Rudolf Dier van Muideren verantwoordelijk was voor de compilatie.²⁰⁵ In hs. 1365 vinden we dus negen collaties met volgende onderwerpen: *Van der bekeringhe* (fol. 98 v° - 113 v°), *Berispinghe* (fol. 113 v° - 120 v°), *Ghehoersamheit* (fol. 120 v° - 133 r°), *Oetmoedicheit* (fol. 133 v° - 148 v°), *Van den sacrament* (fol. 148 v° - 155 v°), *Hoe wi striden sullen teghen die ghebreke ende teghen die sinlicheit* (fol. 155 v° - 168 v°), *Van den arbeyde van buten ende van bynnen ende hoe wi ons oefenen sullen in den ghebede des daghes ende des nachtes* (fol. 168 v° - 182 r°), *Hoe wi dat leven ende passie ons heren na volghen* (fol. 182 r° - 191 r°) en *Van den swighen* (fol. 191 v° - 195 r°).

We beschikken slechts over een beperkt aantal Middelnederlandse handschriften met afschriften van de collaties. Deze worden voornamelijk bij de reguliere Kanunnikessen²⁰⁶ en Tertiariissen²⁰⁷ gevonden. Verder telkens ook één exemplaar bij de Birgittinessen (hs.1365) in Dendermonde en de Clarissen in Amsterdam²⁰⁸. Volgens Scheepsma was deze tekst ook zeer populair in Duitstalige gebieden.²⁰⁹

Naast de collaties van Brinckerinck vinden we nog een excerpt uit de Noord-Nederlandse Bijbelvertaling van Johannes van Scutken. De Bijbel komt frequent voor in de kloosterbibliotheken, maar pas vanaf de late Middeleeuwen duiken ook volkstalige versies op. Het zijn bijna nooit complete vertalingen, maar evangelieharmonieën, *lectionaria* en exemplaren met een aantal Bijbelboeken. Johannes Scutken maakte een Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe testament en de oudtestamentische perikopen. Hij voltooide zijn

²⁰⁴ W. Scheepsma, *Deemoed en devotie; de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*, Amsterdam, Prometheus, 1997, p. 116.

²⁰⁵ P. F. J. Obbema, "Brinckerinck en Jan van Schoonhoven", in: C. De Backer, A. J. Geurts en A. G. Wiler, eds. *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*, Nijmegen, Alfa, 1985, pp. 278 – 280.

²⁰⁶ Zowel bij de Amsterdamse Regularissen van Sint Maria Magdalena op het Spui, behorend tot het kapittel van Syon (hs. Ltk. 219 in de Universiteitsbibliotheek van Leiden) als in het Regularissenklooster Sint Agnieten in Arnhem hs. 188 in de Universiteitsbibliotheek van Leiden), voorheen een huis van de zusters van het Gemene Leven, vinden we een afschrift van de collaties. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 34 – 35 en 56 – 57.

²⁰⁷ We treffen een exemplaar aan in het Tertiariissenklooster Sint Cecilia te Hoorn (hs. I F 29 in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam), bij de Tertiariissen van Sint Catharina van Schagen (hs. 1764 in de Gentse Universiteitsbibliotheek) en bij de Tertiariissen van Weesp (hs. 73 G 24 in de KB van 's Gravenhage). In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 229, 368 en 429.

²⁰⁸ Het gaat hier over hs. 11.151-55 in de KB in Brussel. In: K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 26.

²⁰⁹ W. Scheepsma, *Deemoed en devotie*, p. 120. Voorbeelden zijn: hs. Germ. Quart. 1122 in de Staatsbibliotheek Preussischer Kulturbesitz te Berlijn, hs. 133 F in de KB te 's Gravenhage en hs. P4 in Universitäts und landesbibliotheek van Halle. In: *Moderne Devotie. Figuren en Facetten*, pp.72 – 73.

vertaling waarschijnlijk rond 1390. Deze versie verdrong in de 15de eeuw de oude Zuid-Nederlandse vertalingen.²¹⁰ Slechts een beperkt fragment van deze vertaling is in hs. 1365 weergegeven. Het gaat hier om het avondmaal zoals het in het evangelie van Johannes beschreven staat.

We vinden ook het *soliloquium* van Eckbert von Schönau (1120 – 1184) terug. Eckbert was kanunnik te Reims, maar werd in 1155 opgenomen in het klooster van Schönau en verkreeg bekendheid als fervent bestrijder van de Katharen. Hij schreef ook de visioenen van zijn zus Elisabeth van Schönau neer.²¹¹

Een eerder merkwaardig verhaal handelt over de doornen kroon van Jezus (fol. 81 r° - 97 r°). Bij een belegering van de stad Jeruzalem vinden de Franse koning Karel en de keizer van het Roomse Rijk Hendrik de doornenkroon die Christus tijdens zijn kruisiging moest dragen. Deze was daar door de joden na zijn dood verborgen. Met de hulp van deze kroon kunnen ze de stad van de Saracenen bevrijden, maar al snel ontstaat een twist over wie de kroon mag houden. Uiteindelijk wordt die toegewezen aan de Franse koning, maar wanneer de keizer hem niet veel later deze kroon vraagt als hulp in de strijd tegen de ketters in zijn land, zendt Karel hem dit relikwie. Deze raakt echter na een tijd zoek en de volgende Roomse keizer in Constantinopel wil de Franse koning een kopie verkopen, maar deze doorziet de list en krijgt uiteindelijk zijn kroon terug.²¹² Het is een hoogst merkwaardig verhaal daar het ook niet direct aansluit bij de thematiek van de andere teksten. Waarschijnlijk gaat het hier om een fictief translatieverhaal. We hebben geen andere afschriften van een dergelijk verhaal gevonden.

Verder vinden we nog een gesprek terug tussen een niet nader genoemde maagd en de engel Gabriël, waarin hij de maagd uitlegt hoe zeer Christus en Maria door God geprezen worden.²¹³ Daarnaast treffen we nog een parafrase op het *Ave Maria* aan, gevolgd door een verhaal waarin Maria verschijnt aan Elizabeth. Maria leert haar een gebed aan en vertelt dan hoe ze door God uitverkoren werd om zijn zoon te baren.²¹⁴

Ook hier vinden we verschillende teksten terug waarin het lijden van Christus centraal (o.a. het Pseudo-Birgittijnse passieverhaal) staat, daarnaast is er ook het merkwaardige verhaal van de doornenkroon van Jezus. We zien ook de duidelijke aanwezigheid van de Moderne Devotie in dit handschrift, o.a. door de teksten van Scutken en Brinckerinck. Ten slotte valt ook de sterke Mariaverering in de kleinere fragmenten op.

²¹⁰ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I*, pp. 198 – 199 en 254 – 255 en *Moderne Devotie. Figuren en Facetten*, pp. 239 – 241.

²¹¹ T. Coun, “De Middelnederlandse vertalingen van Eckbert van Schönau’s sermo de vita et passione Jesu Christi”, in: *Ons Geestelijk Erf*, 59 (1985), p. 516.

²¹² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 81 r° - 97 r°.

²¹³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 50 v° - 63 v°.

²¹⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 63 v° - 68 r°.

2.4. Handschrift 1748 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek

Hs. 1748 bevindt zich in de Gentse UB en bevat slechts twee teksten, namelijk *Die heimelike passie* (fol. 1 – 183) en de korte versie van *Die passie ons liefs heeren* van Pseudo-Birgitta (fol. 190 – 222).²¹⁵

De thematiek in dit handschrift is duidelijk, de passie van de heer. *Die passie ons liefs heeren* wordt later behandeld, maar het is duidelijk een passieverhaal waarin ook het gedachtegoed van Birgitta van Zweden vervat zit.²¹⁶

*Die heimelike passie*²¹⁷ is tevens een passieverhaal dat grote gelijkenissen vertoont met dat van Pseudo-Birgitta, doch het is langer en bepaalde scènes zijn gedetailleerder beschreven. Bovendien wordt ook meer aandacht besteed aan het lijden van Maria, wanneer ze toekijkt hoe haar zoon mishandeld en gekruisigd werd. Dat dit aspect ontbreekt in het Pseudo-Birgittijnse passieverhaal is enigszins verrassend, daar de Mariaverering belangrijk was voor Birgitta van Zweden²¹⁸ en bovendien treffen we in andere handschriften uit Maria Troon talrijke gebeden, traktaten en excerpten aan waar het verdriet van Maria, die toekijkt op de dood van haar zoon, uitvoerig wordt beschreven, bijvoorbeeld in hs. 205 (II) fol. 41 v° - 44 r° (*Stabat mater dolorosa*) en fol. 45 r° - 47 r° (*vij ween of druefenessen* van Maria), enz....

2.5. Handschrift 607 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek

Het handschrift bevat 90 folio's van ca. 295 x 215 mm en is vervaardigd uit perkament. Het werd rond 1500 geschreven en behoorde toe aan het klooster van Maria Troon te Dendermonde. Het is onduidelijk of dit manuscript ook in het Birgittinessenklooster tot stand is gekomen, mogelijks was het een schenking van Margaretha van York aan het klooster. Het handschrift werd in 1850 door de toenmalige patsoor van Zele, Van Oosthuyzen aan de Gentse Rijksuniversiteit geschonken.²¹⁹

Het handschrift bestaat uit twee Latijnse bullen ter bevestiging van de *Regula Sancti Salvatoris* als constituties voor een Birgittinessenklooster (fol. 5r° - 7 r°), een Latijnse en Middelnederlandse versie van de *Regula Sancti Salvatoris* (7 r° - 32 v°), een Latijnse en Middelnederlandse versie van de *Regula Sancti Augustini* (34 r° - 43 r°) en een Middelnederlandse versie van de *Regula Sancti Augustini* met glossen van Hugo van Sint Victor (45 r° - 85 r°).

²¹⁵ Deze tekst is reeds uitgegeven door Stracke, maar is gebaseerd op hs. Fond. Lat. 9216 uit de Vaticaanse bibliotheek in Rome. De twee afschriften hebben weliswaar een andere spelling maar inhoudelijk stemmen ze overeen. Voor de editie zie: D. A. Stracke, "Een brokstuk uit de Passie des Heeren", in: *Ons Geestelijk Erf*, 11 (1937), pp. 121 – 190.

²¹⁶ We bespreken dit passieverhaal in deel 3 van dit hoofdstuk.

²¹⁷ In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1748*, fol. 1 r° - 183 v°.

²¹⁸ A. Jelsma, "The appreciation of Bridget of Sweden", p. 171.

²¹⁹ J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. I. De handschriften verworven voor 1852*, pp. 125 – 126.

Er bestaan van de *Regula Sancti Salvatoris* verschillende versies. In 1370 stond paus Urbanus V Birgitta toe om twee klooster op te richten in Vadstena. De kloosters moesten echter de Regel van St. Augustinus aannemen en de *Regula Sancti Salvatoris* mocht, weliswaar in sterk gewijzigde vorm, dienst doen als constituties bij die regel. In 1378 verkreeg Catherina van Vadstena enkele toegevingen van de paus wat betreft de *Regula Sancti Salvatoris* (deze versie beantwoordde meer aan het originele idee van Birgitta van Zweden), maar het bleven constituties bij de regel van St. Augustinus.²²⁰ Het is deze versie die we aantreffen in handschrift 607 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek. De Latijnse versie werd reeds door Eklund uitgegeven in 1975.²²¹ Deze regel bevat 24 hoofdstukken (de proloog uit de oorspronkelijke versie ontbreekt hier, maar vinden we bijvoorbeeld wel terug in handschrift 3042-44 in de KB te Brussel²²²). Hier volgt dan ook een overzicht van de hoofdstukken:

- 1/ Van der oetmoedicheit, reinicheit ende armheit (fol. 9 r° - 9 v°)
- 2/ Van den beddeghewanden (fol. 9 v°)
- 3/ Van den cleederen der zusteren (fol. 9 v° - 10 v°)
- 4/ Van den godliken ghetijden der zusteren (fol. 10 v° - 11 r°)
- 5/ Van den swighene (fol. 11 v° - 12 r°)
- 6/ Dat niemende en es gheoorlooft te gane binnen den clooster (fol. 12 r°)
- 7/ In welke daghen ende manieren gheoorloeft es de nonnen te spreken den weerliken lieden aen de traelde veynster (fol. 12 r° - 12 v°)
- 8/ Van de vastenen der nonnen (fol. 12 v° - 13 r°)
- 9/ Van der manieren die nonnen tontfane (fol. 13 v° - 20 r°)
- 10/ Van den ghetale der zusteren, bruederen ende conversen (fol. 20 r° - 20 v°)
- 11/ Van den habijte der priesteren ende bruederen (fol. 20 v° - 21 v°)
- 12/ Van der kiesinghe der abdissen en des generale confessors des clooster (fol. 21 v° - 22 v°)
- 13/ Van der officie der predicatien ende biechten der priestere (fol. 22 v° - 23 r°)
- 14/ In welke daghen die nonnen monighen zullen (fol. 23 r°)
- 15/ Van den capittel te houden ende van der penen in te stellene di nonnen hebbende eyghen (fol. 23 r° - 24 r°)
- 16/ Dat die nonnen negheen juweelen noch ghiften ontfanghen zullen (fol. 24 r° - 25 r°)
- 17/ Van der stichtinghe ende beghiftinghe des clooster alle jaire tsamen gherekent doverscodt sal warden ghegheven den armen (fol. 25 r° - 27 v°)
- 18/ Van den ghetale der autaren ende ornamenten van der kercken (fol. 27 v° - 28 r°)
- 19/ Van der oudde der gheende die in dese religie gaan (fol. 28 r° - 28 v°)
- 20/ Dat die zusteren niet ledich zijn en sullen maer arbeiden zullen ten behoorliken tijde (fol. 28 v° - 29 r°)
- 21/ Van der maten der spisen te scattene (fol. 29 r° - 30 r°)
- 22/ Van der plaetsen daer die nonnen biechten moenighen oft spreken zullen ende van der rollen des cloosters duer welke men die behouften innemen ende uutgheven sal (fol. 30 r° - 30 v°)
- 23/ Dat die bisschop van den bisdomme sijn zal visenteerde van deser religie (31 r° - 32 r°)

²²⁰ S. Eklund, *op. cit.*, pp. 24 – 29.

²²¹ S. Eklund, *op. cit.*, pp. 141 – 173.

²²² Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 189 r° - 220 r°.

24/ Dat eenderhande gracht sal zijn altijd open in den clooster ende eenderhande bare voer de inganc van der kercken binnen die cloostere (fol. 32 r° - 32 v°)

We hebben reeds gewezen op de invloed van de Benedictijnse en Cisterciënzer traditie in de regel (zie hoofdstuk 1). Birgitta was vertrouwd met hun ideeën via het klooster in Alvastra en één van haar biechtvaders was ook de latere prior van dit klooster, Prior Peter Olosson van Alvastra.²²³ Enige invloed en gelijkenis in de *Regula Sancti Salvatoris* met de regel van de Dominicanen is ook reeds aangetoond door Klockars.²²⁴ Ze kwam via haar eerste biechtvader, meester Matthias Övidsson, in contact met de Observante Franciscanen, maar hun invloed was eerder beperkt. Al hebben beide partijen natuurlijk het streven naar een hervorming van de Kerk gemeenschappelijk. Via deze biechtvader zou ze ook in contact gekomen zijn met Averroïsme dat hoewel veroordeeld nog steeds aanhangers had in het veertiende-eeuwse Zweden.²²⁵

Verder moeten we nog enkele opvallende karakteristieken toelichten. Zo kan men volgens Jelsma een sterke fixatie op de dood vaststellen in de regel van Birgitta van Zweden.²²⁶ Dit komt in deze versie vooral tot uiting in het laatste hoofdstuk waarin beschreven wordt hoe men een lijkbaar zal opstellen bij de ingang van de kloosterkerk en hoe de abdis dagelijks een beetje aarde in een open graaf zal gooien terwijl men de psalm *De Profundis* zingt.²²⁷

Veder springt ook de precieze omschrijving van het aantal kloosterlingen in het oog en natuurlijk het feit dat er zowel broeders als zusters in een dergelijk klooster verbleven, weliswaar strikt gescheiden. En ook de reeds toegelichte passage waarin gestipuleerd wordt dat het aan de zusters is toegestaan om boeken te bezitten voor studie (hoofdstuk 18).²²⁸ Ten slotte komt ook de Mariaverering duidelijk naar voren in de *Regula Sancti Salvatoris*. Dit blijkt onder andere uit hoofdstuk 4 waar bepaald wordt dat alle werk- en feestdagen de getijden met drie lessen (*Sermo Angelicus* dus) zal gezongen worden. Te vesper tijd zal men een Ave Maria zingen. Bovendien moet men na alle getijden het *Antiphone Ave Maria* zingen en nog een collecte die in de *Regula* staat neergeschreven. Er zal ook dagelijks een vrouwenmis opgedragen worden aan Maria waarbij men het *Salve Maria* zal zingen.²²⁹ Dit wordt nog veel duidelijker in de *Sermo Angelicus*, de *Quattuor Orationes*²³⁰ en de verschillende handschriften uit de kloosterbibliotheek van Maria Troon.

Ook van de Regel van St. Augustinus zijn verschillende versies bekend. Een eerste variant van de regel is wat Goudriaan het *Praeceptum* noemt en spoort aan tot het kloosterleven maar gaat niet echt in op een gedetailleerde dagordening. Van deze versie bestaat ook een vrouwelijke variant, namelijk de *Regularis Informatio*. De tweede versie van de regel noemt Goudriaan de *Ordo monasterii* die in tegenstelling tot de *Praeceptum* wel een gedetailleerde dagindeling en precieze voorschriften bevat. Ook van deze variant kent men een vrouwelijk

²²³ I. Fogelqvist, *op. cit.*, p. 26.

²²⁴ B. Klockars, *Birgitta och böckerna*, pp. 198 – 202.

²²⁵ I. Fogelqvist, *op. cit.*, p. 27.

²²⁶ A. Jelsma, “The appreciation of Bridget of Sweden”, p. 169.

²²⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 32 r° - 32 v°.

²²⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 28 r°.

²²⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 11 r°.

²³⁰ Uitgegeven door: M. T. Harris, T. Nyberg en A. R. Kenzel, *op. cit.*, pp. 220 – 235.

versie, de *Ordo monasterii feminis datus* genaamd. Een laatmiddeleeuwse variant van de regel van St. Augustinus ten slotte was de *Regula recepta*.²³¹ Deze bevat de eerst zin²³² van de *Ordo Monasterii* of in dit geval de *Ordo monasterii feminus datus* gevolgd door de volledige tekst van het *Praeceptum* of *Regularis informatio*. Deze regel was uitermate populair in de late middeleeuwen, vooral bij de kloosters die tot de reguliere Kanunniken en Kanunnikessen van Windesheim en Sion behoorden.²³³ Het is ook de vrouwelijke variant van deze combinatieregels die we bij de Birgittinessen in Dendermonde aantreffen.

2.6. Handschrift 4407-08 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel

Hs. 4407-4408 dateert uit de 16de eeuw en bevat voornamelijk gebeden en oefeningen. We vinden onder andere *Boecxken vanden heylighen sacramente* (fol. 8 – 78v^o), *een meditatie vander passie ons heeren* (gedeeltelijk naar Jacob Roecx' *De wijngaert der sielen*) (fol. 80 – 85), een pseudo-Bernardus (fol. 94 – 100), een Pseudo-Gregorius (fol. 100v – 102), Nicolaas van Straatsburgs *Preek op de gulden berg* (fol. 111v^o - 113v^o), Jan van Schoonhovens *Declaratio in sermone de monte aureo* (fol. 115v^o - 116) en een excerpt uit de *Liber specialis gratiae* (Vijf gebeden voor de H. communie).²³⁴

Het grootste gedeelte van dit gebedenboek bestaat uit een uitvoerig traktaat over de eucharistie. Volgens Ampe is de schrijver een theologisch onderlegd en scholastisch gevormd priester en biechtvader die schreef voor de kloosterzusters. De tekst zelf valt uiteen in twee delen, eerst een theoretisch gedeelte (hoofdstukken 1 – 7) waarin de zeven namen van de Eucharistie behandeld worden. Het tweede gedeelte (hoofdstukken 8 – 15) bevat vooral praktische richtlijnen betreffende het ontvangen van de communie. De meeste hoofdstukken worden beëindigd met een gebed.²³⁵ De meditatie van de passie van onze heer is volgens Ampe gedeeltelijk een plagiaat van Jacob Roecx' wijngaard der zielen²³⁶. Het is duidelijk dat hier opnieuw over een variant van een passieverhaal gaat.²³⁷ Van folio 94 r° tot 100 v° vindt men een gebed van Pseudo-Bernardus over de doornenkroon van Jezus.²³⁸

²³¹ K. Goudriaan, “De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus”, in: H. Van Engen en G. Verhoeven, eds. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum, Verloren, 2008, pp. 176 – 177.

²³² In het Middelnederlands luidt deze zin als volgt: “Alder ghemynste zusteren voer alle dinghen sal god bemyndt warden daer naer dalder naeste. Want dese gheboden zijn ons principalic ghegheven. Daer omme dese zijnt, die wij ghebieden dat ghij houden sult die in den cloostere ghestelt zijdt.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, folio 34 r°.

²³³ K. Goudriaan, “De observantie der conversinnen”, pp. 177 – 178.

²³⁴ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 109.

²³⁵ A. Ampe, *art. cit.*, pp. 17 – 18.

²³⁶ Ampe gaat hier zeer uitvoerig op in, zie: A. Ampe, *art. cit.*, pp. 25 – 32.

²³⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4407-08*, fol. 80 r° - 85 r°.

²³⁸ A. Ampe, *art. cit.*, pp. 17 – 18.

Een andere opmerkelijke tekst is de *Preek op de gulden berg* die aan Nicholas van Straatsburg wordt toegeschreven. De precieze context waarin de preek is gehouden, is niet echt duidelijk, maar waarschijnlijk tussen 1324 en 1326 ergens in Leuven.²³⁹

We kennen deze preek in drie verschillende versies, één Latijnse en twee Middelnederlandse. Deze tweede Middelnederlandse versies worden door Burger de sermoen-versie en de lere-versie genoemd. Er zijn slechts enkele kleine inhoudelijke verschillen (bijvoorbeeld hoeveel geld een man schuldig is, de zonden van de schuldenaar worden in de sermoen-versie breder uitgesmeerd, maar de lere-versie is dan weer uitvoeriger wat betreft de verdiensten van Christus) en in de sermoenversie wordt de ik-vorm doorheen de gehele preek gebruikt, terwijl in de lere-versie na een tijdje naar de eerste persoon meervoud wordt overgeschakeld.²⁴⁰ In het geval van handschrift 4407-4408 gaat het om de zogenaamde lere-versie.²⁴¹ Inhoudelijk gaat de preek over de vraag hoe men eeuwige zaligheid kan bereiken. Nicholas van Straatsburg meent dat als de zondaar berouw toont, gebiecht heeft en zijn opgelegde genoegdoening vervult heeft, God bereid is hem zijn zonde te vergeven. Dit wordt verduidelijkt met een exemplen waaraan de preek zijn naam ontleent. Een koning bezat een grote berg van goud waar iedereen die schulden had voldoende goud kon krijgen om zijn schulden af te lossen. Na dit exemplen verklaart Nicholas van Straatsburg de moraal van zijn exemplen. De gouden berg stelt immers de verdiensten van Christus voor. Hij had in tegenstelling tot andere mensen zijn deugdzaam werken, door zijn zwaar leed en bittere dood, niet nodig om zijn ziel te redden. Hij zorgde dus voor de verlossing van de mensheid. Na deze uiteenzetting volgt een verhaal uit het evangelie van Lucas. In dit verhaal wordt de schuldenaar vergeleken met de twee misdadigers die rechts en links van Jezus ook aan het kruis waren genageld. De man rechts erkende Jezus als de Christus en ging dezelfde dag nog naar het paradijs, de linkse man daarentegen moest nog tientallen jaren doorbrengen in het vagevuur. Na deze episode uit het evangelie recapituleert de prediker. Hij legt uit dat de zonden van de mens zo groot zijn dat die nooit gecompenseerd kunnen worden door de goede werken en men bijgevolg aangewezen is op schat van Jezus' verdiensten. Ten slotte eindigt hij met de waarschuwing dat het aanbod van genade niet uitnodigt tot luiheid. De mens moet zich afkeren van het kwade en proberen het voorbeeld van Jezus Christus te volgen.²⁴²

De volgende tekst (fol. 113 v° - 115 r°) is van de hand van Jan van Schoonhoven. Het is een reactie op de preek van Nicholas van Straatsburg. Hij komt in deze uiteenzetting tot vier conclusies. Ten eerste meent hij dat de christelijke mens niet zozeer zijn hoop moet stellen op zijn eigen verdiensten, maar des te meer op de verdiensten die Christus vooral door zijn lijden verworven heeft. Ten tweede komt hij tot de conclusie dat de neiging tot zondigen de mens nooit verlaat. Men kan enkel diep berouw tonen en dit door te denken aan het lijden van

²³⁹ Voor de discussie over plaats en tijdstip van de preek zie onder andere C. Burger, "Verrassende genadeleer. Nicolaas van Straatsburg: De preek over de gulden berg (circa 1324/1326)", in: T. Mertens, P. Stoop en C. Burger, eds. *De Middelnederlandse preek*, Hilversum, Verloren, 2009, pp. 69 en 73 – 74 en S. Axters, "De preek op den gulden berg door den leesmeester van Straatsburg", in: *Tijdschrift voor taal & letteren*, (1940), pp. 9 – 11.

²⁴⁰ C. Burger, *art. cit.*, pp. 70 – 71 en 75 – 80.

²⁴¹ S. Axters, *art. cit.*, pp. 18 – 19. Hij gebruikt de term lere-versie niet, maar geeft wel een indeling van de groepen en vermeldt in tegenstelling tot Burger wel welke teksten tot welke groep behoren.

²⁴² C. Burger, *art. cit.*, pp. 74 – 77. Voor een volledige editie van de preek zie: S. Axters, *art. cit.*, pp. 21 – 39.

Christus. Deze twee vaststelling staft Jan van Schoonhoven met citaten van Bernardus van Clairvaux. Ten derde meent hij dat de stervende mens zich in gedachten moet verdiepen in het lijden van Christus, daardoor zal de ziel in handen van God komen. Hij steunt ter verdediging op citaten van Augustinus. In zijn vierde stelling beweert hij dat iedereen die volkomen berouw toont in de hemel terecht komt. Het stichtelijke slot benadrukt nogmaals de genadeleer uit de preek van Nicholas van Straatsburg. Burger meent dat deze verdediging van Van Schoonhoven duidelijk maakt dat er toch weerstand was tegen een dergelijke royale goddelijke genade.²⁴³ De twee gebeden die op deze teksten volgen zijn er duidelijk door geïnspireerd. Ze zijn bedoeld voor stervenden en behandelen het lijden van Christus.²⁴⁴ Daarnaast vinden we nog enkele kortere gebeden en traktaatjes. Op folio 1 en 2 treft men een traktaat aan van Rosemond, op folio 4 r° tot 7 v° nog enkele korte Middelnederlandse en Latijnse gebeden met vooral de nadruk op het lijden van Christus. Enkele van deze gebeden zijn in gebrekkig Latijn geschreven, volgens Ampe waarschijnlijk van de hand van een non uit het klooster Maria Troon, wat er dus op wijst dat enkele zusters mogelijks het Latijn machtig waren.²⁴⁵ Folio 85 v° - 87 r° en folio 89 - 90 r° bevatten enkele Latijnse liturgische teksten, voornamelijk responsoria, oraties en een korte antifoon. Ook folio 90 v° tot 92 v° bevat drie Latijnse gebeden ter ere van Jezus en God. Ten slotte vindt men nog het bekende Latijnse Erasmus gebed op folio 116 v°. De andere gebeden zijn allen in het Middelnederlands. Op folio 87 treffen we twee gebeden ter ere van Maria aan, folio 102 r° - 103 r° bevat een Veronica, St. Anna en Angelus gebed. Tussen fol. 107 r° - 111 v° vinden we nog een twintigtal zeer korte gebeden waarin Maria, Jezus en God geprezen worden. Tot slot vinden we op folio 116 nog een excerpt uit de *Liber specialis gratiae* (I,43)²⁴⁶ van Mechtild van Hackeborn.²⁴⁷

2.7. Handschrift 3042-44 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel

In dit manuscript vinden we enkele korte gedichtjes over Birgitta van Zweden (fol. 1 r° - fol. 3 r°), “een scoen bediedenis van den weerdegheer name Birgitta” (een gebed tot Birgitta van Zweden), een heiligenleven van de Heilige Birgitta van Zweden (fol. 6 r° - 184 r°), revelatie IV, 137 en VIII, 51 uit de *Revelationes caelestes* (fol. 185 r° - 189 r°), excerpten uit de *Regula Sancti Salvatoris* (fol. 189 r° - 220 r°) en een *vita* van Catherina van Zweden/Vadstena (fol. 221 r° - 326 r°).

Het heiligenleven van Birgitta van Zweden werd reeds door Prior Peter van Alvastra en meester Peter van Skänninge geschreven kort na haar dood. Hun verhaal moet gezien worden

²⁴³ C. Burger, *art. cit.*, pp. 81 – 83. Voor een editie van deze tekst zie ook: S. Axters, *art. cit.*, pp. 56 – 58.

²⁴⁴ A. Ampe, *art. cit.*, p. 23.

²⁴⁵ A. Ampe, *art. cit.*, p. 18.

²⁴⁶ “Doe si eens bat voer enen persoen, die van coutheit des herten ende seer lichtelic plach te laten dat si niet en ontfinde dat heilige Sacrament, so sach si dien persoen staen voer onsen Heer ende hi seide hoer: “Mijn alre liefste, waerom scuwestu mi? Ganc betrouwelic tot des Vaders almachticheit om di te sterken, tot die wijsheit des Soens om di te verlichten, tot die suete goetheit des Heiligen Geestes om di te versueten.” In: R. L. J. Bromberg, *op.cit.*, p. 245.

²⁴⁷ A. Ampe, *art. cit.*, pp. 16 – 24.

als een ooggetuigenverslag dat haar canonisatieproces diende te ondersteunen. De *vita* beantwoordt dan ook aan alle karakteristieken die van een dergelijk heiligenleven in de veertiende eeuw verwacht werden. De meeste van Birgitta's *vitae* zijn uiteindelijk op deze versie gebaseerd. Alfonso de Jean, één van Birgitta's biechtvaders, heeft de teksten van de twee Peters nog uitgebreid en gecorrigeerd.²⁴⁸ Het heiligenleven in hs. 3042-44 stemt inhoudelijk overeen met het officiële heiligenleven van de twee Peters, maar de onderverdeling in hoofdstukken is verschillend. Zo wordt het verhaal over de schipbreuk van Birgitta's moeder in de officiële *vita* pas in hoofdstuk 5 aangehaald, terwijl dit reeds in hoofdstuk 3 verteld wordt in het hs. 3042-44. Daarnaast is het aantal hoofdstukken niet gelijk, 97 hoofdstukken in de officiële versie tegen 63 hoofdstukken in dit handschrift.²⁴⁹

Daarnaast treffen we ook een aantal opmerkelijk zaken aan. In alle *vita's* van Birgitta van Zweden wordt de naam van haar moeder Ingeborg, steeds verwisseld met Sigrid. Ook in deze Middelnederlandse vertaling is dit het geval.²⁵⁰ Een andere opmerkelijke passage in deze *vita* is hoofdstuk 11²⁵¹ dat handelt over de kinderen van Birgitta van Zweden. De formulering is opmerkelijk, namelijk: "wij vinden dat sij hadde 5 kinderen, drie sone ende twee dochters".²⁵² Het is alsof de kopiist (jammer genoeg anoniem, daar geen colofon) een eigen mening heeft over deze materie en bewust afwijkt. Hoewel men geen namen krijgt in de officiële versie, vindt men in andere *vitae*, waaronder het uiterst korte heiligenleven geschreven door abdis Marie van Oss²⁵³, andere informatie. We lezen het volgende:

"Gods oerdinancie werckende doer den prince, haren vadere, die welcke haer toevoechden eenen duechdelijcken, jonghen prince, Ulpho ghenam, van xvij jaren. Dese twee suver bloyende lelien bleven naer dat huwelijc een omgaende jaer weerdelijcken celebrerende onbevleete reynicheyt. Daernaer metter vreesen Gods ende vromer bedinghe versamenden se, welcken Gods benedixie op hen quam, verleende viij vruchten."²⁵⁴

Ze had volgens de abdis vier zonen (Karl, Briger, Benedictus en Gudmarus) en vier dochters (Märta, Catherina, Ingeborg en Cecilia).²⁵⁵ Het is opvallend dat twee handschriften uit hetzelfde klooster andere informatie verschaffen over het leven van Birgitta van Zweden. Dit zijn slechts enkele opmerkelijke zaken in dit heiligenleven, een diepgaande studie over deze Middelnederlandse heiligenlevens zou nog meer verschillen kunnen aanbrengen en eventueel aantonen van welke legger deze versie afgeschreven is.

Voor het overgrote deel vinden we in deze *vita* alle elementen terug die we ook in de officiële versie van prior Peter van Alvastra en meester Peter van Skänninge aantreffen. Over haar jeugd en ouders, haar vrome leven reeds op zeer jonge leeftijd en haar eerste visioenen lezen we van hoofdstuk 1 tot en met 7.²⁵⁶ Het leven na haar huwelijk tot aan de dood van haar man

²⁴⁸ M. T. Harris, T. Nyberg en A. R. Kenzel, *op. cit.*, pp. 14 – 16 en 225.

²⁴⁹ Voor de Engelse uitgave van het officiële heiligenleven, zie: M. T. Harris, T. Nyberg en A. R. Kenzel, *op. cit.*, pp. X-350 p.

²⁵⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 8 v° - 10 v°.

²⁵¹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 24 v° - 26 r°.

²⁵² Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 24 v°.

²⁵³ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 254 – 260.

²⁵⁴ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 255.

²⁵⁵ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 255 – 256.

²⁵⁶ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 6 r° - 18 r°.

Ulf worden in hoofdstuk 8 tot en met 18 behandeld. Ze werd door haar vader in een huwelijk gedwongen, kreeg kinderen (vijf volgens de auteur), overtuigde haar man om afstand te doen van het wereldlijk leven, samen op pelgrimstocht te gaan naar Santiago de Compostella en in een klooster in te trekken. Verder wordt ook beschreven hoe ze in contact kwam met Meester Matthias (haar eerste biechtvader) en prior Peter van Alvastra.²⁵⁷ Van hoofdstuk 19 tot en met 38 lezen we vooral over haar voortreffelijk en deugdelijk leven (nadruk wordt gelegd op haar gehoorzaamheid, geduld, ootmoedigheid, strengheid, hoe ze meermaals door de duivel werd bezocht maar aan zijn verleidingen kon weerstaan), haar goede werken (hoe ze o.a. aan duiveluitdrijving deed en hoe ze menig mens bekeerde tot het ware geloof of verlost van wereldlijke verleidingen) en hoe Maria en Christus zich meermaals aan haar vertoonden.²⁵⁸ Vanaf hoofdstuk 38 tot en met 59 lezen we meer over het leven van Birgitta in Rome. Ze wordt immers in een visioen opgedragen om naar Rome te trekken. Verder wordt uitgebreid over de beproevingen die ze moest doorstaan in deze stad. Veel meer dan in de reeds besproken delen wordt hier sterk de nadruk gelegd op Birgitta als profeet en visionair. Er wordt ingegaan op de verschillende visioenen, voorspellingen (zo voorspelde ze onder andere de dood van haar biechtvader meester Matthias en het overlijden van haar schoonzoon) en belangrijke revelaties.²⁵⁹ Vanaf hoofdstuk 60 tot en met 63 lezen we over haar pelgrimstocht naar het Heilige Land en uiteindelijk ook over haar zalige dood.²⁶⁰ Vanaf folio 142 r° tot 156 v° (de hoofdstukken worden niet langer genummerd) lezen we over de translatie van haar lichaam naar het klooster van Vadstena in Zweden. Natuurlijk wordt sterk de nadruk gelegd op alle mirakelen die plaats vonden. Vanaf fol. 156 v° tot 184 r° wordt dan uitgebreid over haar canonisatieproces.

Naast haar heiligenleven vinden we ook twee revelaties (fol. 185 r° tot en met fol. 189 r°). Een is gericht aan de paus waarin duidelijk gemaakt wordt dat hij de vraag van Birgitta om een nieuwe orde te stichten moet inwilligen, de tweede openbaring is gericht aan de keizer van het Heilig Roomse Rijk en bevat vooral vermaningen, ook betreffende de oprichting van haar orde. Deze revelaties moeten in samenhang gezien worden met de daaropvolgende excerpten uit de *Regula Sancti Salvatoris*. We vinden hier onder andere hoofdstukken 1 – 3, 29 – 31, 28 en 10 – 11 (in deze volgorde opgenomen in het handschrift).²⁶¹

Ten slotte vinden we nog het heiligenleven van Catherina van Vadstena, de dochter van Birgitta van Zweden.²⁶² Er wordt voornamelijk verhaald over haar vroom leven, ook in een staat van huwelijk en hoe ze uiteindelijk naar Rome trok om haar moeder bij te staan. In Rome moest ze vele beproevingen verduren. Ze stond haar moeder bij in de laatste uren van haar leven en bracht vervolgens haar stoffelijke resten over naar Vadstena. Vanaf hoofdstuk 13 lezen we meer over het deugdelijke leven van deze vrouw en de vele mirakels die zijn verrichtte. Ten slotte wordt nog bericht over haar belangrijke rol in het canonisatieproces van haar moeder (en hoe ze daarvoor opnieuw naar Rome trok) en hoe ze uiteindelijk de eerste

²⁵⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 18 r° - 44 r°.

²⁵⁸ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 44 r° - 83 v°.

²⁵⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 83 v° - 126 r°.

²⁶⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 126 r° - 142 r°.

²⁶¹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 189 r° - 220 r°.

²⁶² Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3042-44*, fol. 221 r° - 326 r°.

abdis van het Birgittinessenklooster in Vadstena werd. Nadat men leest over dood in hoofdstuk achttien, volgen nog enkele exempelen en mirakels van deze heilige.

2.8. Handschrift 4584 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel

Dit handschrift bevat twee naamsverklaringen van Birgitta van Zweden (fol. 2 r° - 3 r°), een *vita* van Birgitta van Zweden (fol. 4 r° - 167 v°) en enkele excerpten uit de *Revelationes caelestes* (fol. 168 r° - 197 v°).

Van fol. 2 r° tot en met fol. 3 r° vinden we twee Latijnse zinnen waarin Birgitta wordt omschreven. De eerste zin luidt als volgt: “Birgitta enim dicitur quasi virginis sagitta.”, wat de auteur vertaalt als: “Dat is Birgitta bediet dat geschutte der maghet”.²⁶³ Er wordt nog een tweede betekenis gegeven: “Birgitta dicitur quasi mirrhe gutte.”, wat vertaald wordt als: “Birgitta is gesproken soe veel als een drijvende mirrhe.”²⁶⁴

De *vita* van Birgitta is wat de inhoud betreft gelijk aan het heiligenleven in handschrift 3042-44. We zullen hier dus niet verder ingaan op de inhoud. Qua indeling verschillen de twee heiligenlevens uit hs. 3042-44 en hs. 4584 sterk. Het is bijgevolg uitgesloten dat een van beide een afschrift is van de andere versie. Het is waarschijnlijker dat ze beide een bewerking zijn van het officiële heiligenleven. Tot slot willen ook hier vermelden dat men opnieuw de verkeerde naam gebruikt voor de moeder van Birgitta, namelijk Sigrid in plaats van Ingeborg. Tevens spreekt men hier slechts over vijf kinderen van Birgitta.²⁶⁵

2.9. Handschrift 11.696-97 en 12.079 uit de Koninklijke Bibliotheek van Brussel

We vermeldden deze handschriften slechts zeer kort, daar er allermint duidelijkheid en eensgezindheid heerst over de uiteindelijke toewijzing van deze twee manuscripten aan Maria Troon. Handschrift 11.696-97 zou waarschijnlijk wel gebonden zijn in het klooster, maar niet geschreven. We hebben volgende teksten gevonden in het handschrift: *Van den heiligen sacramente sommege punten* (fol. 1 – 157), een *traktaat over die minne* (fol. 162 – 172), een sermoen over de minne (fol. 172 – 179 v°) en collaties (fol. 180 – 190 v°).²⁶⁶

²⁶³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4584*, fol. 2 r°.

²⁶⁴ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4584*, fol. 2 v°.

²⁶⁵ “... Wij lesen int boeck van haerre verheffinghe dat si V kynder hevet ghehad, drie sone ende twee dochteren. De oudse soen hiet her Karolus ende dat was een ridder van welcs dood wij sulle scryven in den 60 capittel. Die ander sone hiet Herburgeris ende was oeck een ridder. Die daerde soen hiet Benedictus van sijne doot sal men scryven in den XXXII capittel. Die eerste dochter hiet Katherina dese waert ierste ter echtscap ghegheven enen machtighen heer des conincks grote vrient van Zweden. Daer si als wij vynden bescreven in reynicheiden bij bleef tot sijne doot toe. Ende na sijne doot waert si een die eerste abbadissa te Watsteyn in haerre moeder cloester. Die ander dochter hiet Ingeborch die waert vroech in een joncfrauwe cloester ghedaen ende van haerre doot sal ic scryven in den XXIII capittel.” In: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4584*, fol. 31 r° - 31 v°.

²⁶⁶ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 110.

De ontstaanscontext van hs. 12.079 is nog onduidelijker. Ampe had het wel verbonden met Maria Troon, echter louter op basis van het voorkomen van *Quindecim orationes de passione Domini* van Pseudo-Birgitta 267, maar deze tekst was ook wijdverspreid buiten de Birgittinessenkloosters. Stoker & Verbeij²⁶⁸ en Sander-Olsen²⁶⁹ staan eerder sceptisch tegenover deze assumptie. Dit manuscript bevat in de eerste plaats getijden- en gebeden. Zo vinden we een Utrechtse kalender (fol. 2 – 12), de korte getijden van het H. Kruis (fol. 13 – 20), de getijden van de heilige maagd (fol. 20 – 47 v°), getijden van de H. Geest (fol. 89 – 102), de getijden van de eeuwige wijsheid (fol. 124 – 125), enz... Verder ook nog enkele passiegebeden (fol. 112 – 114 v°), de *Quindecim orationes* van Pseudo-Birgitta (fol. 140 v° - 148 v°), de *Orationes de passione Domini* van Thomas a Kempis (fol. 128 v° - 132), een uittreksel (I,47) uit de *Liber specialis gratiae* van Mechtild van Hackeborn (fol. 157 v° - 158 v°) en gebeden tot heiligen (fol. 160 – 183). Daarnaast vinden we nog enkele traktaten die het verdriet van Maria behandelen tijdens de kruisiging van haar zoon.²⁷⁰

2.10. Handschrift Best. 295 nr. 178 (GA 187) uit het Stadsarchief van Keulen²⁷¹

Handschrift GA 178 bestaat uit 60 folio's. Het is een eenvoudig handschrift zonder verluchting. De kroniek is van de hand van Marie van Oss, abdis van het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde. Het werk werd tussen december 1501 en 27 mei 1503 geschreven. De lijst van de geprofeeste broeders en zusters is echter aangevuld tot 1556. Verder zijn er ook nog enkele zeventiende-eeuwse aanvullingen, waarschijnlijk aangebracht in het klooster *Marienbaum* te Xanten.²⁷² Tenslotte is er ook een gedrukte tekst *Acta protestationis Monialum Ordinid Sanctae Birgittae oppidi civitatis nuncupatae Teneramundanae, contra R.mun D. Antonium Triest Ganden.Episcopum 13 december 1638* in terug te vinden.²⁷³ De overlevering van het handschrift is problematisch, waarschijnlijk is het uitgeleend aan het klooster van *Marienbaum* in Xanten, maar is nooit teruggekeerd naar de bibliotheek van Maria Troon en is het na de opheffing van *Marienbaum* in 1802 in het stadsarchief van Keulen terecht gekomen, waar het pas in de jaren '90 door dr. Elke Strang

²⁶⁷ A. Ampe, *art. cit.*, p. 34.

²⁶⁸ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 110.

²⁶⁹ U. Sander-Olsen, "Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde", p. 395.

²⁷⁰ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 110 – 111.

²⁷¹ Voor een volledige beschrijving van het handschrift en een korte inhoud van de kroniek, zie: U. Sander-Olsen, "The Late medieval Chronicle of Marie van Oss, abbess of the Brigittine monastery Maria Troon in Dendermonde", in: E. Kooper, ed. *Proceedings of the international conference of the medieval chronicle, Utrecht/Driesbergen, 13 – 16 July 1996*. Amsterdam/Atlanta, Rodopi, 1999, pp. 240 – 250; U. Sander-Olsen, "Een teruggevonden laatmiddeleeuwse kroniek uit de Birgittinessenabdij Maria troon in Dendermonde", in: *Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Gedenkschriften*, 19 (2000), 4, pp. 299 – 319 en U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 250 – 251.

²⁷² U. Sander-Olsen, "The Late medieval Chronicle of Marie van Oss", p. 240.

²⁷³ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 253.

werd opgemerkt.²⁷⁴ Het handschrift is waarschijnlijk bij de instorting van het stadsarchief in 2008 definitief vernietigd. Het is nog steeds toegankelijk via een microfilm en de kroniek is tevens uitgegeven door Sander-Olsen.²⁷⁵

De kroniek begint met een heiligenleven van Birgitta van Zweden. Marie van Oss schrijft over haar edele afkomst, hoe God haar uitkoos tot zijn bruid en over haar zalige dood, de wonderlijke translatie en canonisatie. Ze schrijft ook kort iets over Catherina van Vadstena, de tweede dochter van Birgitta van Zweden. Een tweede deel handelt over de 23 Birgittinessenkloosters waar Marie van Oss kennis over had: het moederklooster in Vadstena, Maria Paradiso in Firenze, Maribo in Denemarken, Syon in Isleworth (bij Londen), Marienbrunn in Danzig, Marienwolde in Mölnn (bij Lübeck), Maria Triumph in Lublin, Munkaliv bij Bergen, Mariental in Reval, Marienkronen in Stralsund, Gnadenberg bij Nürnberg, Naantali/Nådental in Finland, Mariënwater in Rosmalen (bij 's-Hertogenbosch), Marienforst in Godesberg (bij Bonn), Mariënkamp in Kampen, Marienbaum in Xanten, Mariënburg in Soest (Amersfort), Maria Troon in Dendermonde, Maria May in Maihingen, Maria Ster in Gouda, Maria Wijngaard in Utrecht en Mariënvorne in Den Briel.²⁷⁶ Het derde deel handelt over de eerste geschiedenis van het klooster Maria Troon. Ze behandelt het stichtingsverhaal, de wijding van de altaren, de kerk en het kerkhof. Verder wordt ook uitgebreid over de aankomst van de broeders en zusters uit Mariënwater, de intrede in het klooster en de invoering van de clausuur. Tussendoor worden ook enkele weldoeners aangehaald en verdere informatie gegeven betreffende de financiële situatie van het klooster.²⁷⁷ Een vierde deel omvat de professionlijsten van het zuster- en broederconvent, waarbij van iedere persoon zijn volledige naam wordt weergegeven, de dag van de professie, de plaats van herkomst en hun functie binnen het klooster.²⁷⁸ Ten slotte worden ook nog kort enkele weldoeners en belangrijke personen aangehaald.²⁷⁹

2.11. Algemene kenmerken en verklaringen

We kunnen enkele algemene kenmerken formuleren wat betreft de inhoud van de handschriften die we besproken hebben. Ten eerste bemerken we de grote hoeveelheid teksten die handelen over het lijden van Christus. We vermelden hier zeker de *Quindecim orationes de passione domini* en het passieverhaal van Pseudo-Birgitta. In dit kader moeten we ook wijzen op *Die heimelike passie* uit hs. 1748 in de Gentse UB. Een handschrift dat volledig gewijd is aan het lijden van Christus. *Die heimelike passie* vertoont grote gelijkenissen met het Pseudo-Birgittijnse passieverhaal. Daarnaast kunnen we ook de *Honderd artikelen van den passie ons heren* van Henricus Suso niet buiten beschouwing laten en ook in de *Collaties* van Johannes Brinckerinck vinden we een hoofdstuk (hs. 1365, fol. 182 r° - 191 r°) dat

²⁷⁴ U. Sander-Olsen, "Een teruggevonden laatmiddeleeuwse kroniek", pp. 315 – 316.

²⁷⁵ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 250 – 332.

²⁷⁶ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 261 – 280.

²⁷⁷ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 280 – 303.

²⁷⁸ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 303 – 320.

²⁷⁹ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 320 – 322.

volledig gewijd is aan het overdenken van het lijden van de heer. Verder treffen we in hs. 12.079 ook de *Orationes de passione Domini* van Thomas a Kempis aan. Tot slot zijn er nog de talrijke kleinere gebeden en traktaatjes die dit lijden als thema hebben. Vaak behandelen ze een specifiek element van zijn leed, zoals bijvoorbeeld in het berijmde gedicht over de schouderwonde van Christus in hs. 205 (II).

Ten tweede treffen we ook enkele preken over de genade Gods aan. Voorbeelden zijn hier de Preek op de gulden berg van Nicholaas van Straatsburg en het daaropvolgende traktaat van Jan van Schoonhoven in handschrift 4407-08. Deze teksten sporen de lezer aan om te vertrouwen op de genade Gods en dit onder andere door te mediteren over de lijden van Christus. Door zijn lijden heeft hij de mensheid verlost en het is de enige manier om van de zonden verlost te worden. Juist doordat men zijn lijden herdenkt kan men zich van zijn gemaakte zonden losmaken.

Ten derde valt ook de Mariaverering op in de verschillende handschriften, al is dit element zeker niet zo sterk aanwezig als het leven en lijden van Christus, toch is het belangrijk. De speciale aandacht voor Maria komt zeker ook zeer sterk naar voren in de *Quattuor Orationes*, die we echter niet in één van de besproken handschriften aantreffen, maar wel in hs. D1 in het *Klosterarchiv* in Altomünster. We hebben er verder ook op gewezen dat de *Regula Sancti Salvatoris* ook speciale gebeden en getijden voorschrijft ter ere van Maria. Verder komt dit aspect alleen al in de naamgeving van de Birgittinessenklooster zeer sterk naar voren. In de bestudeerde gebeden- en getijdenboekjes treffen we tevens talrijke gebeden aan gericht aan Maria. Vaak handelen ze echter over het verdriet over het lot van haar zoon, zo vinden we in handschrift 205 (II) onder andere *Stabat mater dolorosa, vii ween of drueffenessen* van Maria en de *Hundert Betrachtungen* van Henricus Suso. Daarnaast wordt Maria ook vaak geprezen, ondermeer in de *Salve Regina* in hs. 205 (II) en het *Ave Maria* in hs. 1365. Doch dit zijn slechts enkele voorbeelden.

Ten vierde valt ook de aanwezigheid van enkele mystieke teksten op. In deze categorie hoort zeker de Middelnederlandse vertaling van de *Hundert Betrachtungen* (hs. 1360) van Henricus Suso thuis, maar ook de verschillende excerpten uit het *Liber specialis gratiae* van Mechtild van Hackeborn en uit de *Revelationes caelestes* van Birgitta van Zweden. Dat we teksten van Henricus Suso vinden hoeft niet te verbazen daar zijn *Horologium Sapientiae* als inspiratiebron heeft gediend voor de *Revelationes caelestes*. We vinden ook zeven fragmenten uit het *Liber specialis gratiae* van Mechtild van Hackeborn. Het zijn echter steeds beperkte fragmenten waar weinig lijn in te krijgen is, wat er op kan wijzen dat de kopiïst(e) zelf enkele fragmenten naar persoonlijke smaak selecteerde of de excerpten koos op basis van de inhoudelijke gelijkheid met de andere teksten in het handschrift. Zo sluit het *Ave Maria* geopenbaard aan Birgitta goed aan bij de inhoud van het gehele manuscript, namelijk het lijden van Christus en het verdriet en leed van Maria. Hetzelfde kan gezegd worden van het excerpt uit hs. 4407-08 dat gedomineerd wordt door het traktaat over de eucharistie en waarbij het fragment uit de *Liber specialis gratiae* goed aansluit. De vier fragmenten uit hs. 1360 daarentegen zijn zeer verscheiden en zijn waarschijnlijk een gevolg van de persoonlijke keuze van de kopiïst. Wat de excerpten uit de *Revelationes caelestes* betreft vinden we slechts een zeer beperkt aantal terug, voornamelijk in de biografieën (hs. 4584 en hs. 3042-44). We vinden ook twee fragmenten in hs. 1360. Het eerste looft de helende werking van Maria's

lichaamsdelen en in het tweede openbaart Maria haar verdriet en leed aan Birgitta. Deze handschriften sluiten aan bij de thematiek van gehele handschrift.

Een vijfde opvallende aspect is de aanwezigheid van een aantal teksten die toch duidelijk uit de sfeer van de Moderne Devotie komen, namelijk de collaties van Johannes Brinckerinck (hs. 1365), de *Orationes de passione Domini* van Thomas a Kempis (hs. 12.079) en de Bijbelvertaling van Johannes Scutken (hs. 1365). Daarnaast moeten we ook de preek van Jan Van Schoonhoven (hs. 1360) situeren in deze context, hij moet immers als een overgangsfiguur gezien worden tussen de mystieke traditie en de Moderne Devotie. In dezelfde context situeren we tevens de preek van Nicholas van Straatsburg en daaropvolgende commentaar van Jan van Schoonhoven in hs. 4407-08.

Een zesde aspect dat we willen aanhalen is de verering van verschillende heiligen in het klooster. We hebben reeds uitvoerig de verering van Maria en Christus toegelicht, maar in verschillende handschriften was er ook aandacht voor andere heiligen, niet in het minst voor de stichteres van de orde Birgitta van Zweden en haar dochter Catherina van Vadstena, tevens eerste abdis van het klooster in Vadstena. We vinden twee uitgebreide *vitae* terug in hs. 4584 en hs. 3042-44 van Birgitta van Zweden en één van Catherina van Vadstena. Een kleinere *vita* kan ook in de kroniek van Marie van Oss teruggevonden worden. Daarnaast vinden we ook enkele gebeden terug in hs. 205 (II) gericht aan Birgitta van Zweden en we hebben reeds gewezen op enkele fragmenten uit haar revelaties. We moeten verder ook de gebeden vermelden die men in hs. 205 (vanaf fol. 70) aantreft en gericht zijn aan een hele waaier van heiligen, alsook de sequenties op heiligen in hs. 1360. In de kroniek van de abdis van Marie van Oss vinden we ook aanwijzingen voor de verering van verschillende heiligen en zoals aangetoond zien we de gelijkenissen met de conclusies van Mathilde van Dijk.²⁸⁰

Als zevende punt kunnen we ook een zekere historiografische noot ontwarren in enkele van de handschriften, al is die vooral aanwezig in de kroniek van abdis Marie van Oss. Zij verhaalt voornamelijk de geschiedenis van de gehele kloosterorde en het klooster Maria Troon. Ook de twee heiligenlevens van Birgitta van Zweden hadden zeker niet enkel als doel deugdzaamheid op te wekken bij de Birgittinessen, maar zeker ook om de zusters in te lichten over het leven van Birgitta van Zweden. Het heiligenleven had zoals reeds vermeld in eerste instantie de bedoeling om het canonisatieproces vooruit te helpen, maar van deze functie kan hier geen sprake meer geweest zijn. Birgitta was immers reeds heilig verklaard in 1491. Het heiligenleven bood zeker een deugdspiegel aan de zusters, maar had ook de bedoeling om de zusters inzage te geven in de geschiedenis van de orde (daar ook de translatie behandeld wordt en de canonisatie) en het leven van zowel Birgitta van Zweden als Catharina van Vadstena.

Een achtste en laatste kenmerk betreft de taal waarin de werken geschreven zijn. We hebben ons reeds afgevraagd wat bij de Birgittinessen de bepalende factor was voor de taalkeuze, de functie van het werk of sociale factoren? We stellen vast dat de gebeden- en getijdenboeken bijna geheel in de volkstaal geschreven zijn, slechts sporadisch (bijvoorbeeld in hs. 205 fol. het eerste gedeelte) vinden we korte stukjes tekst in Latijn. Ook de heiligenlevens van Birgitta van Zweden en Catherina van Vadstena zijn Middelnederlandse vertaling/bewerkingen. Vaak treffen we teksten aan die ook in het Latijn beschikbaar waren, maar die vertaald zijn voor een

²⁸⁰ M. Van Dijk, *art. cit.*, pp. 154 – 155.

publiek dat het Latijn niet machtig was. In de context van een Birgittinessenklooster denken we dan vooral aan de Birgittinessen. Kunnen we dan aannemen dat de meeste Middelnederlandse werken uitsluitend voor de nonnen bedoeld waren? Alle elementen wijzen in deze richting. Van hs. 205 en hs. 4407-08 (zie boven) kunnen we besluiten dat ze een vrouwelijk doelpubliek hadden. Voor de andere, besproken handschriften beschikken we over mindere directe aanwijzingen. Toch menen we dat ze ook voor zusters waren bedoeld. Wat de aard van de teksten betreft hebben we reeds gezien dat de meeste van deze teksten vaak verspreid waren in andere vrouwelijke milieus (Tertiarissen en reguliere Kanunnikessen). Daarnaast menen we ook dat de taalkeuze grotendeels gebaseerd is op sociale factoren: Birgittinessen lazen in het Middelnederlands, Birgittijnen in het Latijn. Al moet dit voor de Birgittinessen enigszins gerelativeerd worden. De bibliotheek van de Birgittinessen bevatte immers ook enkele Latijnse werken, zoals hs. C 2 en hs. D 1 uit het Klosterarchiv van Altomünster en het hs. uit het St. Stefanklooster in Augsburg, die een Latijns afschrift bevatten van het officiële corpus van Birgitta van Zweden. Is dit een restant uit de mannelijke kloosterbibliotheek of behoorden deze werken wel degelijk toe aan de zusters? We weten dat de zusters ook een Birgittijns brevier gebruikten voor liturgische functies en dat die in Mariënwater lange tijd onvertaald is gebleven.²⁸¹ Voor Maria Troon beschikken we al helemaal niet over een vertaling, zelfs niet over een Latijnse brevier. We moeten met andere woorden een zekere tweetaligheid vaststellen in de geschriften. Het is moeilijker te bepalen of de zusters werkelijk in staat waren hun Latijnse brevier, Birgitta's officiële Latijnse corpus of enkele Latijnse gebeden volledig te begrijpen. Het feit dat we korte vertalingen terugvinden en ook documenten als de kroniek en de heiligenlevens in het Middelnederlands geschreven respectievelijk gekopieerd zijn wijst er op dat ze over het algemeen het Latijn niet machtig waren.

We willen nu nog even dieper in gaan op de gelijkenissen en de verschillen tussen de spiritualiteit bij de Moderne Devoten en de Birgittinessen. Daartoe bespreken we eerst in zeer beperkte mate de situatie bij Moderne Devotie.

De beweging der Moderne Devoten streefde naar een nieuwe “moderne” herleving van de oude geesteskracht van het christendom. Hierin verschillen de Moderne Devoten niet veel van de hervormingsbeweging van Birgitta van Zweden.²⁸² Waar men inhoudelijk weinig vernieuwend was, bleek men wel te streven naar een verinnerlijking van het geloofswezen. Het individu moest zich geestelijk proberen om te vormen tot een nieuwe, innerlijk hervormde mens. Belangrijk daarin was het persoonlijk gewetensonderzoek.²⁸³ Dat gewetensonderzoek was niet eenmalig, maar een constant proces waarin men verzocht vooruitgang te boeken in het beoefenen van de deugden en tegelijkertijd zo veel mogelijk de zonden af te zweren. Men kwam zo recht tegenover God te staan, men kon zich niet meer achter maskers verschuilen. Van Engen ziet dit ook als een levenslange voorbereiding op de dood. De dood en vooral de doodstrijd komt zeer sterk in de viten van de Moderne Devoten naar voren. De beweging van de Moderne Devoten is natuurlijk behoorlijk heterogeen en bestond zowel uit de broeders en zusters van het Gemene Leven als kloosters die zich vaak

²⁸¹ Zie: U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, pp. 81, 106 – 107 en 128.

²⁸² Zie: I. Fogelqvist, *op. cit.*, pp. 242 – 245.

²⁸³ W. Scheepsma, *Deemoed en devotie*, pp. 24 – 25.

verenigden in kapittels. De zusters van het Gemene Leven legden geen kloostergelofte af maar leefden samen een devoot leven in gemeenschap van goederen en vulden hun dagen met spirituele oefeningen (daar verstaan we talrijke handelingen onder, namelijk bidden, werken, mediteren en dergelijke meer). Ze stelden daartoe vaak een persoonlijk plan op. Het was dus niet een externe regel maar hun oefeningen die hun leven bepaalden, dat natuurlijk in tegenstelling tot de gebruiken bij de reguliere Kanunnikessen en Tertiariissen. Onder oefeningen verstaan we ook de verschillende persoonlijke meditatie, bijvoorbeeld over de passie van de heer. Dit had voornamelijk de bedoeling liefde op te roepen (eerder dan angst). Het moest er immers voor zorgen dat men dankzij de mentale benadering van de passie de eigen angsten en problemen kon overwinnen. De talrijke handschriften over de passie hielpen de Moderne Devoten daarbij.²⁸⁴ Zoals we reeds gezien hebben vinden we ook duidelijke aanwijzing van meditatie over het lijden van de heer in de kroniek/zusterboek van het klooster St. Agnes in Gent. Deze kroniek verschaft ons zeer veel inzicht in de deugdenspiegel en het dagelijks leven van de kloosterlingen onder invloed van de Moderne Devoten. Trouw, vlijt en gehoorzaamheid werden hoog in het vaandel gedragen. Vlijt kwam vooral tot uiting in de dagelijkse arbeid. Gehoorzaamheid hing dan weer sterk tezamen met nederigheid. Men onderwierp zich vrijwillig aan de eisen van de superieuren en cijferde zich alles het ware weg in het belang van het klooster. Verder werd ook de wijsheid en de intellectuele ontwikkeling van bepaalde zusters geprezen.²⁸⁵ Wat bovendien ook zeer sterk naar voren komt in de kroniek/zusterboek is de christocentrische spiritualiteit in het klooster van St. Agnes. De sterk focus op de christusdevotie is een algemene trend bij de vrouwelijke Moderne Devoten. Belangrijke onderdelen daarvan waren onder andere het motief van de *sponsa christi* en het lijdensverhaal van Christus.²⁸⁶

We hebben hierboven reeds gewezen op de aanwezigheid van teksten uit de sfeer van de Moderne Devoten in codici uit Maria Troon. Naast deze elementen vinden we ook andere gemeenschappelijke kenmerken met de spiritualiteit bij de Moderne Devotie. Zo was zoals aangehaald de doodsbeleving bij de Birgittinessen ook sterk aanwezig en dat vindt zijn uiting in de twee rituelen die beschreven worden in het laatste hoofdstuk van de *Regula Sancti Salvatoris*. Daarnaast vinden we het idee van de *sponsa christi* ook in bepaalde mate terug in de gebedenboeken en was het bij Birgitta van Zweden een zeer sterk motief wat tot uiting komt in de *Revelationes caelestes* en tevens in de heiligenlevens van Birgitta. Ook de lijdensdevotie van Christus is een zeer sterk motief in de gebeden- en devotieboeken uit het Birgittinessenklooster. Een element dat ze beiden ontleen aan de Rijnlandse mystiek en niet in het minst aan Henricus Suso's *Büchlein der Ewigen Weisheit*. In beide gevallen was deze lijdensdevotie bedoeld om een grotere liefde tot Christus op te wekken. Hoewel in beide milieus veel aandacht werd besteed aan de verering van Christus, kunnen we toch bij de Birgittinessen niet spreken van een christocentrische spiritualiteit daar bij hen Maria ook

²⁸⁴ J. H. Van Engen, *Sisters and brothers of the common life: Devotio moderna, self-made societies, and the world of the later medieval ages*, Philadelphia, University of Pennsylvania press, 2008, pp. 296 – 301.

²⁸⁵ C. Morlion, “De onuitgegeven kloosterkroniek van het St.-Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving bij de vrouwelijke moderne devoten (Gent, 1434-1535).” In: *Ons Geestelijk Erf*, 56 (1982), pp. 349 – 351.

²⁸⁶ C. Morlion, “De onuitgegeven kloosterkroniek van het St.-Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving”, pp. 354 – 357.

bijzondere aandacht genoot, wat bijvoorbeeld tot uiting komt in de brevieren van de zusters, maar ook in de talrijke gebeden- en devotieboeken. Ook de verering van andere heiligen komt zeer sterk aan bod. Natuurlijk moeten we hier Birgitta van Zweden en Catherina van Vadstena vermelden, maar er zijn ook aanwijzingen dat heiligen als Catherina van Alexandrië en Barbara van Nicomedië vereerd werden.

Beide religieuze bewegingen ontleen aan de mystiek, maar deze is toch belangrijker bij de Birgittinessen. Een gevolg natuurlijk van Birgitta van Zweden, die we duidelijk in de mystieke traditie van de late middeleeuwen moeten situeren en zelf zeer sterk was beïnvloed door de Rijnlandse mystieke traditie van de Dominicanen. In de devotie- en gebedenboekjes van de Birgittinessen vinden we tevens enkele fragmenten van de zieneres Mechtild van Hackeborn.

3. Birgittijnse teksten buiten de Birgittinessenkloosters.

Bij de studie van de verschillende handschriften uit de kloosterbibliotheek van Maria Troon konden we verschillende invloeden vaststellen. Zo was er duidelijke beïnvloeding vanuit de mystieke traditie der Dominicanen, maar we vonden tevens talrijke teksten die duidelijk in het milieu van de Moderne Devoten gesitueerd konden worden of in deze kringen zeer populair waren. In dit onderdeel willen we nu een kort overzicht geven van de Birgittijnse teksten die we in andere kloosterordes terugvinden. Met “Birgittijnse teksten” bedoelen we alle teksten die kunnen toegeschreven worden aan Birgitta van Zweden zelf en teksten die geïnspireerd zijn op haar gedachtegoed. Het is gerechtvaardigd om ook de teksten van Pseudo-Birgitta in dit overzicht op te nemen, daar dit een goede indicatie geeft in hoeverre de ideeën van Birgitta verspreid waren in de kloosters in de Nederlanden. De voornaamste bron voor de lokalisatie van de handschriften is het repertorium van Stooker & Verbeij.²⁸⁷

3.1. Overzicht van de verspreiding

In totaal vinden we in 32 Middelnederlandse handschriften Birgittijnse teksten (tabel in bijlage 3). Geen van de gevonden handschriften bevat uitsluitend Birgittijnse teksten, meestal gaat het om gebeden- en getijdenboeken voor persoonlijke devotie. Deze boekjes zijn vergelijkbaar met de handschriften die we aantreffen in de kloosterbibliotheek van Maria Troon in Dendermonde (zoals bijvoorbeeld hss. 205, 1360, 1365 en 1748 uit de UB te Gent). Wat opvalt, is de verspreiding van de handschriften. We vinden namelijk 17 handschriften terug bij de reguliere Kanunniken en Kanunnikessen. Ook bij de Tertiariissen (6) bleek er enige belangstelling voor deze Birgittijnse teksten. Verder treffen we ook drie handschriften aan bij de Benedictinessen van Vorst, twee manuscripten bij de Begaarden, en telkens één handschrift bij de Karmelieten en de Clarissen-Urbanisten. De meeste handschriften waren in

²⁸⁷ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, 612 p.

het bezit van vrouwenkloosters, slechts vier van de 32 manuscripten bevonden zich in mannenkloosters. Tenslotte is de oorsprong van twee handschriften onzeker, waarschijnlijk behoorde hs. 1351 (uit de UB te Gent) toe aan een clarissenklooster of eventueel aan een gemeenschap van Tertiariissen. Ook hs. A4 uit de UB van Leuven kan niet met een klooster in verbinding gebracht worden.

We willen nu dieper ingaan op de inhoud van de teksten. Hoewel er 32 handschriften met teksten van Birgitta van Zweden zijn, vinden we slechts vier teksttypes terug, namelijk de *Quidecim orationes de passione domini*, het passieverhaal (korte en lange versie) beiden van Pseudo-Birgitta, excerpten uit de *Revelationes caelestes* en korte *vitae* van Birgitta van Zweden. We bekijken de verspreiding van elk type en bespreken kort de inhoud.

3.2. Excerpten uit de *Revelationes caelestes*

We beschikken slechts over een vijftal manuscripten waar we fragmenten uit de *Revelationes caelestes* terugvinden. Deze fragmenten zijn bovendien zeer kort, meestal gaat het over één tot enkele folio's per codex.

Handschrift 408 uit de Stadsbibliotheek te Brugge bevat mogelijks een excerpt uit de *Revelationes caelestes*. Stooker & Verbeij geven echter geen fragment weer in hun inhoudelijk overzicht van dit manuscript.²⁸⁸ Bij consultatie van het handschrift hebben we ook geen dergelijk fragment ontdekt. We laten dit manuscript dan ook verder buiten beschouwing.

Daarnaast zijn er nog vijf handschriften waar wel sprake is van fragmenten uit de revelaties van Birgitta van Zweden. Hs. 3026-30 en hs. 4904-06 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevatten een dergelijk excerpt en behoorden toe aan Benedictinessen in Vorst.

Handschrift KB 3026-30 bevat een klein excerpt uit de *Revelationes caelestes* (fol. 109 v° - 111 r°). Het gaat hier over een visioen waarin Christus aan Birgitta verschijnt en haar richtlijnen geeft voor een deugzaam leven.²⁸⁹ Het ganse handschrift omvat 336 folio's waarvan een groot deel wordt ingenomen door een traktaat over de professie van regularissen. Verder vinden we korte devotionele teksten (o.a. fol. 188 – 213 en fol. 214 – 246), enkele passieoefeningen (fol. 275 v° en 277 r° - 278 v°) en enkele kortere gebeden (fol. 113 – 116) gericht aan onder andere de heilige Catherina van Alexandrië en de heilige Barbara van Nicomedië.

Handschrift KB 4904-06 is iets anders van opzet. Het handschrift wordt gedomineerd door de tekst *Jhesus collacien*. Het excerpt uit de *Revelationes caelestes* wordt in het handschrift als

²⁸⁸ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 71 – 72.

²⁸⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3026-30*, fol. 109 v° - 111 r°.

volgt omschreven: “Dit is een scoen exempel van S. Agneten.”²⁹⁰ Het gaat hier over een openbaring die ook opgenomen is in boek IV (hoofdstuk 124) van het officiële corpus van de *Revelationes caelestes*.²⁹¹ In de openbaring plaatst St. Agnes een kroon met zeven kostbare stenen op het hoofd van de Zweedse heilige. Elke steen vertegenwoordigt een beproeving die ze dient te doorstaan. Deze beproevingen maken een mens deugdzamer.²⁹² De revelatie zelf wordt gevolgd door een korte verklaring van de kopiïst(e). Dit korte stukje tekst wil aan de lezer duidelijk maken dat het geduldig doorstaan van leed uiteindelijk beloond wordt in het hiernamaals.²⁹³ Ook voor iemand die dit eventueel zou kopiëren is er een boodschap:

“Item soe wie heeft dese nageschreven ponten die heeft een fundament ende een begijn innigher oeffeninghen ende mijns levens.”²⁹⁴

Uit deze passage blijkt dat deze tekst wel vaker gekopieerd werd, al vinden we in Middelnederlandse handschriften geen andere voorbeelden van dit exempel van St. Agnes.

Beide handschriften (hss. 3026-30 en 4904-06) hebben toch enkele zaken gemeenschappelijk. Zo vinden we naast de korte excerpten uit de revelaties een korte versie van het passieverhaal van Pseudo-Birgitta.²⁹⁵ Verder waren deze manuscripten ook in het bezit van dezelfde persoon, namelijk jonkvrouw Bockaerts, althans zo leren ons de colofons.²⁹⁶ Beiden bevatten volgens Stoker & Verbeij ook correcties van de hand van Bona de Hoves.²⁹⁷ Het is niet duidelijk of jonkvrouw Bockaerts enige connectie had met het klooster in Dendermonde (of met enig ander Birgittinessenklooster in de Nederlanden). We vinden haar naam niet terug in het dodenboek van Maria Troon en ook in de kroniek van abdis Marie van Oss wordt ze niet vermeld. Waar de interesse voor Birgitta van Zweden vandaan komt, is dus niet echt duidelijk. In andere Benedictinessenklooster vinden we geen werken van Birgitta van Zweden terug.

Een kort excerpt vinden we tevens in handschrift KB 2992-93. Dit manuscript behoorde toe aan de reguliere Kanunniken te Hoeilaart en bevat voornamelijk gebeden gericht aan Maria en Jezus. Daarnaast vinden we ook een evangeliëvertaling van de hand van Johannes Scutken en een vertaling van de *Hundert Betrachtungen und Begehrungen* van Henricus Suso. Het

²⁹⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4904-06*, fol. 181 v°.

²⁹¹ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 418.

²⁹² Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4904-06*, fol. 181 v° - 184 v°.

²⁹³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4904-06*, fol. 184 v° - 185 v°.

²⁹⁴ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4904-06*, fol. 185 r°.

²⁹⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4904-06*, fol. 162 – 181 v° en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3026-30*, fol. 125 - fol. 144.

²⁹⁶ “Dit boec hoert toe den joncfrouwen Bockaerts wonnende int cloester te Voerst.” In: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4904-06*, fol. 185 v°. De colofon van handschrift 3026-30 luidt als volgt: “Item dijt boec hoert toe den joncfrouwen Bockaerts wonende int cloester te Vorst. Item bidt voer diet screef vant sij aerm van deuchden bleef. Ave Maria.” In: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 3026-30*, fol. 111 v°.

²⁹⁷ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 415 en 418.

langste werk is echter een uitgebreide Sermoen over de Passie (folio 124-210). Centraal in dit werk staat het lijden van Jezus.²⁹⁸

Handschrift KB IV 242 uit het reguliere Kanunnikessenklooster te 's-Hertogenbosch is 109 folio's lang en bevat voornamelijk gebeden, oefeningen en exempelen. De meeste korte gebeden zijn gericht aan verschillende heiligen, de iets langere gebeden zijn voornamelijk bestemd voor Maria. Het excerpt zelf is zeer kort en beslaat nog geen volledige folio. Het maakt deel uit van enkele gebeden en teksten gericht aan de heilige Anna (moeder van Maria).

“Maria claechde ende seide tot Sente Brigitten aldus. Dochter al ben ic gheert in die werelt. Mijn lieve ouders sijn bol na al vergheten dat is een grote ondancbaerheit van den menschen. Mijn liever older dienst is nu seer ontfancklick. Wie wil wesen volmaect in doechden die neme in sijn ghedachte een punt van den passien ons heeren ende danc dan op alle den dach ende lide dan onder gedertierlijck al dat hem die dach toe comt.”²⁹⁹

Dit boekje behoorde toe aan de reguliere Kanunnikessen van Sint Gertrudis in 's-Hertogenbosch en werd door zuster Berber Hoernken geschreven in het jaar 1479.³⁰⁰

Tot slot vermeldden we nog handschrift 1351 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek dat ook een kort excerpt uit de *Revelationes caelestes* bevat. Birgitta heeft de vurige begeerte om het lijden van Christus na te volgen. In de openbaring legt Christus dan ook uit hoe ze dit het best doet.³⁰¹ Het handschrift telt 256 folio's en bevat voornamelijk sermoenen en leringen. Het is niet direct duidelijk aan welk klooster dit manuscript toebehoorde, maar volgens Reynaert moet in het milieu van de Tertiarissen of Clarissen gezocht worden.³⁰² Het is opvallend dat dit werk niet opgenomen is in het repertorium van Stoker & Verbeij.

Naast fragmenten uit de *Revelationes caelestes* moeten we nog één fragment vermelden, dat weliswaar toegeschreven wordt aan Birgitta van Zweden doch niet opgenomen is in het officiële corpus. Het gaat hier over handschrift 209 in Universiteitsbibliotheek van Nijmegen. Het behoorde toe aan de Tertiarissen uit het St. Agnes klooster in Dommelen. Waarschijnlijk is het een bewerking van Birgittijnse tekst.³⁰³

²⁹⁸ Dit werk is zwaar beschadigd en kan voorlopig niet geconsulteerd worden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Deze bespreking is dan ook gebaseerd op het onderzoek van Stoker & Verbeij, zie: K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 220.

²⁹⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift IV 242*, fol. 72 v°.

³⁰⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift IV 242*, fol. 109 v°.

³⁰¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1351*, fol. 156 v° - 158 r°.

³⁰² K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 241.

³⁰³ Voor meer informatie, zie: K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 143 – 144.

De excerpten uit de *Revelationes caelestes* in Middelnederlandse vertaling zijn dus vrij beperkt zowel qua verspreiding als qua omvang. Het gaat meestal om voorschriften voor deugdelijk gedrag die ook in een ander kloostermilieu dan de *Ordo Sancti Salvatoris* gefunctioneerd kunnen hebben. Manuscripten 3026-30 en 4904-06 in de KB te Brussel waren beide in bezit van één persoon en bevatten bovendien ook een afschrift van het passieverhaal van Pseudo-Birgitta. Deze jonkvrouw Bockaerts had misschien een persoonlijke interesse in de Zweedse heilige. Handschrift KB IV 242 komt uit een reguliere Kanunnikessenklooster in 's-Hertogenbosch, misschien speelde de nabijheid van het klooster Mariënwater in Rosmalen hier een rol. Voor de andere handschriften is het moeilijk uitspraken te doen over de motivatie achter de opname van een excerpt uit de revelaties van Birgitta van Zweden.

3.3. Vitae S. Birgittae

We treffen slechts twee kortere exemplaren van haar heiligenleven aan in kloosters buiten de *Ordo Sancti Salvatoris*. Hs. 19.408-09 in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel bevond zich bij de reguliere Kanunnikessen van Sint-Agatha te Amersfoort en hs. add. 11.417 in de *British Library* was eigendom van de reguliere Kanunnikessen van Dal van Josaphat te Bergen op Zoom.³⁰⁴

Handschrift KB 19.408-09 is een verzameling van korte heiligenlevens, voornamelijk van mannelijke heiligen.³⁰⁵ Birgitta's heiligenleven beslaat fol. 25 v° - 32 v°. De proloog is een lofzang op God waarin er ondermeer op gewezen wordt dat Hij niet enkel maagdelijkheid op prijs stelt, maar ook weduwen (zoals Birgitta van Zweden) die een deugdelijk leven leiden. In een tweede deel volgt een lofzang op haar ouders. Vooral hun adellijke afkomst en hun vroom leven worden benadrukt. Verder vinden we de stereotiepe legendes die in alle *vita's* van de heilige opduiken. Daarnaast wordt in een derde gedeelte dieper in gegaan op de verschijning van Christus aan Birgitta. In deel vier wordt er uitgebreid over haar huwelijk en de hulp die ze van Maria kreeg bij een zware bevalling. Er wordt sterk de nadruk opgelegd dat ze ondanks haar huwelijk toch deugdelijk bleef leven. In het vijfde gedeelte wordt aandacht besteed aan haar man en hoe ze hem uiteindelijk kon bekeren. Ze gingen ondermeer op pelgrimstocht naar Santiago de Compostella. Toen ze uiteindelijk besloten een religieus leven aan te vatten in een klooster, stierf haar man. In hoofdstuk 6 wordt nogmaals aangehaald hoe vroom Birgitta leefde na de dood van haar man: ze biechtte zeker elke dag, overdacht het lijden van de heer, smeekte om de genade Gods uit vrees voor zijn oordeel, vastte en kastijdde zich zelf. In deel zeven wordt dan weer verhaald hoe Birgitta als *sponsa christi* God gekozen werd en hoe hij haar opdroeg om zoveel mogelijk zielen te redden. Het achtste hoofdstuk verhaalt over de stichting van haar klooster en haar verblijf in Rome. In negende gedeelte gaat men in op haar

³⁰⁴ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, pp. 13 en 62.

³⁰⁵ K. Stoker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 13.

pelgrimstocht naar Sicilië, Napels, Cyprus en Jeruzalem. Het tiende hoofdstuk bericht uiteindelijk over haar zalige dood op 10 augustus in 1372.³⁰⁶

Gezien de nadruk die gelegd wordt op het vrome leven van de heilige (o.a. hoe ze zich zelf kastijdde en hoeveel maal per dag ze biechtte) en vooral de wijze waarop dit uitgelegd wordt kunnen we aannemen dat dit heiligenleven van Birgitta vooral een voorbeeldfunctie voor andere zusters had.

Hs. add. 11.417 uit de *British Library* bevat eveneens een korte *vita* van Birgitta van Zweden (fol. 146 v° - 157 v°), maar in het manuscript primeert vooral de uitgebreide *vitae* van Augustinus (fol. 2 – 117 v°) en Bernardus (fol. 158 – 228 v°).³⁰⁷ Waarschijnlijk gaat het hier ook om een sterk verkorte *vita* van Birgitta van Zweden.

We vinden slechts twee korte heiligenlevens terug. Betekent dit dat Birgitta van Zweden als heilige niet populair was bij het grote publiek in de laatmiddeleeuwse Nederlanden? Het is in ieder geval zo dat men gedurende de gehele middeleeuwen vooral een voorkeur had voor fictieve heiligen, in het bijzonder maagden en martelaressen uit de periode van het vroege christendom. Tijdens de late middeleeuwen was dit niet anders. Heiligen zoals Barbara van Nicomedië en Catherina van Alexandrië waren ongemeen populair. Birgitta van Zweden was daarentegen getrouwd en moeder van acht kinderen. Bovendien was ze een eigentijdse heilige en die konden volgens van Dijk slechts gedurende een kortere periode inspireren. De enige uitzondering op deze regel was Elisabeth van Thüringen.³⁰⁸ Het voorbeeld van Birgitta zal wel aangesproken hebben en haar ijver voor hervormingen binnen de Kerk kon op steun en sympathie rekenen. Waarschijnlijk was dit het geval bij de devote burgers die soms zelfs het initiatief namen om een Birgittinessenklooster op te richten.

Dat haar heiligenleven in een monastiek milieu misschien minder inspirerend heeft gewerkt, is natuurlijk een gevolg van haar bijzondere levenswandel (bijvoorbeeld in vergelijking met de levensbeschrijvingen van vrome zusters uit het St. Agneetklooster in Gent). Al hoefde dit niet altijd een probleem te vormen zoals we hebben aangetoond in het geval van handschrift 19.408-09, waar men dan vooral meer nadruk legt op een deugdelijk leven en minder waarde hecht aan maagdelijkheid en martelaarschap.

3.4. Teksten van Pseudo-Birgitta.

In deze paragraaf willen we de twee teksten bespreken die ontorecht aan Birgitta van Zweden worden toegeschreven. We beschouwen deze twee teksten toch als Birgittijnse teksten omdat ze gelijkenissen vertonen met en gebaseerd zijn op de *Revelationes caelestes*. Eerst zullen

³⁰⁶ De laatste hoofdstukken zijn echter niet accuraat. Ten eerste meent men verkeerdelijk dat Birgitta na haar bezoek aan Cyprus eerst terug naar Rome is gegaan om dan pas naar Jeruzalem te reizen. Verder stierf ze ook niet op 10 augustus 1372, maar 23 juli 1373. In: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 19.408-09*, fol. 25 v° - 32 v°.

³⁰⁷ K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middel nederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*, p. 62.

³⁰⁸ M. Van Dijk, *art. cit.*, p. 146.

beide teksten kort besproken worden en nagaan in welke kloosters we deze teksten terug vinden. Daarnaast bepalen we in hoeverre deze teksten aansloten bij het corpus van Birgitta van Zweden. Tot slot verklaren we waarom deze teksten ook buiten de muren van een Birgittinessenklooster populariteit genoten.

3.4.1. *De Quindecim orationes de passione domini in Middelnederlandse vertaling.*

De vijftien gebeden behandelen in de eerste plaats het lijden van Christus. In de gebeden wordt opgeroepen om dit lijden te herdenken en het wordt daarom uitvoerig en gedetailleerd beschreven. De inleiding op de vijftien gebeden geeft duidelijk aan dat men deze gebeden dagelijks moet opzeggen opdat men “de vrucht van het heilig lijden zou ontvangen”.³⁰⁹ De verschillende gebeden roepen op om de angst³¹⁰, het bittere lijden³¹¹, de droefheid³¹² en ontelbare wonden³¹³ van de Heer te herdenken. Op het einde van elk gebed vraagt men vergiffenis en begrip voor de gemaakte zonden³¹⁴, om de bescherming tegen vijanden³¹⁵, om de drang naar “vleselijke begeerten” en de wereldlijke genoegens te bekoelen³¹⁶ en om bijstand te krijgen in het uur van de dood³¹⁷.

Alle handschriften waarin deze *Quindecim orationes de passione domini* voorkomen, zijn gebedenboeken, al dan niet aangevuld met exempelen, preken of devotionele traktaten. De meeste van deze manuscripten bevatten teksten die handelen over het lijden van Christus, teksten die met andere woorden perfect aansluiten op de inhoud van deze vijftien gebeden van Pseudo-Birgitta (zie verwijzingen in bijlage 3).

³⁰⁹ “Ende dese naer ghescreven ghebeden daghelix te vulbringhen. Up dat ic vrucht uus helighen lijden mag vercrighen.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 2 r° - 2 v°.

³¹⁰ “O Jhesu warachteghe vrijheit der inghelen paradijs der vreechden. Ghedinct des anxts ende vreesen die ghij leedt doen alle u vianden u omstonden ghelijc die alder felste leeuwen bespuden, bespotten ende quelden met dyveerscher pinen.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 4 v°.

³¹¹ “Ghedinct des bitteren wee die ghij leet doen die joden u heilighe handen naghelden aen den cruyce met grooten plompen naghelen.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 5 r°.

³¹² “Ghedinct der druefheit die ghij hadt doen ghij naect jammerlijc hinct aen den cruyce ende alle u vrienden ende kenneesse jeghen u stonden. Ende gheen consolatie en vont dan alleene in uwer liever moeder die u alder ghetrouwelijcste bij stont in alle uwer noot die welke ghij bevaelt uwen discipule segghende. Wijf siet u kint.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 6 v°.

³¹³ “Ghedinct die meniche uwer ontelliker wonden metten welken ghij van den uppersten uus hoefs totten ondersten uus voets waert ghewont ende met uwen preciosen bloede root ghemaect. Och hoe grooten smerte ghenadeghe heere hebdi leden om ons in u maechdelijcke lichaem. Wat zoe waer dij meer sculdich van doene dat ghij niet en deet.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 8 v° - 9 r°.

³¹⁴ “Vader vergevet hemlieden want zij en weten niet wat zij doen. Duer dese ontfermherticheit ende minlicheit ende ghedinckenesse uwer bittere passien wilt mij verleenen zuete Jhesu dat dese ghedinckenesse mij zijn moet vulmaect aflaet van alle mijnen sonden.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 5 v° - 6 r°.

³¹⁵ “Soe bid ic u dat ghij mij verlost van alle mijnen vianden sienlijc ende onsienlijc. Ende verleent mij onder die scaduve van uwen vlueghelen die beschermenesse der eeuwigher salicheit te vindene.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 4 v°.

³¹⁶ “Ende den dorst vleescheliker begheerten ende die hitte weerlijc gheuuechten wilt in mij met allen vercoelen ende blusschen.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 7 r°.

³¹⁷ “Ic bid u zuete Jhesu dat ghij mijns wilt ontfermen nu ende in der hueren mijnder doot.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 6 v°.

Deze gebeden waren vooral bij Tertiariissen (bijlage 3, nr. 16, 21, 23 en 27) en bij de reguliere Kanunniken en Kanunnikessen (bijlage 3, nr. 13, 19, 20, 22, 25 en 28) populair. Vele van deze kloosters stonden onder invloed van de Moderne Devotie. Zo hadden acht van de tien reguliere Kanunnikessen/Kanunnikenklooster of Tertiariissengemeenschappen een verleden als huis van zusters/broeders van het Gemene Leven of behoorden ze later tot één van de kapittels (Sion, Windesheim, Venlo of Utrecht). We kunnen met andere woorden besluiten dat deze tekst graag gelezen werd in de kringen van de Moderne Devoten. Daarnaast kan er ook bij de Clarissen (bijlage 3, nr. 24), de Benedictessen (bijlage 3, nr. 7) en de Begaarden (bijlage 3, nr. 26) een exemplaar teruggevonden worden. Handschrift A 4 uit de UB te Leuven (bijlage 3, nr. 32) bevat eveneens de *Quindecim orationes* en is vergezeld van een kort gebed tot Birgitta van Zweden. Van dit gebed konden we de precieze inhoud echter niet achterhalen daar het manuscript tijdens de Tweede Wereldoorlog vernietigd is.

3.4.2. *De passien ons heeren (lange versie).*

In *De passien ons heeren* openbaart Jezus zijn lijdensverhaal aan Birgitta. We geven hier de korte inhoud van de lange versie uit hs. 1365 in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Deze uiteenzetting is noodzakelijk om inzicht te krijgen in de verschillende aspecten van het passieverhaal van Pseudo-Birgitta.

Het verhaal begint met Jezus die samen met zijn apostelen naar de wijngaard trekt. Daar aangekomen, verlaat hij zijn jongeren om te bidden tot God. Hij is zeer angstig voor zijn nakende lot, maar wordt door de engelen aangespoord om moedig te zijn, want het lot van de mensheid ligt in zijn handen. Uiteindelijk komen zijn vijanden hem ophalen. Hij wordt geslagen en beschimpt.³¹⁸ Na deze passage wordt het verhaal een eerstemaal onderbroken en vindt een conversatie plaats tussen de Birgitta en Christus. Hij vertelt haar dat ze één van de weinige christenen met een rein hart is en dat ze daarom geschikt is om de boodschap van de Heer op te tekenen en te verspreiden. Ze hoeft geen angst te hebben voor de laster en spot op aarde, want na de dood zal ze eeuwige zaligheid vinden in de hemel.³¹⁹

Na dit intermezzo wordt het passieverhaal hervat. Petrus probeert zijn meester te beschermen tegen de mishandelingen van zijn vijanden en slaat met zijn zwaard het oor van Malcus af. Jezus verbiedt hem echter nog geweld te gebruiken en zet het oor van Malcus weer aan zijn hoofd. Een groot gevolg brengt Jezus vervolgens naar de stad waar hij naar het huis van Annas wordt gebracht. Deze onderwerpt Jezus aan een eerste ondervraging. Wanneer Annas hem vraagt of hij nu werkelijk de zoon van God is antwoordt hij dat hij enkel de wil en de boodschap van zijn hemelse vader heeft verkondigd. Deze uitspraken doen Annas besluiten dat Jezus schuldig is aan godslastering en de dood waardig is. Uiteindelijk geeft hij het bevel om Jezus over te brengen naar het huis van Cayphas. Daar wordt hij gedurende de gehele nacht onderworpen aan vreselijke martelingen en de sadistische spelletjes van Malcus. De volgende ochtend werd hij voor het volk geleid en opnieuw beschuldigd en geslagen. Cayphas

³¹⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 1 r° - 7 v°.

³¹⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 7 v° - 10 v°.

gaf vervolgens de opdracht om hem naar Pylatus te brengen die hem moest veroordelen. Pylatus begrijpt echter niet waarom de joden hem willen vervolgen en wil hem niet veroordelen op basis van de aantijgingen die door de joden geformuleerd werden. Hij wil hem eerst zelf ondervragen, maar ook na deze ondervraging veroordeelt hij hem niet. De joden proberen Pylatus uit te leggen dat hij misdaden heeft begaan van in het land van Galilea tot in Jeruzalem en dat hij daarvoor de dood verdient. Pylatus meent dat Jezus zich voor zijn daden in Galilea niet bij hem, maar bij Herodes moet verantwoorden. Daarop voeren ze Jezus af en brengen hem naar Herodes die hem ook aan een ondervraging onderwerpt. Jezus weigert echter te antwoorden op de valse aantijgingen. Uiteindelijk geeft Herodes de joden een brief mee waarin hij vraagt deze man ter dood te veroordelen, maar opnieuw weigert Pylatus dit ten uitvoer te brengen. Uiteindelijk kopen de joden enkele dienaars van Pylatus om zodat ze hem de hele nacht kunnen martelen. Dit alles geschiedt echter buiten de wil van Pylatus.³²⁰

Opnieuw wordt het verhaal onderbroken. Jezus vertelt immers aan Birgitta dat hij haar geen enkel detail van zijn lijden zal onthouden. Hij benadrukt verder dat zijn lijden wel degelijk echt was. Hij was zowel goddelijk als menselijk, maar hij onderging deze martelingen als een mens en ook door zijn vader werd hem geen enkele pijn ontzegd. Tot slot beklemtoont hij ook dat vele mensen valselijk spreken over zijn lijden. Hij zou immers god en mens zijn en kon bijgevolg kiezen hoeveel hij leed. Dit eerste, zoals reeds gezegd, bevestigt hij, maar hij beklemtoont opnieuw dat geen enkel leed hem bespaard werd.³²¹

Het verhaal wordt hervat met de martelingen die door dienaars van Pylatus werden uitgevoerd. Jezus werd vastgebonden aan een zuil en men sloeg hem over zijn gehele lichaam. Men had hem zijn kleren afgenomen en hem aangekleed met een purperen kleed en een doornenkroon op zijn hoofd gezet. Hij werd opnieuw voor Pylatus geleid, die was echter verbolgen over de behandeling van een onschuldige man. Hij stelde de joden voor om hem vrij te laten. Het was immers de gewoonte dat op Pasen één misdadiger vrijgelaten werd. De joden verkozen echter om Barnabas vrij te laten in plaats van Jezus. Daarop chanteerden de joden Pylatus. Het was immers bekend dat hij niet geliefd was bij de keizer in Rome. De joden dreigden de keizer in te lichten en onder deze druk gaf Pylatus toe. Hij veroordeelde Jezus tot de dood door kruisiging. Jezus moest samen met twee misdadigers een houten kruis op de Calvarieberg dragen. De verzwakte Jezus was echter niet meer in staat om dit kruis helemaal alleen op de berg dragen. Hij was al meermaals gevallen en uiteindelijk kon hij niet meer verder. Uiteindelijk beval Cayphas ene Simon hem te helpen. Vervolgens volgt een lange uiteenzetting over zijn kruisiging, een eerste poging tot oprichting van het kruis mislukte. Opvallend is hoe gedetailleerd alles beschreven wordt. De joden die zich rond de gekruisigde hadden verzameld bespuwden en beschimpten hem en toen hij iets te drinken vroeg gaven ze hem azijnwater. Nadat hij zijn vader vroeg waarom hij hem verlaten had, beschimpte de misdadiger aan zijn linkerzijde hem. De man aan zijn rechterkant besefte echter dat het om Christus ging en eerde hem. Jezus antwoordde daarop dat deze man deze zelfde avond nog met hem in het Paradijs zou vertoeven. Hij spreekt nog tot zijn moeder en zijn leerlingen, maar sterft uiteindelijk aan het kruis.³²²

³²⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 11 r° - 27 r°.

³²¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 27 r° - 29 r°.

³²² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 29 r° - 47 r°.

Het verhaal wordt afgesloten met een aantal vermaningen aan het adres van de lezer. Ten eerste moeten ze Christus vrezen, zoals een knecht zijn meester vreest, en ze moeten zijn lijden indachtig zijn. Ten tweede moeten de christenen voor hun gemaakte zonden berouwen tonen en de straf die ze daarvoor krijgen gewillig ondergaan. Christus is immers uitermate ontstemd over de zonden van elk individu. Als de mens dan boete heeft gedaan, zal hij kunnen genieten van zijn genade en zal hij hem verlossen van de zonden die nog niet door zijn goede werken gecompenseerd zijn. Ten vierde vertelt hij aan Birgitta dat er maar zeer weinig mensen zijn die van zijn genade zullen genieten. Hij benadrukt een laatste maal dat als men regelmatig zijn lijden overdenkt men een aflaat kan bekomen voor de gedane zonden.³²³

Dit passieverhaal bestaat zowel in een korte als een lange versie. In tien handschriften vinden we een afschrift van dit verhaal. Zes handschriften bevonden zich bij reguliere Kanunnikessen of Kanunniken (bijlage 3, nr. 4, 10, 11, 12, 17 en 18), maar er zijn ook twee afschriften in het Benedictinessenklooster in Vorst (bijlage 3, nr. 5 en 6), één in het Tertiariessenklooster van Leuven (bijlage 3, nr. 14) en nog één bij de Begaarden in Maastricht (bijlage 3, nr. 15). Ook hier kunnen we vaststellen dat de meeste reguliere Kanunnikessen onder invloed stonden van de Moderne Devotie. Het klooster Sint-Agnes in Maaseik, dat voorheen een huis van de zusters van het Gemene leven was en zich daarna aansloot bij het kapittel van Venlo, bezat immers niet minder dan drie versies van deze tekst. Ook de reguliere Kanunnikessen van Sint Maria Magdalena op het Spui en Galilea in Gent hadden afschrift ter beschikking in hun kloosterbibliotheek. Zij behoorden respectievelijk tot het kapittel van Sion en het kapittel van Windesheim.

3.4.3. *Birgittijnse teksten?*

Het is reeds beargumenteerd dat deze teksten sinds de late middeleeuwen verkeerdelijk zijn toegeschreven aan Birgitta van Zweden. Dat deze teksten met Birgitta geassocieerd werden, blijkt onder andere uit de eerste zin van het passieverhaal:

“Hier beghint een devoet boec van der passien ons heren die onse heer gheopenbaert heeft Brigida der heiligher maget.”³²⁴

Daarnaast wordt ze vaak bij naam aangesproken door Jezus wanneer hij haar zijn lijdensverhaal openbaart: “mijn lieve Brigida du selste weten ...”.³²⁵ Dergelijke verwijzingen naar Birgitta vinden we overal in het passieverhaal. In handschrift 205 (I) uit de UB van Gent vinden we een proloog, waarin het volgende vermeld wordt:

“Als die heilighe bruyt Christi Sinte Birgitte haer te Roome in Sente Pauwels kercke hadde laten besluyten. Soe was zij alle daghe met grooter devocien biddende voer dat

³²³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 47 v° - 50 v°.

³²⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 1 r°.

³²⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 18 v°.

beelde des heilighe cruycen dat haer mocht gheopenbaert worden dat ghetal der wonden ons heeren Jhesus Christi.³²⁶

De vijftien gebeden zouden dus in de Sint Paulus Kerk te Rome aan Birgitta geopenbaard zijn, maar volgens Mertens is er echter geen sprake van dat deze vijftien gebeden in het officiële corpus van de *Revelationes caelestes* van Birgitta voorkomen.³²⁷ Toch zijn er talrijke inhoudelijke gelijkenissen en sluit de thematiek goed aan bij haar hervormingsboodschap. Birgitta probeerde tijdens haar leven de in verval geraakte kerk terug in zijn oude glorie te herstellen. Deze boodschap communiceerde Birgitta voornamelijk via haar revelaties. Om de Kerk opnieuw op te bouwen moest ook de individuele christen zich terug op het rechte pad begeven en volledig toewijden aan God. Dit kon men bereiken door boete doen voor zijn zonden, hopen op de genade Gods en tegelijkertijd Gods rechtvaardigheid vrezen, het ware geloof aanhangen en liefde tonen ten opzicht van God. Juist deze laatste component was noodzakelijk om in de hemel te komen. Birgitta raadde de christenen daarom aan om zich toe te leggen op het lijden van de Heer.³²⁸ Deze teksten zijn dan ook een middel om het lijden van Christus te herdenken. In beide teksten wordt aangehaald dat het herdenken van zijn lijden noodzakelijk is voor de redding van het individu. In handschrift 205 (II) lezen we het volgende:

“Duer dese ontfermicheit ende minlicheit ende ghedinckenesse uwer bittere passien wilt mij verleenen zuete Jhesu dat dese ghedinckenesse mij zijn moet vulmaect aflaet van alle mijnen sonden.”³²⁹

Ook in handschrift 1365 lezen we iets gelijkaardigs:

“Daer voer of gheseit is die mijn liden oefenen ende eren. Ic wil hem gheven verlatenisse der sonden.”³³⁰

We vinden bovendien vele beschrijvingen van de lijdende Christus' in de revelaties. Fogelqvist bemerkte daarin zes karakteristieken die door Birgitta benadrukt worden: de wreedheid van de martelingen, de betreuenswaardige staat van de lijdende Christus, de uitzonderlijke pijn die hij moest verdragen, de rouwende getuigen, zijn verborgen goddelijkheid en het theologische belang van zijn lijden.³³¹

Deze zes elementen worden ook in het passieverhaal sterk benadrukt. De wrede martelingen die Christus moest ondergaan, worden uitvoerig en zeer gedetailleerd besproken. Hoe de doornen van de kroon zijn hersenen doorboorden of hoe hij vele malen aan de gruwelijkste

³²⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (I)*, fol. 69 v° - 70 r°.

³²⁷ M. Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden. Naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw. 2: Lijdendevoties*, Antwerpen, Standaard Boekhandel, 1931, pp. 19 – 20.

³²⁸ I. Fogelqvist, *op. cit.*, pp. 145 – 146.

³²⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 5 v° - 6 r°.

³³⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 47 v°.

³³¹ I. Fogelqvist, *op. cit.*, pp. 146 – 147.

martelingen onderworpen werd.³³² Ook de beschrijvingen van zijn kruisiging zijn vrij gedetailleerd (o.a. hoe ze tot twee maal toe de nagels door zijn handen en voeten moeten slaan).³³³ Volgende passage uit hs. 205 (II) illustreert dit treffend:

“Ic bid u duer die diepte van uwen wonden die duerghinghen u preciose vleesche ende dmerch van uwer ghebeente ende anderen. Ende om die vreeschelike pine der doerne croonen ghedouwen in u hoeft u herssenen duerboerden.”³³⁴

Ook de betreurenswaardige staat van de lijdende Christus komt ook dikwijls aan bod in het passieverhaal. Volgende passage illustreert dit zeer goed:

“Doe nam hi mi bi mijn cleder ende leyde mi uten huse ende brochten mij den vorsten ende den priesteren. Doe liepen si om mij als wolven om enen lam ende grepen mi bi den haer ende toghen mi bi den haere ende spuwenden mi onder mijn oghen ende sloghen mij in mijn aensicht ende toghen mij voer Herodes alle den wech riepen si mi na slaet den loghenaer ende den verkeerre des volcs dien willen wij cruceu.”³³⁵

Deze uitspraak “als een lam onder de wolven” komt frequent voor in de tekst. In de revelaties van Birgitta vinden we verder ook vele beschrijvingen met de woorden “bloed” en “onder het bloed”.³³⁶ Deze treffen we ook aan in deze passietekst in hs. 1365:

“Doe sloghen si anderwerven die crone in mijn hovet also dat mijn oghen die ryvieren des bloets overliepen ende mijn hoeft te mael van den blode beronnen was. Doe vloet dat bloet over mijn hovet ende mij haer wort wet van den bloede, doe vloet dat bloet over mijn aensicht heen dat mijn oghen verhardet waren metten bloede. Dat bloet begonde te dorren op mijn aensicht ende op mijn lichaem dat mijn aensichte ghenen mensche ghelijc en was.”³³⁷

Dit is slechts één van de vele voorbeelden die we in het passieverhaal kunnen vinden. Bovendien komen de vernedering van Christus door personen als Annas, Cayphas en Herodes vaak aanbod in het passieverhaal.³³⁸

Ten derde komt de intense pijn van Christus ook ruimschoots aan bod in de passietekst, bijvoorbeeld in volgende passage:

“Du selste weten mijn lieve Brigida dat ic di mijn liden openbaeren wil totten eynde na dijnre begherten sonder die smarte ende die pinen ende wee die ic hadde in mij marteli[c]. Want mijn pine was boven maten van [aenbeghebi] aen beghin mijnre martelien tot in den eynde. Soe en hadde ic nye creatuer ghescepen die dat so

³³² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 35 r°.

³³³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 39 v° - 42 v°.

³³⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205 (II)*, fol. 9 r° - 9 v°.

³³⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 23 r° - 23 v°.

³³⁶ I. Fogelqvist, *op. cit.*, pp. 137 – 138.

³³⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 31 v°.

³³⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, o. a. fol. 14 r°, 18 r° - 18 v° en 24 v°.

grondelijk of bi ghelikenisse mochte uitspreken hoe vele ic gheleden hebbe boven maten. Doe ic leet die bitter martelie dat en was niement bekent dan mi alleen ende mijn hemelsche vader en gaf mij me[r] der werelt ontsettinghe in mijnre martelien want alle die slaghen die mi worden ghegheven van aen beghin mijnre martelien tot in dat eynde mijnre martelien deden meer dan Laurencio die ghebraden wart want mijn lieve Brigida ic segge di dat alle die martelaren die om mine wille ghestorven sijn nie so grote pine gheleden en hebben als ic dede doe ic ghegeselt wort, verwonder di niet mijn lieve Brigida.”³³⁹

De talrijke vermeldingen van rouwende getuigen in de revelaties, vinden we iets minder vaak terug in het passieverhaal. Jezus wordt weliswaar beweend door zijn volgelingen en zijn moeder Maria³⁴⁰ maar de beschrijvingen zijn niet zo specifiek zoals we die in de revelaties aantreffen.³⁴¹ In *Die heimelike passie* die we in hs. 1748 in de UB te Gent vinden wordt veel meer aandacht beschouwd aan dit aspect, zeker wat het verdriet van Maria betreft.³⁴² Christus wordt ook beweend door de dochters van Jeruzalem zoals blijkt uit de volgende passage:

“Ende doen ic ten vijften mael viel mitten cruce doe weenden die vrouwen van Jherusalem. Ende die ontfermede des dat ic also seer geslagen ende bespuet was. Ende doe stont ic weder op do bespuwenden si mij ende bespotten mi die heiden ende die joden. Ende doe keerde ic mi omme mit den cruce ende sprac: Ghi dochteren van [sijn] Jherusalem en wenet niet op mij mer wenet op u tocomende bedroeffenis die noch over u gaen sel.”³⁴³

Kom dit aspect van de rouwende omstanders minder aan bod dan wordt de verborgen goddelijkheid van Christus sterk beklemtoont. Christus vertelt aan Birgitta dat hij zowel van menselijke als goddelijke natuur was³⁴⁴, maar tevens wordt benadrukt dat hij als mens een geleden heeft. Jezus benadrukt in zijn openbaringen aan Birgitta dat hij een nieuwe getuigenis wil afleggen waarin hij duidelijk maakt dat hem geen lijden ontzegd werd.³⁴⁵

Ten slotte komt ook het theologische belang van het lijden van Christus veelvuldig voor in de passietekst en de vijftien gebeden. In het passieverhaal treffen we volgende passage aan:

³³⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 26 v° - 27 v°.

³⁴⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 45 r°.

³⁴¹ I. Fogelqvist, *op. cit.*, p. 138.

³⁴² D. A. Stracke, *art. cit.*, pp. 169 – 180.

³⁴³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 36 r° - 36 v°.

³⁴⁴ “Ic was van een eenre godliker natueren ende van eenre menschelijker natueren te samen ghesettet...” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 28 r°.

³⁴⁵ “Sich Brigida dese reden en deden gheen noet altemael die ic mit di ghesproken hebbe mer ic wil een nyewe ghetuuchenissen gheven om den gheenre die daer na comen sellen die des noots is. Ic hebbe den [des] menschen toe ghesproken die du wel weteste hoe ic ghevalschet worde in mijn liden dat veel menschen spreken. Ic ben god en mensche. Ic mochte wel mijn liden maken hoe sacht ic woude. Die eerste worden sijn waerachtich die si ghesproken hebben dat ic god ende mensche ben mer die woerden sijn loghen dat si seg(fol. 29 r°)ghen dat ic mijn pine mochte verlichten daer valschen si mi mede alsoe die joden deden doe si mi bedroghen. Ic hebbe ontset hoer martelaren pinen. Niet minen hemelschen vader en ontsettende mi gheenre pinen.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 28 v° - 29 r°.

“Sich mijn lieve Brigida mijn hemelsche vader en ontsette mij nie enen slach van den aen beghin mijnre martelien tot in den eynde ende nye en sterckede mi mijn hemelsche vader in al mijn liden alle die slagen leet ic mit groten wee ende mit groter gheduldicheit, so dat ic mijn aensichte niet van hem en keerde wanneer si mi slogen mer mit hogher begheerten leet ic mijn martelie voir dat menschelike gheslachte.”³⁴⁶

Maar ook in de vijftien komt dit aspect aan bod:

“Ghedinct des oetmoedegher bevelens dat ghij uwen vader uwen gheest bevaelt segghende. Vader in uwen handen bevel ic mijnen gheest. Ende met ghescuerden lichaem ende ghebrokender herten ontdaen zijnde die adere uwer ontfermherticheit met luyden voeise gaeft dij op uwen gheest om ons te verlossene.”³⁴⁷

Wat Birgitta in haar revelaties zeer sterk benadrukt is het vrijwillige karakter van zijn lijden. Hij sribbelde niet tegen en hij onderging gewillig de zwaarste martelingen voor het heil van de gehele mensheid. Opvallend is echter dat in het passieverhaal dezelfde handelingen beschreven worden als in de revelaties. Daar wordt immers beschreven hoe Christus zelf zijn klederen uittrok en zijn hand op het kruis legde.³⁴⁸ Precies dezelfde beschrijvingen vinden we in het passieverhaal:

“Daer soe hadden si mi enen nieuwe colomme bereyt dat was eensteen daer en was niemant om gheslaghen daer toghen si mij minen cleder uut ende doe ic sach dat si mijn cleder begonden uut te trecken soe help ic mij selven ende toech uut mijn cleder.”³⁴⁹

En:

“Do namen si mi weder van den cruce daer ic al rede mijn armen op gheleit hadde. Ende doe ic te staen quam doe worpen si mi teghen dat cruce dat alle mijn wonden bloden. Doe spraken die joden also sel men brenghen die coninghen in haren palaes. Also bedochten si die ene pine over die ander op mij. Do reckede ic mijn armen selve op dat cruce.”³⁵⁰

Uit het passieverhaal blijkt duidelijk dat Christus geheel vrijwillig dit lijden onderging net zoals Birgitta verhaald in haar revelaties.³⁵¹

Naast deze gelijkenissen tussen de Pseudo-Birgittijnse passieverhalen en de *Revelationes caelestes* zijn er nog andere elementen die er op wijzen dat de twee teksten duidelijk ontleend zijn aan de revelaties, want ook andere richtlijnen die we hierboven reeds kort toegelicht hebben vinden we zowel in de revelaties als in de passieverhalen terug. Het betreft hier het

³⁴⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 28 r° - 28 v°.

³⁴⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205*, fol. 9 v° - 10 r°.

³⁴⁸ I. Fogelqvist, *op. cit.*, p. 139.

³⁴⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 29 r° - 29 v°.

³⁵⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 39 v°.

³⁵¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 11 r° - 12 v°.

hervormingsprogramma van Birgitta voor het individu. Deze passieverhalen hadden de bedoeling om de liefde voor God en Christus op te wekken en de beschrijvingen van de gruwelijke martelingen moest het individu afschrikken om zonde te begaan.³⁵² Vooral *De passie van ons liefs heren* bevat nog andere aspecten van Birgitta's gedachtegoed. Zo wordt naar het einde van de tekst toe meermaals de nadruk gelegd op het feit dat een goed christen vrees moest hebben voor Gods gerechtigheid.³⁵³ Tegelijk kan men echter ook hoop koesteren op zijn genade. Dit wordt onder andere zeer sterk uitgedrukt in enkele van de vijftien gebeden.³⁵⁴ Daarnaast dat men oprecht berouw moest tonen voor de begane zonden en daarvoor zou boeten.³⁵⁵ Tegelijk wordt ook duidelijk dat met het overdenken van het lijden van Christus een aflaat kan bekomen voor de gemaakte zonden.³⁵⁶

Al deze elementen tezamen geven ons voldoende aanwijzingen dat deze twee teksten van Pseudo-Birgitta grotendeels gebaseerd zijn op het gedachtegoed van Birgitta van Zweden. Dat kan misschien verklaren waarom de verspreiding van de *Revelationes caelestes* in Middel Nederlands buiten de Birgittinessenklooster eerder beperkt is. Buiten enkele kleine fragmenten troffen we immers geen enkele substantiële fragmenten in vertaling aan (zie boven). Vooral het passieverhaal bood wellicht een goede synthese van haar ideeën en aangezien de revelaties ook oorspronkelijk in het Latijn waren geschreven waren dergelijke verhalen ook veel toegankelijker voor vrouwelijke religieuzen. Het moet niet verbazen dat het merendeel van deze passieverhalen en versies van de vijftien gebeden gevonden worden in zusterkloosters. Veel van deze klooster stonden zoals reeds vermeld onder invloed van de Moderne Devotie. De inhoud van deze teksten sloot immers ook sterk aan bij het gedachtegoed van de Moderne Devoten. Dat blijkt onder andere uit enkele van de levensbeschrijvingen van devote zusters uit de kroniek van het St. Agneetklooster in Gent. Hoewel het niet tot één van de kapittels behoorde stond het wel onder invloed het kapittel van Windesheim, dit blijkt o.a. uit het feit dat vele van de biechtvaders uit het klooster van Elzegem kwamen en datzelfde klooster visitatierecht had in het Gentse klooster.³⁵⁷ Enkele zusters waren blijkbaar zeer bedreven in het overdenken van Christus' lijden. Zuster Jacquemine Lombaerde wordt immers als volgt beschreven:

“Dese was seere devoet in god, rustic ende paiselic metten menschen, met alsulcker vlieticheit gaf sij haer totter oufeninghe van der passien Christi om haer hertkin te ontsteken in sijnder minnen, dat wanneer sij uuter kercken quam nauwelic en wiste wat van haer was.”³⁵⁸

³⁵² I. Fogelqvist, *op. cit.*, pp. 136 – 137.

³⁵³ “Ic segghe di dat ic hem ten eersten male gheve die knechtelike vrese want ic en can haere herten niet becomen dat ic hem toten eersten male ingote mijn ghenade in haerre herten volcomelike. Si vresen miten eersten male om der pinen willen als een heer sijn knechtern pinighen mach om sijn scout.” In: Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 47 v°.

³⁵⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205*, o.a. fol. 4 v°, 5 v° - 6 r° en 7 v°.

³⁵⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 1365*, fol. 48 r° - 49 r°.

³⁵⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 205*, fol. 5 v° - 6 r° en *Handschrift 1365*, fol. 47 v°.

³⁵⁷ C. Morlion, “De vroegste geschiedenis van het Gentse St. Agneeteconvent (1434 – 1454). Bijdrage tot de studie van de moderne devotie in onze gewesten”, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 38 (1984), pp. 20 – 21.

³⁵⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 58 r°.

Gelijkaardige verwijzingen vinden we bij zusters Gheeraerdine van Melle³⁵⁹, Katherine Brughersoens³⁶⁰, Katherine Cauwericx³⁶¹, Livine van Loe³⁶² en Katherine van der Straten³⁶³. Zuster Livine van Loe was een tijdje suppriorin in het Regularissenklooster van St. Agneete en werd een aantal jonge zusters toevertrouwd:

“De jonghers die haer bevolen waren plach sij te leerene met uutsturinghe van tranen dat sij Christus lijden ende sijn doot also gheduncken sauden, dat sij daer uut leeren mochte hem selven steerven ende bedwinghen.”³⁶⁴

Uit deze citaten blijkt onder andere dat de zusters het lijden van Christus overdachten omdat men hoopte via deze oefeningen dichter bij God te komen en men kon er eveneens uit leren om beter om te gaan met de eigen dood. Dergelijke teksten helpen de zusters in hun constante streven naar een deugdelijk leven. Het is jammer dat we geen gebedenboeken hebben overgeleverd uit dit klooster, misschien vonden we ook hier een Pseudo-Birgittijns passieverhaal terug. Fogelqvist had reeds aangehaald dat Birgitta's beschrijvingen van het lijden van Christus vooral dienden om liefde voor God op te weken, zodat de lezer uiteindelijk deugdelijker zou gaan leven en terecht kon hopen op de verlossing na zijn dood.³⁶⁵ Deze teksten hadden dus zowel bij de Moderne Devoten als de Birgittinessen ongeveer een gelijke functie.

3.5. Besluit

In dit onderdeel onderzochten we verspreiding van de teksten van Birgitta van Zweden in Middelnederlandse handschriften om zo een beter overzicht te krijgen van haar invloed in het laat middeleeuwse kloosterlandschap. Troffen we veel handschriften met haar gedachtegoed in haar kloosters aan, dan vinden we slechts een zeer beperkt aantal handschriften buiten de *Ordo Sancti Salvatoris*. Van de revelaties vinden we slechts beperkte excerpten terug en ook de verspreiding van Birgitta's heiligenleven is uiterst beperkt. Wel talrijker vertegenwoordigd zijn de *Quindecim orationes de passione domini* en *De passie van ons heeren* van Pseudo-Birgitta. Dergelijke teksten vinden we vooral bij Tertiarissen en bij de reguliere Kanunnikessen, vaak stonden deze kloosters onder invloed van de Moderne Devotie (zo behoorden enkele tot de kapittels van Utrecht, Venlo, Syon en Windesheim). Reden voor de grotere verspreiding van deze teksten ligt wellicht in het feit dat ze nauw aansloten bij de religiositeit in dergelijke kloostergemeenschappen kloosters. Bovendien kunnen we deze teksten beschouwen als een beperkte synthese van Birgitta's hervormingsprogramma voor het

³⁵⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 57 v°.

³⁶⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 60 r°.

³⁶¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 60 v°.

³⁶² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 90 v°.

³⁶³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 97 v°.

³⁶⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 90 v°.

³⁶⁵ I. Fogelqvist, *op. cit.*, pp. 145 – 146.

individu. Deze teksten waren waarschijnlijk toegankelijker voor een vrouwelijk publiek dan de *Revelationes caelestes*.

4. Maria Troon te Dendermonde, een *textual community*?

De term *textual community* komt van Brian Stock³⁶⁶. Hij introduceerde dit begrip om de nieuwe omgang met teksten in religieuze hervormingsbewegingen te omschrijven. In een recent artikel gebruikte Gris ³⁶⁷ deze term om de omgang met het schrift in het Engelse Birgittinessenklooster van Syon te omschrijven. Zij stelt dat deze vrouwengemeenschap hun identiteit construeerde aan de hand van rituelen en alledaagse handelingen die o.a. in de *Regula Sancti Salvatoris* uiteengezet werden. We proberen in dit onderdeel enkele nieuwe aspecten toe te voegen aan de uiteenzetting van Gris  en gaan na in welke mate we ook in Maria Troon kunnen spreken van een *textual community*. We bekijken echter eerst wat Brian Stock nu juist bedoelde met een *textual community* en hoe Gris  deze term heeft ingevuld.

4.1. Het begrip *textual community*?

Stock gebruikte deze term in de context van de ketterse en hervormingsbewegingen die vanaf de 11de eeuw opkwamen in de christelijke wereld. Hun opkomst ging gepaard met een verhoogd gebruik van het schrift. Zij gebruikten het schrift immers als een medium om hun ideeën, die vaak afweken van de gangbare (en meestal ongeschreven) kerkelijke normen, openbaar te maken.³⁶⁸ Cruciaal voor een dergelijke gemeenschap was niet zozeer de tekst op zich, maar de aanwezigheid van een persoon die zich de inhoud van de tekst eigen had gemaakt en vervolgens aanwendde om de acties en de gedachten van deze groep te hervormen en blijvend te bepalen. In die zin was een *textual community* niet altijd “tekstueel”. De gemeenschap onderscheidde zich wel van de buitenwereld door middel van deze gereveleerde tekst. De buitenwereld vertegenwoordigde een lager niveau van geletterdheid en dus ook van spiritualiteit. Dankzij de betekenis van de tekst kreeg men immers een vollediger begrip van God en trad men gemakkelijker in contact met Hem. Ook binnen de gemeenschap ontstond een onderverdeling. Ten eerste had men een geletterde kern, die het schrift machtig was en dus ook zelf de betekenis kon interpreteren. Vervolgens een groep van semigeletterden die de tekst zelf kon raadplegen, maar het schrift niet meer machtig was. Tot slot is er ook een groep van niet-geletterden die afhankelijk was van predikers om hun de inhoud van de tekst duidelijk te maken. Het gebeurde vaak dat de groep van geletterden ook preekte buiten de gemeenschap. Het contact van de buitenstaanders met de tekst was dan gebaseerd op het feit dat men wist dat aan de preek een tekst ten grondslag lag. De handelingen van de gemeenschap werden met andere woorden bepaald door het geschreven woord en uit deze

³⁶⁶ B. Stock, *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton, Princeton University Press, 1983, 604 p.

³⁶⁷ C. A. Gris , “The textual community of Syon Abbey”, in: *Florilegium*, 19 (2002), pp. 149 – 162.

³⁶⁸ B. Stock, *op. cit.*, p. 88.

handelingen ontwikkelde men een bepaalde identiteit waarmee men zich onderscheidde van de buitenwereld.³⁶⁹

Grisé past het begrip *textual community* toe op vrouwengemeenschappen in de late middeleeuwen. Ze wijst echter direct op een groot verschil in vergelijking met de situatie bij de hervormingsbewegingen in het hoogmiddeleeuwse Frankrijk. Het gaat hier over religieuze vrouwengemeenschappen die vooral teksten in de volkstaal gebruikten. Vrouwelijke religieuzen hadden vaak geen kennis van het Latijn en bovendien zijn de geschriften in kwestie meestal leef- of kloosterregels. Deze regels bevatten instructies die de dagelijkse activiteiten uiteenzetten en een bepaald gedrag voorschrijven. Ze bepaalden met andere worden de acties en het gedrag van de vrouwen. De parallellen tussen de twee casussen liggen in de nadruk op tekstualiteit, geletterdheid, rituelen en activiteiten. De teksten bepaalden immers in grote mate de rituelen en activiteiten waaruit de gemeenschap zijn identiteit ontleent. Dit was volgens Grisé het geval in de Birgittinessenklooster te Syon. Onder andere de *Regula Sancti Salvatoris* van Birgitta van Zweden speelde hierin een belangrijke rol, omdat ze enkele merkwaardige bepalingen verschaft over het gebruik van boeken, activiteiten en rituelen. De regel bepaalde dus in grote mate de identiteit van de Birgittinessen.³⁷⁰ We bekijken nu eerst de situatie in de Nederlanden en meer specifiek in Maria Troon.

4.2. De Birgittinessen: een “textual community”?

We hebben reeds in een vorig deel de bibliotheken van twee Birgittinessenklooster, Maria Troon en Mariënwater, in de Nederlanden gereconstrueerd. Deze bibliotheken zijn bijzonder omvangrijk (zoals ook blijkt uit de tabellen in bijlage 1 en 2). In de bibliotheek van Maria Troon ontbreken echter wel de meeste liturgische werken, waarschijnlijk zijn die niet overgeleverd. De onderlinge verschillen tussen beide bibliotheken zijn reeds toegelicht, maar we willen nog even dieper in gaan op de regelboeken. Zoals we reeds hebben vastgesteld zijn er ook in Maria Troon verschillende regelboeken overgeleverd. Veruit het interessantste handschrift in dit geval is handschrift 607 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek (bijlage 1, nr. 20) dat zowel een Latijnse als een Middelnederlandse versie van de *Regula Sancti Salvatoris* bevat. Er zijn zoals aangetoond ook meerdere Middelnederlandse versie van dezelfde regel voorhanden in Mariënwater (zie bijlage 2, nr. 23, 57, 58, 59 en 60). Toch is hs. 607 opvallender omdat dit manuscript de tweetaligheid van een Birgittinessenklooster duidelijk illustreert. De abdis gebruikte dit handschrift waarschijnlijk om de zusters in het Middelnederlands de kloosterregel te onderwijzen. Zo waren ook de zusters die het Latijn niet machtig waren op de hoogte de voorschriften die zo belangrijk waren voor hun identiteit.³⁷¹ Het zou zelfs mogelijk zijn dat de Birgittijnse priesters voor de vertaling van de regel hebben ingestaan, doch de herkomst van het handschrift is onzeker. Reynaert had immers gesuggereerd dat dit handschrift samen met hs. 205 uit UB van Gent een geschenk was van

³⁶⁹ B. Stock, *op. cit.*, pp. 90 – 92.

³⁷⁰ C. A. Grisé, *art. cit.*, pp. 149 – 150.

³⁷¹ U. Sander-Olsen, “The Life and Works of St. Birgitta”, p. 128.

Margaretha van York.³⁷² Is de rol van de Birgittijnse priesters in dit geval uiterst twijfelachtig, op andere vlakken speelden ze wel degelijk een belangrijke rol. Een aspect dat Gris e volledig buiten beschouwing heeft gelaten in haar analyse van het Engelse Birgittinessenklooster Syon. De regel bepaalde immers dat de priesters zich uitsluitend op hun liturgische taken en studie dienden toe te leggen.³⁷³ Elke zondag tijdens de mis dienden zij aan alle aanwezigen het evangelie te verklaren in de volkstaal. Op speciale feestdagen worden zij door de *Regula Sancti Salvatoris* belast met het “openbaerlijk prediken”. De regel stipuleert niet of dit in de volkstaal dan wel in Latijn dient te gebeuren, maar men kan aannemen dat de priesters een zo groot mogelijk publiek wilden bereiken. Met dit doel voor ogen lijkt het gebruik van de volkstaal wenselijker.³⁷⁴ Bij een *bullarium* dat toebehoorde aan het klooster van Maria Troon (hs. 604 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek) is een charter toegevoegd waarin aan Henri Herryis de toestemming gegeven wordt om te preken “in sermone latino vel vulgari”. Dit werd hem toegestaan door de kardinaal en aartsbisschop van Canterbury in 1471.³⁷⁵ Dit vertelt op zich niet veel over de situatie in Maria Troon, maar men kan aannemen dat ook daar de priester de toestemming hebben gekregen om te prediken. Dit vermoeden wordt ondermeer bevestigd door de kroniek van abdis Marie van Oss. Ze vermeldt immers dat op de eerste *Letare Jherusalem*, de vierde zondag van de vasten, veel devote mensen naar het klooster gekomen waren “om te horen ende te siene”.³⁷⁶ De *Laetare* was voor het klooster een belangrijk dag daar veel pelgrims het klooster bezochten en vaak grote sommen geld aan het klooster schonken.³⁷⁷ Het was ook het traditionele tijdstip voor de priesters om te preken voor de toegestroomde massa. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de priesters hun lekenpubliek in het Latijn hebben toegesproken. De rol van de priesters was zeer belangrijk, daar zij de enige waren die konden preken, de zusters waren immers onderhevig aan een zeer strenge clausuur. Zelfs contact met hun biechtvaders was onderhevig aan een strikte regulering.³⁷⁸ In die zin zetten de priesters het werk van Birgitta van Zweden voort. Zij trok tijdens haar leven van strijd tegen het verval in de kerk. Vrouwen waren echter niet geoorloofd om in het openbaar te preken of te onderwijzen, maar toch slaagde deze vrouw er in haar boodschap over grote delen van Europa te verspreiden. Dit was echter enkel mogelijk via haar goddelijke visioenen en via de samenwerking met haar biechtvaders. Toch meent Sahlin dat Birgitta naar het einde van haar leven toe de dunne grens tussen publiekelijk prediken en private instructies overschreed. Waar ze in Napels haar biechtvader nog haar revelaties, met vermaningen aan het volk en zijn leiders, liet voorlezen, zijn er echter concrete aanwijzingen dat ze op Cyprus toehoorders zelf heeft aangesproken. In de meeste gevallen echter gaf Birgitta de opdracht aan haar biechtvaders om de revelaties aan het volk voor te lezen.³⁷⁹ Met de beschikbare bronnen is het onmogelijk om met zekerheid de inhoud van de preken te achterhalen. We hebben wel enkele preken terug gevonden in de gebeden- en getijdenboekjes van het klooster, maar het

³⁷² J. Reynaert, “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen”, pp. 36 – 39.

³⁷³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 22 v°.

³⁷⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 22 v°.

³⁷⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 604* (het charter is niet gefolieerd, in tegenstelling tot de rest van het handschrift).

³⁷⁶ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 286.

³⁷⁷ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 292.

³⁷⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 12 r° - 12 v°.

³⁷⁹ C. L. Sahlin, “The Prophetess as Preacher”, pp. 29 – 31.

gaat hier over een zeer klein aantal. We vinden o.a. een preek van Nicholas van Straatsburg waarin hij de genadeleer uitlegt en een preek van Jan van Schoonhoven. Misschien hebben de Birgittijnse priesters deze preken gebruikt en zijn ze door enkele zusters genoteerd en zo in de gebedenboekjes terechtgekomen? De handschriften in kwestie (hs. 1360 en 1365 in de Gentse Universiteitsbibliotheek) hebben elk vijf tot zes handen wat er misschien op kan wijzen dat verschillende Birgittinessen gebeden, traktaten en preken noteerden die men dan achteraf kon herlezen. Daarnaast is het mogelijk dat de priesters hun preken baseerden op de revelaties van Birgitta van Zweden, deze waren immers door Birgitta's biechtvaders vaak verkondigd aan een publiek en bevatten zoals reeds uitgelegd een hervormingsprogramma dat ook bepalingen had voor de hervorming van het individu. Wat de priesters nu ook mogen gepreikt hebben, ze waren de enigen die in staat waren een dergelijk contact met de buitenwereld te onderhouden en de boodschap van Birgitta in haar revelaties aan de buitenwereld te verkondigen.

Zoals Gris e reeds had aangetoond voor het klooster van Syon aan de hand van een volkstalige regel (*Rewyll of Seynt Saueoure*)³⁸⁰, vinden we ook bepalingen wat betreft het boekenbezit in de Middelnederlandse versie van de *Regula Sancti Salvatoris* in hs. 607:

“Boucken mach men hebben alsoe vele als van noode zijn, omme vulcommelijc te doene den godliken dienste ende niet meer in gheender manieren. Die boucken moghen zij hebben vele zij willen, in de welcke men leerd ofte studeert.”³⁸¹

De regel van Birgitta van Zweden bepaalt met andere woorden dat het de Birgittinessen is toegestaan om boeken te bezitten zoveel als men nodig acht, maar enkel om de goddelijke dienst optimaal te kunnen volbrengen. Daarnaast is het ook toegestaan om boekjes te bezitten waaruit men kan studeren. Waarschijnlijk doelt men met de eerste zin op het persoonlijk bezit van een Birgittijnse brevier. Hoewel deze ontbreken in de collectie van Maria Troon, vinden we deze wel in de handschriftenverzameling van Mariënwater. We hebben in het geval van Mariënwater zelfs kunnen vaststellen dat er misschien sprake is dat de zusters een Middelnederlandse vertaling hadden van hun brevier. Enkele handschriften zijn daar getuigenis van, al is het volgens Sander-Olsen niet duidelijk of iedere zuster een dergelijke vertaling bezat.³⁸² Met de tweede bepaling wordt waarschijnlijk gedoeld op stichtelijke literatuur, zoals handschriften 205, 1360, 1365 en 1748 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek en manuscripten 4407-08, 11.696-97 en 12.079 uit de KB te Brussel die naast gebeden en getijden ook een groot aantal traktaten, passieverhalen en preken bevatten. We hebben de inhoud van deze handschriften reeds geanalyseerd en besloten dat er zowel invloeden van de Moderne Devotie als van de mystieke traditie van de Dominicanen merkbaar zijn. Ondanks deze invloeden waren er ook duidelijk eigen karakteristieken (zoals de verering van Maria). De teksten gaven de zusters spirituele richtlijnen en passieteksten zoals de *Quindecim orationes* dienden als stof tot meditatie. De Birgittinessen hebben dus zeker gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de *Regula Sancti Salvatoris* hen bood. Dat enkele van deze handschriften wel degelijk voor persoonlijk gebruik bestemd waren, blijkt uit het kleine

³⁸⁰ C. A. Gris e, *art. cit.*, p. 150.

³⁸¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 22 v o.

³⁸² U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p.33.

formaat van de handschriften en het aantal handen. Handschriften 1360, 1365 en 1748 zijn daarvan goede voorbeelden. Deze meten respectievelijk 134 x 96 mm, 135 x 101 mm en ook het formaat van hs. 1748 is uiterst klein. Vergelijk dit met de afmetingen van manuscript 607 (295 x 215 mm). We beargumenteerden reeds dat hs. 607 waarschijnlijk gebruikt werd door de abdis van het klooster om de zusters te onderwijzen in de regel. Het handschrift moest dus goed leesbaar zijn. Handschriften 1360 en 1365 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek zijn niet enkel klein van formaat, maar bevatten ook respectievelijk zes en vijf/zes handen.³⁸³ Bovendien is handschrift 1365 zeer slordig samengesteld. Er komen veel verbeteringen voor en er zijn veel toevoegingen in de kantlijn. Het zou een hele opgave zijn om uit een dergelijk handschrift voor te lezen. We nemen aan dat deze boekjes dus voor persoonlijke devotie bedoeld waren en ook in privébezit van de zusters waren. Daar tegenover plaatsen we dan hss. 1451-53, 3042-44 en 4584 (zie bijlage 1, nr. 4, 6 en 8) die veel verzorgder zijn en vaak groter van formaat. Deze kostbare handschriften bevonden zich waarschijnlijk in de bibliotheek van het zusterconvent, eerder dan in privébezit van Birgittinessen.

Grisé was in haar artikel wel dieper in gegaan op handelingen en rituelen die bepalend waren voor de identiteit kloosterzusters van Syon. Aangezien beide volkstalige regels dezelfde bepalingen bevatten omtrent deze zaken, zijn haar bevindingen ook geldig voor het klooster van Maria Troon en Mariënwater. Het gaat hier specifiek om de bepalingen omtrent de aannahme van novicen in het klooster en de twee rituelen die in het laatste hoofdstuk beschreven worden. Wat de aannahme van novicen betreft vindt Grisé vooral de eed die de zusters na de inwijdding door de bisschop zwoeren opmerkelijk.³⁸⁴ Met deze eed belooft de zuster in kwestie onderdanigheid aan de abdis en aan de regel van St. Augustinus en St. Birgitta. Ze stemt er met andere woorden mee in dat haar leven zal bepaald worden door deze regel. Op die manier zweert een zuster volgens Grisé niet alleen trouw aan haar overste, maar ook aan het geschreven woord.³⁸⁵

In het laatste hoofdstuk van de *Regula Sancti Salvatoris* worden dan weer twee specifieke rituelen uitgelegd. Enerzijds bepaalt de regel dat het klooster moet beschikken over een site met een open graf. Elke dag strooit de abdis een beetje aarde uit in het graf terwijl de zusters gezamenlijk de psalm *De Profundis* aan heffen. Daarna leest men nog enkele gebeden die ook in dit laatste hoofdstuk staan neergeschreven waarin men vooral reflecteert over de dood en de sterfelijkheid. Anderzijds wordt in hetzelfde hoofdstuk uiteengezet dat men een lijkbaar voor de ingang van de kerk zal plaatsen zodat deze zichtbaar is voor alle zusters met de bedoeling dat zij de dood immer in gedachte zouden zijn.³⁸⁶ De nadruk ligt met andere woorden zeer sterk op de dood. Volgens Grisé wil men hier hun dood ten opzichte van de buitenwereld benadrukken en tonen dat ze geen wereldlijke verbintenissen meer hebben met

³⁸³ J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. I. De handschriften verworven voor 1852*, pp. 299 en 304.

³⁸⁴ Deze eed luidt als volgt: "Ic sustere oft brueder ___ doe belidinghe ende belove ghehoersaemheit gode almechtich ende der heligher maecht Marien, Sinte Augustine ende Sinte Birgitten ende u bischop van huerlieder weghen ende der abdisson oft den ghemeen biechtvadere des cloesters up dat een bruedere es ende uwen naercommers te levne sonder eighendom ende in reinicheden naer de regule van S. Augustine ende constitutionen van S. Birgitten totter doot toe." In : Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 17 v°.

³⁸⁵ C. A. Grisé, *art. cit.*, pp. 151 – 152.

³⁸⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 32 r° - 32 v°.

die wereld. Zo creëren ze een liminale staat waarbij ze zich zelf dood verklaren ten opzichte van de buitenwereld en proberen vanuit het klooster het hemelse rijk te bereiken. Deze liminale staat wordt verbonden met hun staat van kuisheid:

“Wij bidden onderhoudt onse lichamen zuyver ende onbesmedt in uwen alder helichsten dienst...”³⁸⁷

De nadruk op kuisheid in deze collecte (die men dient op te zeggen tijdens de ceremonie rond het open graf), “deseksualiseert” het vrouwelijke lichaam. Het lichaam wordt enerzijds verworpen als zijnde wereldlijk en anderzijds is het noodzakelijk om na hun dood als huis voor hun ziel te dienen. Dit kan doordat ze in het klooster kuis geleefd hebben. Het lichaam symboliseert zowel reinheid als onzedelijkheid, zonde en redding, maar dient vooral om zich af te zetten van de buitenwereld. Gris  interpreteerde dit ritueel reeds als een openlijke expressie van de clausuur, de kuisheid en het zelfbewustzijn van vrouwelijke religieuzen. Deze rituelen hadden dus als voornaamste bedoeling om over de monastieke idealen te bezinnen en zorgt met andere woorden voor een gemeenschappelijke identiteit van de Birgittinessen.³⁸⁸

Dit zijn slechts twee hoofdstukken waar het handelen van de Birgittinessen zo gestuurd werd door hun regel dat ze er een eigen identiteit uit ontwikkelden. Verder zijn ook het dagelijks zingen van de getijden ter ere van Maria een belangrijk aspect voor de kloosterzusters.³⁸⁹ Daarnaast moeten we natuurlijk nog wijzen op andere hoofdstukken uit de *Regula Sancti Salvatoris* die eveneens belangrijk waren voor Birgittinessen. Er waren immers ook bepalingen over de kledij, het zwijgen, de clausuur en het vasten.³⁹⁰ Ook deze bepalingen hielpen bij de constructie van een gemeenschappelijke identiteit, al zijn die veel minder eigen aan de Birgittinessen dan bijvoorbeeld de twee specifieke rituelen in het laatste hoofdstuk.

We besluiten dat net zoals de Birgittinessen in Syon, hun medezusters in Maria Troon een speciale relatie hadden met het geschreven woord. Ten eerste omdat de *Regula Sancti Salvatoris* de mogelijkheid openliet om boeken te bezitten en ten tweede omdat diezelfde regel ook in zeer sterke mate de handelingen van de zusters bepaalde en hen specifieke rituelen oplegde waaruit men identiteit als Birgittinessengemeenschap construeerde die duidelijk verschillend was van de buitenwereld. Heel belangrijk in deze context was echter dat dit niet beperkt blijft tot juist deze twee gemeenschappen. Elk Birgittinessenklooster diende volgens Sander-Olsen te beschikken over het officiële corpus van de *Revelationes caelestes*. Dit betekende natuurlijk in de eerste plaats de aanwezigheid van een kopie van de *Regula Sancti Salvatoris*, de acht boeken met revelaties, de *Quatuor orationes* en de *Sermo angelicus de virginis excellentia*.³⁹¹ Het *Sermo angelicus* is beter bekend als het aan Birgitta geopenbaarde brevier van de Birgittinessen, dat specifiek bedoeld was voor de Birgittinessen. De Birgittijnse priesters en broeders namen het brevier over uit het bisdom waar het klooster

³⁸⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 32 r°.

³⁸⁸ C. A. Gris , *art. cit.*, pp. 153 – 155.

³⁸⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 11 r°.

³⁹⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 9 v° - 10 v°, 11 v° - 12 r°, 12 r° en 12 v° - 13 r°.

³⁹¹ U. Sander-Olsen, “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde. Supplement”, pp. 219 – 222.

gevestigd was. De identiteit van alle Birgittinessengemeenschappen werd dus gegarandeerd door de verplichte aanwezigheid van bepaalde teksten. Bovendien blijkt uit de kroniek van abdis Marie van Oss dat men deze bepalingen naleefde. Zo zorgden de Birgittinessengemeenschappen onderling voor de verspreiding van belangrijke handschriften. Zo is duidelijk dat abdis Marie van Oss contacten onderhield via briefwisselingen met onder andere de abdis uit Maria May in Maihingen (bisdom Augsburg).³⁹² Zelf was Marie van Oss afkomstig uit de abdij van Mariënwater te Rosmalen.³⁹³ Ze was echter ook aanwezig geweest op de inwijding van één van de dochterstichting van Mariënwater, namelijk *Mariënfors* vlakbij Bonn.³⁹⁴ Vooral de rol van Mariënwater was zeer belangrijk. Dit laatste klooster onderhield contacten met hun moederinstelling in Stralsund, *Marienkron*. Deze instelling had hun enkele zusters en broeders gezonden ter ondersteuning van de oprichting van het klooster. Abdis Marie van Oss vermeldt verder hoe men ook boeken meegezonden kreeg omdat men taalproblemen had met de manuscripten uit *Maria Paradiso*.³⁹⁵ Dit laatste klooster bij Firenze had eerder als zangboeken, een kopie van de regel en constituties en afschriften van privileges meegezonden met priester Severijn naar Mariënwater.³⁹⁶ Veel belangrijker is dat men naast het bezit van deze boeken ook belang hechtte aan het feit of ze leesbaar waren. In het geval van de manuscripten uit *Maria Paradiso* blijkt er een taalprobleem te zijn geweest, waardoor men genoodzaakt was handschriften uit *Marienkron* te importeren. Mariënwater nam zelfs de rol van *Marienkron* en *Maria Paradiso* over. Zo was dit klooster betrokken bij de oprichting en stichting van *Maria Stern an der Essig* (Swistal, 1446 – 1454), Mariënkamp (Kampen, 1457 – 1580), *Marienbaum* (Xanten, 1460 – 1802), Maria Ster (Gouda, 1477 – 1551), Maria Troon (Dendermonde, 1466 – 1784), Mariënborg (Soest, 1460 – 1620) en Maria Kruis (Hoboken, 1652 – 1784).³⁹⁷

Ook Maria Troon had contact met verschillende andere Birgittinessenkloosters. Vrienden van Maria Troon brachten uit deze Engelse stichting enkele handschriften mee, namelijk koorboeken en de speciale Birgittijnse koorgids. Op een later tijdstip kregen ze nog enkele niet nader benoemde handschriften en een mooie Bijbel geschonken van hetzelfde klooster.³⁹⁸ Ook met Vadtsena onderhield Maria Troon contact. Zo trokken in 1481 twee broeders naar Vadstena en bezochten daar het klooster. Ze kregen enkele relikwieën, boeken en andere zaken mee. Welke boeken de abdis precies bedoeld is niet bekend.³⁹⁹ Het klooster in Vadstena zond in 1486 zelf enkele personen naar Dendermonde om het klooster te reformeren.⁴⁰⁰ Verdere contacten waren er ook met het klooster *Marienwolde* in Mölln bij Lübeck. Zij schonken aan de abdis “eenen schoonen gheprenten Revelacibouck met figueren al schoen

³⁹² U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 278 – 279.

³⁹³ Voor een beschrijving van de komst van Marie van Oss en haar metgezellen, zie: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 286 – 288.

³⁹⁴ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 273.

³⁹⁵ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 269 – 270.

³⁹⁶ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 264.

³⁹⁷ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 267 – 280 en 332.

³⁹⁸ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 265.

³⁹⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 263.

⁴⁰⁰ T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung”, pp. 392 – 393.

opghereet.”⁴⁰¹ De beide kloosters onderhielden verder nog contact via briefwisseling en zonden elkaar giften.⁴⁰²

Het is ondertussen duidelijk geworden dat de verschillende kloosters in de *Ordo Sancti Salvatoris* uitgebreid contact onderhielden met elkaar en er over waakten dat in elk Birgittinessenklooster de noodzakelijke handschriften aanwezig waren om een goede werking van de instelling te verzekeren. Elk Birgittinessenklooster moest een goede vertegenwoordiger zijn van de idealen van Birgitta van Zweden. Deze idealen vond men natuurlijk terug in het corpus van Birgitta van Zweden dat verplicht bezit was in ieder klooster en dat we bijvoorbeeld ook in het klooster van Maria Troon terugvinden. Aangezien ieder klooster de teksten bezat die zo belangrijk waren voor de identiteit van een klooster in de *Ordo Sancti Salvatoris*, beschouwen we misschien beter de gehele orde als een *textual community* in plaats van ieder Birgittinessenklooster afzonderlijk te bespreken. De gereconstrueerde onderlinge contacten tussen de verschillende kloosters en de uitwisseling van handschriften lijken deze stelling te ondersteunen. Niet enkel de afzonderlijke kloosters, maar de gehele orde ontleende zijn identiteit aan de hand van het geschreven woord.

⁴⁰¹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 265 – 266.

⁴⁰² U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 266.

Hoofdstuk 3: De Dendermondse Birgittinessen: tussen ideaal en realiteit?

In dit hoofdstuk analyseren we de werking van Maria Troon. We willen ten eerste achterhalen in welke mate deze abdijs beantwoordde aan het ideaalbeeld van Birgitta van Zweden. Ten tweede vergelijken we deze Birgittinessengemeenschap met de reguliere Kanunnikessen van St. Agnes in Gent (Moderne Devotie) en in mindere mate ook met de Coletienengemeenschap in Gent. We beschikken voor elk van deze kloostergemeenschappen over een kroniek die ons inzicht geeft in het functioneren van deze kloosters. We gebruiken tevens handschrift 607 uit de Gentse Universiteitsbibliotheek om de idealen van Birgitta van Zweden te reconstrueren.

We bespreken in de eerste plaats de Coletienen en de Moderne Devoten, aangezien we van elk van deze religieuze bewegingen een gemeenschap behandelen. Vervolgens gaan we dieper in op de bronnen. Dan volgt uiteindelijk de vergelijking tussen deze drie gemeenschappen. We focussen voornamelijk op drie aspecten: de stichting, de economische evolutie en de structuur en samenstelling van de abdijen. We reconstrueren het ideaal van Birgitta en gaan na in welke mate Maria Troon daaraan beantwoordde. Vervolgens plaatsen we deze gemeenschap in contrast met die van St. Agnes en waar mogelijk ook met de Coletienen uit Gent.

1. De Coletienen en Moderne Devoten in de late Middeleeuwen

Aangezien we geschiedenis van de Birgittinessen reeds uitvoerig hebben belicht in het eerste hoofdstuk, beperken we ons hier tot de Coletienen en de Moderne Devotie in de late middeleeuwen.

De Moderne Devotie was een religieuze hervormingsbeweging die zijn oorsprong vond in regio rond het IJsselmeer, maar zich zeer snel verspreidde over de gehele Nederlanden en de Duitse gebieden. Het was Geert Grote die op 20 september 1374 zijn ouderlijk huis ter beschikking stelde van vrouwen die een geestelijk leven wilden leiden zonder kloostergelofte. Onder de begeesterende leiding van Johannes Brinckerinck verspreidde deze semireligieuze levensvorm zich zeer snel. Geert Grote was ook reeds begonnen met de oprichting van het klooster Windesheim in de buurt van Zwolle. Ook deze onderneming bleek bijzonder succesvol en werd door andere kloosters als voorbeeld genomen. Uiteindelijk verenigden een aantal gelijkgezinde kloosters zich in 1395 en richtten het kapittel van Windesheim op. Dit was een kloostervereniging van uitsluitend reguliere Kanunniken en Kanunnikessen. Al bleven de vrouwkloosters sterk in de minderheid. In 1436 vaardigde paus Eugenius IV zelfs een verbod uit om nog vrouwkloosters in het kapittel op te nemen. Uiteindelijk zag men nog voor het einde van de vijftiende eeuw een evolutie naar de verkloosterlijking van de huizen van de broeders en zusters van het Gemene Leven. Een deel van de zusterhuizen namen de derde regel van St. Franciscus aan. Vele Tertiariissen verenigden zich in het kapittel van Utrecht (1401). Daar stopte het echter niet, er was immers een groeiend verlangen naar een hogere vorm van religieus leven. Deze ambitie mondde uit in de aanneming van regel van Augustinus. In tegenstelling tot de Tertiariissen legden deze zusters

wel geloften af. Deze nieuwe kloosters der reguliere kanunnikessen vormden uiteindelijk ook een eigen kapittel van Sion of Holland (1418). In het bisdom Luik richtte men in 1455 het kapittel van Venlo op, een vereniging van Kanunnikessen. Men wilde immers het voorbeeld van de Windesheimse zusters volgen, maar het was hen niet meer toegestaan om tot dit kapittel toe te treden.⁴⁰³ Het klooster St. Agnes in Gent behoorde tot geen enkel kapittel. Het was oorspronkelijk een huis van de zusters van het Gemene Leven dat in 1454 besloot om de regel van St. Augustinus aan te nemen. Deze reguliere Kanunnikessen hadden sterke banden met het klooster in Elzegem dat wel tot het kapittel van Windesheim behoorde. Men kan met andere woorden spreken van een sterke Windesheimse invloed in het klooster, daar ook de meeste rectoren in het klooster uit Elzegem kwamen.⁴⁰⁴

Het klooster Bethlehem behoorde tot de tweede orde van de Franciscanen, dit is de vrouwelijke tak van de Franciscanen. Deze Clarissen verspreidden zich zeer snel over grote delen van Europa. Tegen het einde van de 13de eeuw waren er ongeveer 400 kloosters, waarvan het grootste deel in Italië, Spanje en Frankrijk. Tegen het einde van de 15de eeuw echter was de nood aan hervorming ook binnen de Tweede Orde duidelijk geworden. Van het uitgesproken armoede-ideaal bleef niet veel meer over. Vele Clarissenkloosters bezaten grote landerijen, talrijke huizen en beschikten over hoge inkomsten. Ook de individuele zusters namen het ideaal niet meer ter harte en brachten vaak een persoonlijk inkomen en dienaressen mee in het klooster. Dit had natuurlijk negatieve implicaties voor de kloostertucht en bovendien bekleedden de rijkere, adellijke vrouwen de belangrijke en machtige posities in deze kloosters, waardoor weinig of niets werd ondernomen tegen deze mistoestanden. In de 15de eeuw kwam echter, onder de impuls van de hervormingen in de Eerste Orde, ook een reactie tegen de decadentie en het verval in de verschillende Clarissenkloosters. St. Bernardino en St. Johannes van Capistrano waren de inspirerende voorbeelden voor menig vrouwenklooster.⁴⁰⁵ In deze context situeren we ook de hervormingsbeweging van Coleta van Corbie. Deze vrouw werd geboren op 13 januari 1381 in Corbie (Picardië) en werd na de dood van haar ouders Begijn. Ontevreden met dit leven trad ze toe tot het klooster van de Arme Claren in Moncel. Ook dit beviel haar niet en ze kreeg in 1402 de toestemming om de rest van haar leven als kluizenares door te brengen. Toen ze in enkele visioenen door de heilige Franciscus ingelicht werd over de vele mistoestanden in zijn orde, besloot ze om haar kluis te verlaten en zich toe te leggen op de hervorming van de orde der Franciscanen. Ze kreeg de steun van paus Benedictus XIII en Henry de Baume. Een eerste poging om een klooster te stichten in Hesdin mislukte nog. Meer succes had ze echter bij de omvorming van de reeds bestaande maar gedecimeerde Clarissengemeenschap in Besançon tot het eerste Coletienenklooster in 1408. Een tweede hervorming vond plaats in het klooster van Auxonne in 1412. De nabij gelegen Franciscanengemeenschap van Dôle werd niet veel later het eerste klooster der Coletanen. Een naam die gebruikt werd voor hervormde Franciscaanse huizen die niet behoorden tot de Observante beweging (althans tot 1517).⁴⁰⁶ Ze stichtte in totaal vijftien

⁴⁰³ W. Scheepma, *Deemoed en devotie*, pp. 16 – 23.

⁴⁰⁴ C. Morlion, “De vroegste geschiedenis van het Gentse St. Agneeteconvent”, pp. 20 – 21.

⁴⁰⁵ J. Moorman, *A history of the Franciscan Order. From its origins to the year 1517*, Oxford, Clarendon Press, 1968, pp. 548 – 550.

⁴⁰⁶ J. Moorman, *op. cit.*, pp. 414 – 416.

kloosters waar haar eigen, strengere versie van de regel werd ingevoerd. Ze zorgde er voor dat haar nieuwe stichtingen ook voorzien werden van broeders die niet tot Observante beweging behoorden. Ze beschouwde de Observanten immers als disloyaal en opteerde daarom voor broeders uit de niet hervormde tak van de Franciscanen (Conventualen), maar die hoge standaarden hadden wat betreft het naleven van de regel. Reeds tijdens haar leven trachtten de Observanten controle te krijgen over de Coletaanse stichtingen, maar zonder veel succes. Pas in 1517 kregen de Observanten de bovenhand en werden alle *reformati* door een pauselijk besluit onder hun gezag geplaatst. Dankzij de acties van Coleta van Corbie en andere hervormingsgezinde zusters/vrouwen binnen de Tweede Orde kenden de Clarissen opnieuw een bloei in de 15de eeuw. Het klooster Bethlehem in Gent was één van die initiatieven van Coleta die de laatste jaren van haar leven in dit klooster doorbracht en er uiteindelijk ook stierf en begraven werd. Het was één van de belangrijkste stichtingen van Coleta.⁴⁰⁷

2. Korte bespreking van de drie kronieken.

In dit hoofdstuk bespreken we kort de belangrijkste bronnen die we in dit hoofdstuk gebruiken. Aangezien we handschrift 607 uit de UB van Gent (met een Middelnederlandse versie van de *Regula Sancti Salvatoris*) en de kroniek van abdis Marie van Oss reeds uitvoerig hebben toegelicht, bespreken we vooral de kloosterkroniek van St. Agnes en Bethlehem. Daarna gaan we in op de problematiek van de benaming van deze bronnen. Kunnen we deze handschriften werkelijk beschouwen als kronieken of moeten we voor een andere benaming opteren? Ten slotte bekijken we ook de motivatie en het doel van de auteurs. In welke context functioneerden deze handschriften, met welk doel voor ogen schreef men deze bronnen? Is de informatie uit deze bronnen betrouwbaar?

2.1. Korte voorstelling en beschrijving van de handschriften uit St. Agnes en Bethlehem.

2.1.1. De Kloosterkroniek van St. Agnes.

Deze voorlopig nog onuitgegeven kloosterkroniek berust in het kloosters van de Minderbroeders te Gent.⁴⁰⁸ Het manuscript bestaat uit 121 folio's en is in een Vlaams dialect geschreven.⁴⁰⁹ We kunnen twee basishanden onderscheiden voor drie auteurs. De eerste auteur, Jan Bellins, was verantwoordelijk voor fol. 1 -30 en fol. 114 – 116. Hij was één van de rectoren van het klooster. Het relaas van de tweede auteur, Woubrouch van Thorout, en de anonieme derde auteur is in dezelfde hand geschreven. Deze twee delen beslaan fol. 32 r° -

⁴⁰⁷ J. Moorman, *op. cit.*, pp. 553 – 556.

⁴⁰⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, Oude Houtlei 124, nr. Ua 50. We verwijzen in het vervolg als volgt naar de kroniek: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, 121 fol.

⁴⁰⁹ C. Morlion, “De onuitgegeven kloosterkroniek van het St.-Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving”, pp. 343 – 344.

104 v°, fol. 106 r° - 111 v° en fol. 117 r° - 121 r°. Jan Bellins behandelde de geschiedenis van het klooster tussen 1434 en 1474. Woubrouch van Thorout beschreef vooral de deugdelijke levens van de verschillende zusters. De geschiedenis van het klooster komt wel nog aan bod in de uitgebreide levensbeschrijving van de abdisen. Haar relaas stopt in het jaar 1487, maar de derde auteur vervolledigde op eenzelfde wijze de kloosterkroniek voor de periode tot 1535.⁴¹⁰

2.1.2. De kloosterkroniek van Bethlehem.

Ook voor het Clarissen-Coletienenklooster in Gent beschikken we over een kroniek. Het originele manuscript berust nog altijd in het archief van de Zusters Arme Claren te Gent, doch deze kroniek is uitgegeven en hertaald door Troeyer.⁴¹¹ De kroniek is in een Vlaams dialect geschreven en beslaat 31 folio's (fol. 24 v° is echter onbeschreven). Over de auteur van de kroniek is niet veel bekend. Troeyer meent dat hij een priester was en misschien de rechterhand van de biechtvader in het Gentse klooster. Waarschijnlijk is hij overgekomen uit het Coletienenklooster te Kortrijk. Het grootste gedeelte van zijn kroniek schreef hij tussen 1509 en 1523, maar hij vulde zijn tekst aan tot 1530.⁴¹²

2.2. Kronieken?

Deze drie bronnen worden in de literatuur meestal aangeduid als (klooster-)kronieken, maar in welke mate is deze benaming nu terecht? Opvallend is dat zowel de auteurs van de kloosterkroniek van St. Agnes als die van de kroniek van Bethlehem zelf hun werk als kronieken beschouwen. De anonieme auteur uit Bethlehem geeft zelfs een korte definitie van een kroniek:

“Chronica, a cronos grece vocabulo, quod latine tempus interpretatur, quia in chronica facta suis temporibus recitantur.”⁴¹³

Deze definitie verschilt niet veel van de omschrijving die gegeven wordt door Van Houts:

⁴¹⁰ C. Morlion, “De onuitgegeven kloosterkroniek van het St.-Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving”, pp. 346 – 348. Voor een uitgebreide codicologische beschrijving van deze kloosterkroniek zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneteklooster te Gent (1434 – 1535). Proeve van een mentaliteitsgeschiedenis*, Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1981, pp. 14 – 31.

⁴¹¹ B. De Troeyer, “Een kroniek van het voormalig monasterium Bethlehem der Klarissen-Koletien te Gent, geschreven tussen 1509 en 1530”, in: *Franciscana*, 47 (1992), 3, p. 15. Voor de editie en hertaling van deze kroniek, zie: B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 3 – 162.

⁴¹² B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 9 – 11.

⁴¹³ De Troeyer voorziet ook een vertaling: “Kroniek, naar het Griekse woord chronos, dat in het Latijn met tempus (tijd) wordt vertaald, omdat in een kroniek de gebeurtenissen naar tijdsorde verhaald worden.” In: B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 18 – 19.

“... a chronicle to be a historical narrative in chronological order, converging more than one generation.”⁴¹⁴

Hoewel beide definities allebehalve uitgebreid zijn, blijken ze toch reeds problematisch te zijn voor de hier gebruikte bronnen.

Het relaas van de anonieme auteur uit Bethlehem voldoet niet aan zijn eigen omschrijving, daar zijn relaas allesbehalve chronologisch geordend is. Toch meende Troeyer dat het “een kroniek in de brede zin” was⁴¹⁵, Jongen daarentegen bestempelt het manuscript eerder als een “back-up” document waarin belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van het klooster in herinnering werden gebracht. Hij reikt echter geen alternatieve benaming aan.⁴¹⁶

Wat het manuscript uit St. Agnes betreft opteren we beter ook voor een andere benaming dan kloosterkroniek. In feite gaat het hier over twee bronnentypes, waarbij het eerste deel (fol. 1 r° - 31 r°) wel degelijk de vorm heeft van een kroniek. Het behandelt immers op een chronologische wijze de geschiedenis van klooster. Het tweede deel (fol. 32 r° - 121r^o) is veeleer te omschrijven als een zusterboek. De nadruk komt hier voornamelijk op de voorbeeldige en vrome levens van de kloosterzusters te liggen. De geschiedenis wordt hier secundair en slechts sporadisch behandeld in de levensbeschrijvingen van de abdisen.

De tekst van abdis Marie van Oss daarentegen voldoet wel aan de definitie van de kroniek, al is Marie van Oss juist de enige auteur die dit woord zelf niet in de mond neemt. Ze behandelt wel meer dan uitsluitend de geschiedenis van haar klooster. Ze begint met een kort heiligenleven van de twee belangrijkste heiligen van de orde, namelijk Birgitta van Zweden en Catherina van Vadstena. Ze bespreekt verder de verschillende Birgittinessenklooster. Dan volgt een ruime uiteenzetting over het klooster Maria Troon te Dendermonde. Ze verlaat hier echter de chronologie, maar ze is zich daar van bewust:

“Te wetene dat Marien Borch es ghenoeemt int ghetal dat xvijste clooster van onser oerdenen, ghefondeert anno lxi, soe volcht Marien Throen daer naest, welc beghan int jaer lxvi ende staet nae oerdinancie int ghetal van xix, hoewel wij dese die naecomen, hier vervolghende setten sellen.”⁴¹⁷

Ze verdedigt ook haar keuze:

“Dit clooster Marien Throene es dat xix, datter ghefondeert es, hoe wael wijt achters stellen, om dat langher vallen sal dan dander, ...”⁴¹⁸

De kroniek van abdis van Marie van Oss kan dus met recht en rede een kroniek genoemd worden, daar ze voornamelijk de geschiedenis van de orde en het klooster verhaald en ze de chronologie grotendeels respecteert. Bij het handschrift uit St. Agnes te Gent maken we beter

⁴¹⁴ E. M. C. Van Houts, *Local and regional chronicles*, Turnhout, Brepols, 1995, p. 14.

⁴¹⁵ B. De Troeyer, *art. cit.*, p. 13.

⁴¹⁶ L. Jongen, “Reliquiae Sanctae Coetae. About two early sixteenth-century manuscripts from the Monastery Bethlehem of the Poor Clares at Ghent (Belgium)”, in: *Collectanea Franciscana*, 73 (2003), 1-2, pp. 80 – 81.

⁴¹⁷ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 278.

⁴¹⁸ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 280.

een nuance tussen een kloosterkroniek (deel 1) en een zusterboek (deel 2). Hoewel het manuscript uit het klooster Bethlehem niet voldoet aan de definitie van kroniek, is er geen bruikbaar alternatief. Daarom opteren we toch voor de benaming van kroniek.

2.3. De kroniekschrijvers en hun motivatie

Op folio 15 v° van de kloosterkroniek van Maria Troon vinden we een duidelijke aanwijzing wat de motivatie betreft van abdis Marie van Oss:

“want dit werck es principaelijxsten beghonnen om onse clooster Marien Throone die voernamelijcste zaken onsen naecomers in der memorien te latene.”⁴¹⁹

De abdis heeft dus voornamelijk de bedoeling om de geschiedenis van de kloosterorde en Maria Troon in herinnering te brengen aan de zusters. Daarom verhaalt ze ook in welke moeilijke omstandigheden de eerste zusters zich bevonden. Sander-Olsen onderscheidt nog twee andere motieven. Het is namelijk haar manier om God te bedanken en te prijzen en het dient tevens als aansporing om anderen aan het schrijven te brengen. Ze is zich immers bewust van de mogelijke onnauwkeurigheden in haar verhaal en vraagt dan ook aan de lezers om haar tekst aan te vullen of te corrigeren.⁴²⁰ Het is echter opmerkelijk dat Marie van Oss deze opdracht niet heeft overgedragen aan de priesters in het klooster. Ze moet ook één van de laatste ooggetuigen zijn van de oprichting van het klooster. Verder is de keuze voor het Middelnederlands waarschijnlijk een gevolg van haar uiteindelijke doelpubliek, namelijk de zusters in Maria Troon die het Latijn niet machtig waren.⁴²¹ Het is zelfs nog maar de vraag of de abdis deze taal zelf voldoende onder de knie had om de kroniek geheel in het Latijn op te stellen. Ten slotte wijst Sander-Olsen er op dat Marie van Oss niet de enige Birgittines was die een dergelijke kroniek geschreven heeft. Een abdis uit het klooster te Vadstena, Margaretha Nicolai, schreef een geschiedenis van haar klooster.⁴²²

Enkele elementen in deze kroniek verdienen nog verdere aandacht. Het is reeds duidelijk geworden dat de abdis vooral de geschiedenis van het klooster in herinnering wil brengen en dat ze daarom uitwijdt over de moeilijke economische en financiële situatie van het klooster. De nuchtere blik van de abdis is opvallend. Ze beschrijft nauwkeurig de inkomsten en de uitgaven en reikt zeer gedetailleerd cijfermateriaal aan. De vermelding van verschillende weldoeners daarentegen gebeurt natuurlijk om deze personen in herinnering te brengen aan de zusters en ze te herdenken in hun gebeden. Dit blijkt onder andere uit de volgende passage op fol. 53 r°:

⁴¹⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 278.

⁴²⁰ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 242.

⁴²¹ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 240.

⁴²² U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, pp. 243 – 244.

“Dese goede vadere ouerleet op Sancte Benedictus dach anno lxx pie memorie, ende wij behielden vele goeder scoenre cantheelen af, God loent der zielen, ende xxj l. xii.”⁴²³

We vinden dergelijke vermeldingen op verschillende plaatsen in de kroniek (o.a. ook op fol. 53 v° - 54 r°).⁴²⁴ We willen hier niet beweren dat deze tekst ook een liturgische functie had, net als het dodenboek⁴²⁵ van het klooster, maar het spoorde de lezer wel degelijk aan om de vermelde personen en hun daden ten gunste van het klooster te herdenken.

Een ander opvallend element, althans volgens Sander-Olsen⁴²⁶ is de feministische inslag in de kroniek en wel in volgende passage:

“Laet ons doch bemercken, hoe dat God die broesche, vrouwelijkcke natuere speciael voerdeel bewesen heeft.”⁴²⁷

Na deze opmerkelijke zin vinden we een lofzang op Maria Magdalena, Maria, Birgitta van Zweden, haar dochter Katharina van Vadstena en Milla van Kampen. Deze laatste persoon is natuurlijk opmerkelijk daar zij degene is die door haar acties de toekomst van de Birgittinessen in de Nederlanden meermaals in gevaar bracht en zich waarschijnlijk al dan niet onder lichte dwang heeft terug getrokken in het klooster te Swistal.⁴²⁸ Marie van Oss bericht verder ook niet over de rol van deze vrouw in het bisschoppenschisma. Spreken over feminisme gaat hier echter te ver. Men moet dit waarschijnlijk eerder zien als een overname van de verdedigingsmechanismen die de biechtvaders van Birgitta van Zweden ook in haar revelaties hadden ingebracht. Zij moest zich immers verdedigen tegen de intellectuele aanvallen van verschillende kritische kerkgeleerden.⁴²⁹ Door zich in de traditie van Birgitta van Zweden, Catherina van Vadstena, Maria en Maria Magdalena te scharen beschermt ze zichzelf tegen mogelijke aanvallen.

Ten slotte is het ook nodig de aandacht te vestigen op de relatie van de abdis met Isabella van Portugal. Sander-Olsen meent immers dat haar ontevredenheid met Isabella van Portugal als een rode draad door de kroniek loopt. Het is met andere woorden het leidmotief in de kroniek.⁴³⁰ Dit is echter slechts een onderdeel van de gehele geschiedenis. De abdis wil enkel aantonen dat ze ondanks de moeilijke beginjaren zonder de hulp van andere personen er zelf in geslaagd is de oprichting van een Birgittinessenklooster tot een goed einde te brengen. Deze problematiek wordt slechts sporadisch aangehaald door de abdis en om hier van een leidmotief te spreken is overdreven. Men kan dan beter de moeilijke beginjaren als belangrijkste thema zien. De precieze rol van de Bourgondische hertogin en andere weldoeners wordt nog behandeld in een volgend onderdeel.

⁴²³ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 320.

⁴²⁴ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 320 – 322.

⁴²⁵ A. De Vlaminck, *art. cit.*, pp. 5 – 64.

⁴²⁶ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 244.

⁴²⁷ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 270.

⁴²⁸ Voor meer informatie, zie: T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, pp. 181 – 187.

⁴²⁹ Zie voor een uitgebreide analyse van deze problematiek: C. L. Sahlin, *Birgitta of Sweden and the voice of prophecy*, Woodbridge, The Boydell Press, 2001, pp. 109 – 135.

⁴³⁰ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 245.

We zijn zeer uitvoering in gegaan op de motivatie van abdis Marie van Oss en de functie van de tekst omdat dit ons iets meer kan vertellen over de betrouwbaarheid van haar relaas. Sander-Olsen merkte op dat ze een vrij nuchtere vrouw was, daar we weinig mirakels of andere fantastische verhalen aantreffen (uitgezonderd de stichtingsverhalen van Marienbaum en Mariënwater).⁴³¹ We bemerken wel enige vooringenomenheid tegenover de hertogin, maar niet in de mate zoals dit door Sander-Olsen verwoord wordt. Het moet ook gezien worden als een mogelijkheid om de eigen prestaties in de verf te zetten. Daartegenover staat haar nuchtere blik op de geschiedenis en de economische situatie van het klooster. Ze vervalt niet in clichés en mirakelverhalen en geeft bovendien zeer accuraat cijfermateriaal over Maria Troon.

Wat de kloosterkroniek en zusterboek van klooster St. Agnes betreft vinden we eveneens aanwijzingen voor de motivatie in het handschrift. Jan Bellins, de auteur van de kloosterkroniek (fol. 1 r° - 31 r°), is daarover zeer duidelijk:

“soe eist alleene die scifture die de kennisse van voerledenen dinghen in der menschen herten eewich maect ende nemmermeer en laet verouderen, want bij der scifturen soe bliven die doode dat wonderlic ludet altoes levende ende die voerledene dinghen bliven altoes als jeghenwoerdich. Hieromme exempel nemende an die voerledene ouders die de gheschiedenissen van haren tijden ghearresteert hebben met litteren ende alsoe tot onser kennessen voort ghesonden ende metter caritaten van goeden vrienden daer toe ghedwonghen, soe hebben wij sommige van dien dinghen die int beghinsel ende in den voortganc des cloosters van Sinte Agneeten in ghend in onsen tijden gheschiet sijn ende vele van dien oec in onsen oeghen met simpelen ende onghoeofenden woerden te voortschine ghetrocken ende met litteren te samen ghebonden om te blivene in eewegher ghedenckenissen.”⁴³²

In feite gaat het hier om dezelfde functie als de kroniek van abdis Marie van Oss. Zij wilde de turbulente geschiedenis van haar orde en klooster in herinnering brengen aan de toekomstige zusters. Bellins heeft eenzelfde gedachte voor ogen. Hij wil vooral de geschiedenis van het klooster in eeuwige gedenkenis brengen zodat de zusters die deze kroniek lezen een voorbeeld nemen aan hun voorgangers. De kroniek vermeldt ook talrijke weldoeners van het klooster. Door deze in de kroniek te vermelden wordt hun naam en schenking in herinnering gebracht aan de lezers die dan voor het zielenheil van deze mensen kunnen bidden.

De anonieme derde auteur (fol. 43 r° - 126 r°), die ook verantwoordelijk was voor het neerschrijven van de tekst van Woubrouch van Thorout (32 r° - 42 r°) geeft als motivatie voor haar relaas:

“Anghesien dat de exempelen des hauders dicwijle dienen tot stichticheit van den jonghen, so eist dat wij nu de coronijcke sullen vervolghen daer se suster Wouborch van

⁴³¹ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 243.

⁴³² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 1 v° - 2 r°.

Thoraut ghelaten heeft. Maer want sij van vele jaren verachtet es, so sijnder vele dinghen in der verghetenesse commen, nochtans om in der memorien te haudene, tghene dat wij uutten ghetuughe der hauders die god tot nu toe ghespaert heeft vernemen connen gheschiet te wesen dat sullen wij so naer als wij moghen ende alst stichticheit dienen mach int gescrifte stellen up dat vele persoenen en diveersche dinghen die der memorie weerdich sijn niet al te male vergheten en werden.”⁴³³

De levensbeschrijvingen van de verschillende zusters moeten voor de lezer van de kroniek (dit zijn de woorden van de auteur) aanzetten tot het navolging van de voorbeeldige en vrome levens van de overleden zusters. Deze levens zijn daarnaast ook een handig middel om de overleden zuster en haar schenkingen aan het klooster te herdenken. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in de *vita* van Jeanne van Luxemburg waar heel precies wordt beschreven hoeveel pond ze aan het klooster schonk.⁴³⁴ Het is duidelijk dat het verhalen van de kloostergeschiedenis hier slechts van secundair belang is. De vele stereotiepe elementen in deze levensbeschrijvingen doen vermoeden dat het vaker om ideaalbeelden gaat dan wel om de werkelijkheid. We moeten bijgevolg voorzichtig en kritisch omspringen met de informatie uit het zusterboek. Hetzelfde geldt echter ook voor de kroniek van Jan Bellins daar hij veel minder dan Marie van Oss cijfermateriaal aanbrengt en veel meer vervalst in typische clichés en stereotiepen.

Het manuscript uit het Clarissen-Coletienenklooster Bethlehem in Gent heeft voornamelijk als doel enkele belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van het klooster in herinnering te brengen. Zo wordt het grootste gedeelte van het document ingenomen door de vernieuwing van het graf van Coleta van Corbie (fol. 10 – 23).⁴³⁵ Verder is er ook ruime aandacht voor de ontwikkelingen binnen de Coletienenkloosters (fol. 1 – 10).⁴³⁶ Ten slotte worden ook nog enkele verbouwingen vermeld en wordt er verhaald over enkele relieken en schenkingen.⁴³⁷ We kunnen Jongen volgen in zijn redenering dat het hier waarschijnlijk gaat om een “back-up”-document met enkele belangrijke gebeurtenissen. Het op schrift stellen van dergelijke gebeurtenissen zorgde er voor dat ze niet verloren zouden gaan en in herinnering gebracht werden aan de nieuwe zusters en broeders.⁴³⁸ Deze auteur vervalst meer dan andere personen in clichés en mirakelverhalen.⁴³⁹ Toch is zijn relaas bruikbaar, daar hij wel degelijk een ooggetuige was van de gebeurtenissen. Bovendien schetst hij een goed beeld van bepaalde episodes uit de geschiedenis van het Coletienenklooster.

De drie bronnen zijn duidelijk met een bepaald doel voor ogen geschreven. De auteurs wilden het voorbeeld van de pioniers van hun instelling in herinnering brengen. De wijze waarop dit in de drie bronnen gebeurt, verschilt dan echter opnieuw. Marie van Oss koestert weliswaar

⁴³³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 54 r°.

⁴³⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 80 v°- 86 v°.

⁴³⁵ B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 60 – 113.

⁴³⁶ B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 24 – 59.

⁴³⁷ B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 132 – 147.

⁴³⁸ L. Jongen, “Reliquiae Sanctae Coletae”, p. 85.

⁴³⁹ Dat blijkt bijvoorbeeld uit de beschrijvingen over de vernieuwing van het graf van Coleta van Corbie, zie: B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 70 – 80.

een soort wrok tegen hertogin Isabella van Portugal, maar geeft blijk van nuchtere geest. Terwijl we zowel in de kloosterkroniek als in het zusterboek van St. Agnes een meer vertekend beeld van de geschiedenis krijgen, voornamelijk om de daden van de eerste zusters extra in de verf te zetten (al is ook de kroniek van abdis Marie van Oss niet helemaal vrij van). In de “kloosterkroniek” van Bethlehem staan dan weer meerdere mirakelverhalen opgetekend, toch biedt ook deze bron een ooggetuigenverslag van de geschiedenis van dit klooster. Mits men deze beperkingen in acht neemt, kunnen deze bronnen ons bijzonder waardevolle informatie en inzichten verschaffen over de werking van deze drie kloosters.

3. Vergelijkende studie tussen het Bethlehem monasterium (Gent), St.-Agneete klooster (Gent) en Maria Troon (Dendermonde).

In dit hoofdstuk bekijken we Maria Troon in het licht van de reeds geschetste evoluties binnen de *Ordo Sancti Salvatoris*. Verder vergelijken we de Dendermondse Birgittinessen met twee Gentse abdijen, namelijk de Coletienen in Bethlehem en de zusters van het Gemene Leven/reguliere Kanunnikessen van St. Agnes.

We bekijken ten eerste in welke mate de Birgittinessen in staat waren hun eigen karakter te behouden in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Dit kunnen we achterhalen door het ideaal gestipuleerd in de *Regula Sancti Salvatoris* te vergelijken met de reële situatie die geschetst wordt in de kroniek van Marie van Oss. Lieten de omstandigheden het met andere woorden toe om de regel strikt na te volgen? Daarna maken we ook een vergelijking met de twee andere vrouwengemeenschappen. We behandelen daartoe drie aspecten, namelijk de stichting, de verdere economische evolutie en de structuur en samenstelling van de kloosters.

3.1. De oprichting van de drie abdijen.

3.1.1. De bepalingen in de Regula Sancti Salvatoris betreffende de stichting van een Birgittinessenklooster

In de *Regula Sancti Salvatoris* vinden we een aantal richtlijnen terug die handelen over het oprichten van een Birgittinessenklooster. Ten eerste had men voor de stichting van een Birgittinessenklooster zowel de pauselijke toestemming nodig als die van de (regionale) bisschop. Bovendien beschikte de bisschop over het visitatierecht.⁴⁴⁰

Ten tweede bepaalde hoofdstuk 17 uit de *Regula Sancti Salvatoris* dat vooraleer de Birgittijnen en Birgittinessen het klooster konden betreden, er een kerk moest gebouwd zijn en er voldoende vertrekken dienden te zijn zodat men de absolute scheiding tussen de beide geslachten kon garanderen. Bovendien moest men er ook voor zorgen dat het klooster van bij het begin voldoende zusters en broeders had om de goddelijke diensten te verzorgen.⁴⁴¹

⁴⁴⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 31 v°.

⁴⁴¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 26 r°.

Ten derde wijdt de regel ook uit over de stichter(s) van het klooster:

“Die prinche van den rijcke oft lande in welken tclooster es, sal hemlieden een verantwoerdere ende beschermer zijn in allen noodsaken.”⁴⁴²

De oprichting van een Brigittinessenklooster werd door Birgitta met volgende beloftes aangemoedigd:

“Ende oec wat overvloedeghen loen dat God den mensche gheven wille die deser religien vordelic sijn. Daer om mach die stat wel salich sijn daer een cloester deser oerdenen oft religien ghefundeert sal werden. Want Christus Jhesus die selve een fudator ende een vader der oerdenen es die wilt die stat grootelijc begaven met gheesteliker ende tijtteliker rijcheit. Ende die hemelsche coninghinne Maria in wiens eere dat God dese oerdene ghesticht heeft die wilt der stat een sonderlijc bescermer wesen in allen nooden.”⁴⁴³

Nyberg had opgemerkt dat er in de oorspronkelijke regel van Birgitta van Zweden slechts sprake was van één klooster per vorstendom. De vorst die instond voor de oprichting van een Brigittinessenklooster zou immers vele overwinningen behalen.⁴⁴⁴ Deze versie van de regel geeft echter een heel anders beeld. We moeten wel vermelden dat dit citaat niet stamt uit de *Regula Sancti Salvatoris* in handschrift 607, maar uit de inleiding van de oorspronkelijke versie van de *Regula* (zoals die geopenbaard werd aan Birgitta, maar nooit is goedgekeurd door de paus). Er is geen sprake meer van een vorst die het klooster opricht en als beloning vele overwinningen behaalt, maar over “den mensche”. Verder is er ook geen vermelding meer van één klooster per vorstendom, maar van een klooster per “stat”. Het is onduidelijk van welke legger de kopiist dit fragment heeft afgeschreven, maar deze vertaling/bewerking verschilt van de Latijnse versie die door Nyberg geïnterpreteerd is.⁴⁴⁵ Het zou best kunnen dat de kopiist enkele woorden heeft veranderd om zo de regel aan te passen aan de omstandigheden in Dendermonde.

3.1.2. De stichting van Maria Troon in Dendermonde (1466)

Nu we de bepalingen uit de *Regula Sancti Salvatoris* besproken hebben, kunnen we nagaan in welke mate deze in de praktijk werden nagevolgd. We bespreken eerst het stichtingsverhaal en gaan na welke personen zich hebben ingelaten met de stichting.

De bepalingen omtrent de vorsten die moeten instaan voor het klooster is problematisch in het geval van Maria Troon. We kunnen aannemen dat de taak tot het oprichten van een dergelijk klooster in Vlaanderen bij de Bourgondische hertogen kwam te liggen. Het graafschap was

⁴⁴² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 31 v°.

⁴⁴³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4584*, fol. 196 r° - 196 v°.

⁴⁴⁴ T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung”, pp. 380 – 381.

⁴⁴⁵ T. Nyberg, “The Development of the Order of St. Birgitta”, p. 155.

immers één van de vorstendommen waarover zij heersten. Het was echter niet de hertog, Filips de Goede, maar zijn gemalin die zich inliet met de oprichting van Maria Troon. Isabella van Portugal kwam waarschijnlijk door haar schoonzus in contact met de kloosterorde. Maria van Bourgondië, getrouwd met hertog Adolf I van Kleef en zuster van de hertog Filips de Goede, had Isabella van Portugal verteld over de nieuwe wijngaard die ze had gesticht in haar hertogdom en “wat scat dat zij daar aangetroffen had”.⁴⁴⁶ Hoewel Isabella van Portugal zowel in de kroniek⁴⁴⁷ als het dodenboek⁴⁴⁸ beschouwd wordt als de *fundatrix*, is het toch duidelijk dat niet zij het initiatief nam, maar dat net als in Mariënwater het initiatief van Pieter van der Elst kwam. Hij had voor 1466 reeds enkele pogingen ondernomen om een klooster van de *Ordo Sancti Salvatoris* in Vlaanderen te stichten. Bij één van zijn pogingen kreeg hij zelfs ondersteuning van twee broeders uit *Marienkron* (Stralsund). Zelfs ondanks het enthousiasme van de plaatselijke bevolking, moest Pieter van der Elst nog “xxj jaer patciencie hebben”.⁴⁴⁹ Marie van Oss echter laat duidelijk blijken dat Maria Troon reeds in 1441 moet aangevangen zijn en daarmee de eerste dochter was van Mariënwater. Dit klopt echter niet, want *Maria Stern an der Essig* in Swistal (1446 – 1454) was het eerste dochterklooster.⁴⁵⁰ Maria Troon werd pas in 1466 opgericht.

De financiële kant van de oprichting werd ook niet al te zeer behartigd door de hertogin. Ze schonk 10 pond aan Machiel de Backer om de pauselijke goedkeuring van het klooster te bekomen. Ze hielp verder ook de bisschop van Doornik te overtuigen zijn toestemming voor de oprichting van Maria Troon te geven. Uiteindelijk gaven zowel de paus als de bisschop hun zegen.⁴⁵¹ De feitelijke oprichting besteedde ze echter uit aan enkele welgestelde en voornamelijk burgers uit Dendermonde, namelijk Willem Moorsaem, Jan Voghelare (schepen van de stad van Dendermonde in 1436 en 1453, receveur communal in 1442, 1443, 1445, 1459 en 1463)⁴⁵², Lauwereyns die Kale (schepen van de stad van Dendermonde in 1471, 1476, 1480, 1484, 1489, 1492 en 1494)⁴⁵³ en Pieter van Truebe. Zij zochten een plaats uit waar men het klooster kon oprichten, kochten de renten op waarmee deze grond belast was en begonnen aan de bouw van het klooster. Deze gebouwen waren nog niet helemaal afgewerkt toen de overgekomen zusters uit Mariënwater hun intrek namen. Zo vermeldt Marie van Oss het volgende als men het klooster voor het eerst betrad:

⁴⁴⁶ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 281.

⁴⁴⁷ “Item want Vrouwe Yysabeele des Conyns dochter van Pootegale [sic], onse principale fundatersse van Marien Throone es met behulpelicheyt, soe eest betamelijc, dat wij se recommenderen. Ouc was sij princersse ons lands, sij wert den edelen Hertoghe Philips vertrouwet int jaer duyst cccc.xxix. Ende sij overleet anno lxxi, int leste van december recht voer kerssavent op eenen deysendach ende leyt begraven in een clooster by Keynoot int Walsche lant.” In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 301 – 302.

⁴⁴⁸ “Domine Isabelle, ducissae Burgundiae, fundatricis hujus loci, anno 1466.” In: A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 36.

⁴⁴⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 271.

⁴⁵⁰ Het klooster kende echter een kort bestaan omdat het (waarschijnlijk) slechts dienst deed als een tijdelijke verblijfplaats voor de in ongenade gevallen Milla van Kampen. In: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 278.

⁴⁵¹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 281 – 283.

⁴⁵² A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 31.

⁴⁵³ A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 34.

“Wij en consten niet wel verdolen, want den ganck leyde ons tot het principael huys ende te dormptertrappen.”⁴⁵⁴

Men beschikte aanvankelijk ook niet over voldoende slaappleaatsen om alle zuster in onder te brengen. Men kocht uiteindelijk een aangrenzend stuk land om de slaapzaal uit te breiden. Men beschikte tevens over een refter, maar ook daar moest nog aan gewerkt worden want:

“onse gheberen setten een leeder op haers selfs erve ende saghen doer een glasen veynster, die in den ghevele van onser caven of scoersten stont, als sij onse reefterschelle hoorden ende zaghen, al dat wij in onsen reeftere deden; doen stopten wijt venster met eenen cleede langhen tijt.”⁴⁵⁵

Het was zeker niet het enige ongemak waarmee men af te rekenen had:

“Item waer wij voete buyten huysen stellen woude, daer soncken wij soe diepe int gore, dat wij malcanderen wt mosten helpen.”⁴⁵⁶

De afscheiding tussen het vrouwen- en mannenconvent was wel gegarandeerd, zoals blijkt uit de kroniek van abdis Marie van Oss.⁴⁵⁷ Op 21 oktober 1465 had men ook reeds de kerk en het kerkhof door de bisschop laten wijden.⁴⁵⁸ De Birgittinessen en Birgittijnen beschikten dus over de nodige infrastructuur om het klooster naar behoren te laten functioneren. De tien zusters en zeven broeders die in 1466 in het klooster werden geleid waren blijkbaar voldoende om de getijden te onderhouden, althans dat blijkt uit de kroniek. De abdis vermeldt immers dat men na de komst in het klooster begon met de vespers te zingen en ook de completen. De volgende dag werd ook de Onze Lieve Vrouwen Mis aangeheven.⁴⁵⁹ We moeten hier ten slotte nog het belang van de zending van broeders en zusters uit Mariënwater benadrukken.⁴⁶⁰ Deze stelden immers het goede voorbeeld aan de Dendermondse zusters en stonden garant voor de kloostertucht in Maria Troon.

Het klooster had dus zowel de toestemming van de paus als de bisschop om het klooster op te richten. Bovendien waren de kloostergebouwen, ondanks de aanvankelijke ongemakken, voldoende uitgerust om de zuster en broeders te huisvesten en tegelijkertijd een strikte scheiding te garanderen tussen beide geslachten. Men was ook met voldoende kloosterlingen om de goddelijke diensten uit te voeren. Het initiatief kwam wel niet van een vorst(in), maar van een vrome burger. Isabella van Portugal hielp wel in zekere zin met de oprichting van het klooster, maar het waren vooral voorname en rijke burgers uit Dendermonde die de bouw van het klooster bekostigden. Opvallend is dat deze situatie helemaal overeenstemt met de (licht gewijzigde) versie van de regel die we in handschrift 4584 aan treffen. We zullen in een

⁴⁵⁴ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 289.

⁴⁵⁵ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 292.

⁴⁵⁶ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 284.

⁴⁵⁷ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 284.

⁴⁵⁸ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 284 – 285.

⁴⁵⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 289 – 290.

⁴⁶⁰ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 286 – 288.

volgens hoofdstuk nog dieper in gaan op de rol van Isabella van Portugal in Maria Troon. Ten slotte is het belangrijk te vermelden dat het klooster van bij het prille begin afhankelijk was van hulp uit de stad Dendermonde.

3.1.3. De stichting van het Huis van Gratiën en het St. Agneetklooster te Gent (1434 en 1454)

We lezen in de Kroniek van St. Agnes het volgende over de stichtingscontext van het huis van de zusters van het Gemene Leven:

“ ... soe eist gheschiet int jaer ons heeren m.cccc. viere ende dertich dat uyt der eerweerdegher vergaderinghen der susteren van Syon bij der steden van Oudenaerden die doen ter tijt noch sonder habijt van religioene ende sonder verbant van gheloften gode dienende int ghemeene in ghewillegher armoeden leefden eeneghe van dien susteren om die exempelen van harer devocien te verbreedene werden ghesonden ter stede van Ghend...”⁴⁶¹

Het Huis van Gratiën werd in 1434 gesticht door enkele zusters van het Gemene Leven uit Syon (Oudenaarde). Ze wilden immers hun vorm van leven (een gemeenschappelijk religieus leven zonder habijt en kloostergeloftes) verder verspreiden. De keuze voor Gent is echter niet logisch daar er in deze stad reeds twee gemeenschappen waren die onder de invloed van de Moderne devotie stonden, namelijk het St. Barbelenhuis te Jeruzalem (oorspronkelijk een huis van de zusters van het Gemene Leven, maar in 1454 aanvaardden ook zij de regel van St. Augustinus) en het klooster van de reguliere Kanunnikessen van Galilea dat behoorde tot het kapittel van Windesheim.⁴⁶² In tegenstelling tot de Birgittinessen in Dendermonde komt het initiatief dus van een zustergemeenschap en niet van de lokale bevolking. Dit procedé is wat ongewoon daar huizen van het Gemene Leven vaak uit persoonlijk initiatief tot stand kwamen.⁴⁶³ Het initiatief ligt hier duidelijk bij de zusters uit Syon, maar zonder de hulp van de gegoede klasse uit Gent konden de zusters van het Gemene Leven niet overleven. Zo schonk de Gentse priester Gillis Spierinc hen een klein huisje.⁴⁶⁴ Daarnaast vermeldt de kroniek ook nog Gillis de Heect (een devoot man die hen financieel ondersteunde en het huis introduceerde bij andere vooraanstaande Gentse families), meester Pieter Plivier (parochiaan te Sint Machiels en een notabel en geleerd man), Pieter Colins en zijn vrouw Lijsbeth (die vooral voedsel schonken aan de zusters), Aechte van der Eeken (op haar aanraden noemde men het klooster naar St. Agnes), Julite sGruters (weduwe van Ghijsselbrechts de Grutere) en natuurlijk Mathijs van Aelst.⁴⁶⁵ Deze laatste onderhield het huis niet alleen financieel, maar waakte over de religieuze tucht. Het was ook zijn wens om het huis van de zusters van het Gemene Leven om te vormen tot een klooster. Hij stierf echter aan de gevolgen van de pest

⁴⁶¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 3v^o.

⁴⁶² C. Morlion, “De vroegste geschiedenis van het Gentse St. Agneeteconvent”, p. 19.

⁴⁶³ J. H. Van Engen, *Sisters and brothers of the common life*, pp. 56 – 57.

⁴⁶⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 3v^o.

⁴⁶⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 4 r° - 5 r°.

voordat hij dit kon verwezenlijken.⁴⁶⁶ Dat dergelijke ondersteuning noodzakelijk was, blijkt uit het verslag van Jan Bellins. De kroniek van St. Agnes vermeldt immers dat de zusters die vanuit Syon naar Gent gezonden waren “gheen tijtelijc goet met hen lieden brengende andere dan die arme cleedere die sij droeghen.”⁴⁶⁷ Zij kregen van hun “vriende ende vriendinnen” vooral hulp in de “daghelicsche nootdorst ende in vele anderen cleenen dinghen.”⁴⁶⁸

Iets gelijkaardigs bemerkten we bij de Birgittinessen. De stichting was overgeleverd aan de *goodwill* van de lokale bevolking om de eerste moeilijke jaren door te komen. In welke mate het huis van de zusters van het Gemene Leven nog hulp kreeg vanuit Oudenaarde is niet bekend. In 1454 beslisten de zusters om de kloosterregel van St. Augustinus aan te nemen. De gemeenschap had immers zwaar geleden onder de oorlogssituatie in Gent en een pestepidemie.⁴⁶⁹ Het aannemen van een regel bood hun meer religieuze zekerheid, maar hun financiële en materiële toestand was allesbehalve gunstig. Ze beschikten over weinig tot geen boeken, geen kerkelijke ornamenten en hun inkomsten waren ook zeer bescheiden. Opnieuw konden ze rekenen op de steun van enkele vrome burgers. Joffrouwe sGruters stelde een dagelijkse mis in voor haar zielenheil, schonk hen erfelijke renten en enkele ornamenten. De belangrijkste persoon was echter Gillis de Platea. Deze man hielp de zusters zowel met wereldlijke als geestelijke zaken. Hij zorgde er onder andere voor dat enkele zusters uit het Elfduizend Maagdenklooster in Leuven overkwamen om de Gentse zusters het kloosterleven aan te leren.⁴⁷⁰ Een situatie die te vergelijken is met Maria Troon, daar zij eenzelfde ondersteuning kregen van de Birgittinessengemeenschap uit Mariënwater.

Ook hier was de gemeenschap van bij het begin aangewezen op de ondersteuning van vrome burgers. Zowel bij de oprichting van het huis van de zusters van het Gemene Leven als bij de omvorming tot een klooster der reguliere Kanunnikessen was er ondersteuning van een andere religieuze gemeenschap (Syon in Oudenaarde) of klooster (Elfduizend Maagdenklooster in Leuven). Dit had vooral als doel de zusters het nieuwe religieuze leven goed aan te leren. Dat het leven in een stad ook gevaren kon opleveren, blijkt uit het feit dat het Huis van Gratiën bijna ten onderging aan de oorlogssituatie in de stad Gent.

3.1.4. De stichting van het klooster Bethlehem in Gent

Hier lag het initiatief bij ene Helene Schappers die eigenares was van een stukje grond in de Minnestraat in de parochie van St. Jacobs in Gent. De kroniek vermeldt een bul van Martinus V waarin hij de toestemming geeft aan de weduwe om een klooster van de tweede orde der Franciscanen op te richten in het bisdom Kamerijk, Doornik of Terwaan. Er werden diverse belangrijke mannen aangesteld om het klooster uiteindelijk in Gent op te richten. In totaal ging het om twaalf tot twintig man. Waarschijnlijk vervulden deze mannen een gelijkaardige

⁴⁶⁶ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 4 v° - 6 r°.

⁴⁶⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 3 v°.

⁴⁶⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 4 r°.

⁴⁶⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 5 v° - 7 v°.

⁴⁷⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 8 r° - 11 v°.

taak als de provisoren die door Isabella van Portugal waren aangesteld om Maria Troon op te richten. De kroniek vermeldt immers:

“Dies worder diversche principale persoenen toe gheroert omme dit te helpene vuldoene, als Jan de Hot, Jan Keerbeerch, Daniel van Varrenwiic, Jan de Wevere, Jacob van Bassevelde, Jan Onre, etc. tot XII persoenen, eeneghe segghen tot XX persoenen of meer, die alle neerstich waren tconvent te vulbrengene.”⁴⁷¹

Deze mannen waren met andere woorden verantwoordelijk voor de praktische kant van de zaak. Er deden zich wel wat problemen voor met de lokale geestelijkheid, maar uiteindelijk werd toch een compromis bereikt tussen de abt van St. Pieter, heer Filip Courault en zijn gemeente, de parochiepriester van Sint-Jacobs en de abdis van Bethlehem, Katherina de Longueville (zij was reeds de tweede abdis van het klooster).⁴⁷² De precieze aard van het dispuut is niet bekend, maar waarschijnlijk gaat het hier over een bevoogdingsstrijd over het klooster.

Bij de Birgittinessen en de Moderne Devoten konden we verschillende contacten tussen de klooster van dezelfde orde of hervormingsbeweging vaststellen. Ook bij de Coletienen is dit het geval. Het klooster onderhield intensieve contacten met de gemeenschap in Hesdin, waar Coleta zelf verbleef vooraleer ze met enkele zusters naar Gent kwam. Men had ook goede contacten met de kloosters in Kortrijk en Brugge.⁴⁷³

De stad is natuurlijk de gebruikelijke locatie voor een klooster behorend tot een bedelorde. Toch valt de belangrijke rol van de Gentse stedelingen op. Zij namen het initiatief waarna ze ondersteuning kregen van Coleta en haar volgelingen.

3.1.5. *Conclusies*

Wat de Birgittinessen betreft zien we duidelijk dat het originele ideaal van Birgitta van Zweden niet helemaal gevolgd werd. Men verkreeg wel de pauselijke en bisschoppelijke goedkeuring voor het klooster en ook de voorzieningen in het klooster beantwoordden min of meer aan de verwachtingen van de *Regula Sancti Salvatoris*, maar wat Birgitta's idee van een Koninklijke of dynastieke stichting betreft, is niet veel meer overgebleven. Hoewel Isabella van Portugal zich ingelaten heeft met het lot van Maria Troon, waren het toch vooral vooraanstaande burgers uit Dendermonde die het klooster ondersteunden. In die zin kunnen we Maria Troon vergelijken met de Birgittinessenkloosters in Italië en in de Baltische en Noord-Duitse gebieden, waar de stedelijke context ook primeerde (zie hoofdstuk 1).

Voor de Moderne Devotie en de Franciscanen was de stad hun natuurlijke habitat. Ook hier zien we de belangrijke rol van vrome burgers of lokale geestelijken. Zij namen meestal het initiatief of ondersteunden het klooster financieel en materieel. De rol van vorsten of adel was in het begin onbestaande. In die zin verschilde de situatie in deze drie klooster niet veel van

⁴⁷¹ B. De Troeyer, *art. cit.*, p. 24.

⁴⁷² B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 24 – 29.

⁴⁷³ B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 30 – 31.

elkaar. Het ideaal van de Birgittinessen bleek onmogelijk te realiseren in de context van de laatmiddeleeuwse Nederlanden, wat verder ook zal blijken uit het onderzoek naar de inkomstbronnen van Maria Troon. Men was in alle drie deze kloosters afhankelijk van weldoeners die vooral in de gegoede klasse in de stad moeten gezocht worden.

3.2. Economische ontwikkeling

3.2.1. Het ideaalbeeld van een agrarische stichting (volgens de *Regula Sancti Salvatoris*)

Uit de oorspronkelijke versie van de *Regula Sancti Salvatoris* blijkt volgens Nyberg dat Birgitta's ideeën grotendeels geïnspireerd zijn door de Benedictijnse en Cisterciënzer traditie.⁴⁷⁴ Dat blijkt onder andere uit de bepalingen omtrent het onderhoud van een Birgittinessenklooster. Ten eerste huldigt de regel het ideaal van de armoede en dit geldt zowel voor de zusters en broeders als voor het klooster in het algemeen. De regel bepaalt duidelijk dat de zusters niet geoorloofd zijn om geschenken of juwelen te ontvangen van familie. Het is hen ook niet toegestaan om iets te bezitten dat niet in de *Regula Sancti Salvatoris* vermeld wordt, tenzij met toestemming van de abdis.⁴⁷⁵ Het armoede-ideaal geldt ook voor de gehele gemeenschap. Men zal immers op geen enkele wijze de verrijking van het klooster nastreven. Een goed voorbeeld daarvan is de jaarlijkse wegschenking van de overschotten. Op Allerheiligen werd een rekening opgesteld en als daaruit bleek dat men inderdaad over overschotten beschikte of winst had gemaakt, dan deelde men die de volgende dag (Allerzielen) uit aan de armen.⁴⁷⁶ Ook de bepalingen aangaande de aanneming van giften illustreren het streven naar het armoede-ideaal. De *Regula* legt immers sterk de nadruk op het feit dat de ouders van een intredende zuster of broeder wel een gift of aalmoes mogen geven maar absoluut geen renten of landerijen. Deze aalmoes moet ook vrijwillig gebeuren en ieder geeft wat hij wil of kan geven. Het staat zeer duidelijk gestipuleerd dat dit absoluut geen voorwaarde is om toe te treden in het klooster. Als de giften de noden van het klooster overstijgen zal men het aan de armen of andere kerkelijke instellingen schenken. Personen die een gift willen overmaken aan het klooster moeten met getuigenissen bewijzen dat hun schenking op een rechtmatige wijze verkregen is.⁴⁷⁷

Ten tweede stipuleert de regel ook een aantal bepalingen aangaande het onderhoud van het klooster. We hebben reeds gezien hoe de vorst en de stichters verantwoordelijk werden geacht voor de (financiële) ondersteuning van het klooster, maar de *Regula* is ook zeer strikt wat betreft de andere bronnen van inkomsten:

“Daernaer dat cloostere ghesticht ende bereidt sal zijn bij den fundaterus oft fundaterssen tot onderhoudinghe van den voerseiden ghetale der voernoemden personen; soe dat se alsoe wel in vruchtbareghe jaere als in ondrachteghe hebben

⁴⁷⁴ T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung”, pp. 375 – 376.

⁴⁷⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 9 r° - 9 v° en fol. 24 v°.

⁴⁷⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 26 v° - 27 v°.

⁴⁷⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 27 r°.

zullen incommende proffiten ende renten ghenouch ende ooc totter ondraghinghe van den voerseiden lasten; negheensins daernaer en zullen den zelve cloostere erfgoeden oft renten ghegheven werden van den ghenen diet tcloostere ingaen zullen oft van anderen personen.⁴⁷⁸

De oprichter moet voldoende middelen ter beschikking stellen aan de abdij, er wordt dan vooral bedoeld op het geven van renten en grond/landerijen. Hier komt het agrarische karakter van een klooster naar voren. In geen geval zo stipuleert de regel zal men achteraf nog renten of land ontvangen van personen die geprotest worden in het klooster of van andere weldoeners.

3.2.2. *Maria Troon: een agrarische stichting?*

We beschikken voor Maria Troon over weinig archivalische bronnen die ons iets leren over de economische situatie van het klooster in de late middeleeuwen. Dankzij de kroniek van abdis Marie van Oss krijgen we echter inzicht in de financiën van het klooster, daar de abdis op drie verschillende momenten een uitgebreid overzicht geeft van de inkomsten en uitgaven. Daarnaast analyseren we ook de weldoeners en de aard van hun giften.

Bij de intrede van de zusters uit Mariënwater in het klooster in 1466 maakten de provisoryn een eerste rekening op. Daaruit blijkt dat hun inkomsten eerder beperkt waren, namelijk 133 pond groten, 1 schelling en 7 penningen. Helemaal niet voldoende om de uitgaven van het klooster te dekken, namelijk 183 pond, 15 schellingen en 3 penningen. Dit betekende dus een tekort van 49 pond, 15 schellingen en 3 penningen. Problematisch voor het klooster was het beperkte aantal jaarlijkse renten. Van de tien zusters, vijf priesters en twee lekenbroeders brachten slechts vier personen jaarlijks renten binnen. Zusters Mergriete van Truepe, Barbara van Tilborch, Mergriet Mommaerts en broeder Jan van Oest zorgden bij hun intrede elk voor 2 pond jaarlijkse renten. Anderen schonken bij hun intrede sommen geld of materiële zaken, zoals zuster Ganne die “gordelen ende abijten” schonk en 25 ponden, 4 schellingen en 7 penningen leende aan de provisoryn. Broeder Jan van Kets gaf bij zijn intrede enkele goede boeken, huisraat en een som van 13 pond, 7 schellingen en 4 penningen. Wat de uitgaven daarentegen betreft, moest het klooster vaak veel betalen om de bisschop en zijn gevolg naar het klooster te laten komen voor de inwijding van de altaren, de kerk en het kerkhof. De abdis bericht immers hoe men de aartsbisschop van Kamerrijk, Johannes IV van Bourgondië, 30 pond moest betalen, zijn vicarius (meester Pauwels de Rota) 12 pond en zegelbewaarder Spira en andere belangrijke lieden 8 pond en 5 schellingen. Gezien de inkomsten van het klooster zijn dit toch behoorlijk hoge sommen geld. Daarnaast werd aan de zuster nog een onkostenvergoeding gevraagd van 2 pond en 10 schellingen.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 26 r° - 26 v°.

⁴⁷⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 291 – 292.

In de tweede rekening geeft ze een gedetailleerd overzicht van de financiële situatie op het einde van het eerste jaar (februari 1466 o.s. of 1467 n.s.). De inkomsten komen vooral uit erfelijke renten, aalmoezen en giften aan het klooster. De uitgaven worden onderverdeeld in vier categorieën, namelijk: erfelijke renten (voornamelijk op de grond waar het godshuis op stond), “montcost” (kosten voor levensmiddelen), “huyscosten” (andere onkosten) en tenslotte “temmeringhe” (verbouwingkosten).⁴⁸⁰

Op het einde van het laatste jaar waren de inkomsten uit erfelijke renten reeds opgelopen tot 20 pond en 5 schellingen onder andere door de bijdragen van Meester Janne de Stickere en Katherijn van Wale. De tweede inkomenspost (aalmoezen, offergaven en schenkingen tijdens de aflaatdagen) is tevens de grootste, namelijk 56 pond en 11 schellingen. De eerste *Letare* bracht bijvoorbeeld 10 pond en 5 schellingen op.⁴⁸¹ Vele Birgittinessenklooster haalden als pelgrimskloosters een groot deel van hun inkomsten uit dergelijke giften.⁴⁸² Pelgrims konden immers twee maal per jaar aflaten verdienen en waren op die momenten vaak zeer gul met giften.⁴⁸³ Wat de uitgaven betreft, moest men 5 pond en 12 schellingen betalen aan jaarlijkse renten waarmee de grond waarop het klooster stond belast was. “Montcost” is met meer dan 36 pond de grootste uitgavenpost (ondanks de schenkingen van voedsel) en ook de “huyscosten” liepen behoorlijk hoog op (28 pond en 7 schellingen). Ten slotte waren er ook nog de kosten bij verbouwingen: 11 pond en 2 schellingen. Men had dus 76 pond en 16 schellingen ontvangen en 81 pond en 12 schellingen uitgegeven, wat een klein tekort opleverde van 4 pond en 16 schellingen. Al meent Marie van Oss dat het tekort net iets groter was, namelijk 9 pond en 9 schellingen. Het is niet duidelijk hoe ze tot deze berekening komt aan de hand van de door haar gegeven cijfers, maar waarschijnlijk gaat het hier om een rekenfout van de abdis. Dit tekort kwam echter boven een reeds bestaande schuldenberg van 22 pond en 9 schellingen.⁴⁸⁴

Op 20 juli 1471, juist na de plechtige invoering van de clausuur, maakte de abdis een derde rekening op. De inkomsten (uit renten, aalmoezen en kerkelijke diensten) bedroegen 43 pond 9 schellingen en 4 penningen. Opnieuw kon men de kosten niet dekken. Men had immers 44 pond, 1 schelling en 4 penningen gependeed (vooral aan verbouwingen, voedsel kledij en “huyscosten”), wat neerkomt op een klein tekort van 12 schellingen en 2 penningen. De schuldenberg van het klooster was ondertussen aangegroeid tot 35 pond, 8 schellingen en 1 penning, maar het klooster had zelf nog 23 pond en 16 schellingen te goed. Dit brengt hun schuld terug tot 12 pond, 6 schellingen en 9 penningen. De insluiting zelf had het klooster 3 pond, 17 schellingen en 11 penningen gekost. Het meeste geld werd uitgegeven aan de betaling van de tesorier, de suffragaan van de bisschop en andere leden van zijn gevolg om hun aanwezigheid te verzekeren bij de ceremoniële insluiting van de broeders en zusters. Men betaalde ook hun “teercost”. Andere kosten werden gemaakt met de versiering van de kerk en

⁴⁸⁰ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 293.

⁴⁸¹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 292 – 293.

⁴⁸² T. Nyberg, “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung”, p. 379.

⁴⁸³ U. Sander-Olsen, “Een teruggevonden laatmiddeleeuwse kroniek”, p. 305.

⁴⁸⁴ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 293.

de aankoop van nieuwe habijten. Vele van de kosten werden echter door vrienden van het klooster gedekt.⁴⁸⁵

De economische basis van het klooster was in de eerste jaren na de intrede van de zusters uit Mariënwater in Maria Troon (1466) zeer precair. Men had af te rekenen met hoge bouwkosten en grote sommen die men moest betalen om de aanwezigheid van religieuze hoogwaardigheidbekleders te verzekeren bij onder andere de wijding van kerk en kerkhof, het binnenbrengen van de zusters uit Mariënwater in het klooster en de invoering van de clausuur. Ook bij het aanvragen van *oerlobbrieven* voor de speciale aflaatdag van de Birgittinessen moest men 5 pond en 4 schellingen betalen en nog eens 3 pond en 12 schellingen om de aanwezigheid van suffragaan Jan Reeves te verzekeren.⁴⁸⁶

Wat de inkomsten betreft haalde men die vooral uit renten en giften. De renten werden door de zusters en broeders in het klooster binnengebracht bij hun professie. Zoals vermeld was deze inkomstenbron zeer beperkt en breidde die zich slechts geleidelijk uit. De tweede inkomstenbron bestond vooral uit schenkingen. Dit gebeurde zowel op de aflaatdagen, de professie van een broeder of zuster, bij speciale gelegenheden als de wijding van de kerk of de invoering van de clausuur of in tijden van rampspoed. We kunnen uit de bovenstaande rekeningen afleiden dat de schenkingen ook verschilden van aard naargelang de personen en de gelegenheid. Zo schonken de burgers van Dendermonde in den beginne vooral gebruiksvoorwerpen en voedsel⁴⁸⁷, terwijl men op de dagen waar men aflaten kon verdienen eerder geld doneerde aan het klooster.⁴⁸⁸ Ook bij speciale gelegenheden werd vooral geld geschonken aan de Birgittinessen⁴⁸⁹, terwijl het bij de intrede van zuster vaak over lijfrenten ging, maar ook sommen geld of gebruiksvoorwerpen.⁴⁹⁰

Het klooster had dus af te rekenen met tegenvallende inkomsten en hoogoplopende kosten. Men nam echter enkele maatregel waarmee men enerzijds probeerde de kosten te drukken en anderzijds de inkomsten drastisch te verhogen. Zo vroeg men toelating om zelf te mogen brouwen. Na bemiddeling van enkele vrienden kregen de zusters uiteindelijk de toelating om voor eigen gebruik te brouwen. Men kocht op de markt een brouwketel voor 6 pond, men repareerde twee kleine, oude huisje bij de Bijvang en kocht kuipen en vaten. Een brouwer hoefde men uiteindelijk niet in te huren daar Jan van Meersche en zijn vrouw de kunst van brouwen beheersten.⁴⁹¹ Ze kregen ook de toestemming om de paardenmolen voor het malen van graan te herstellen en opnieuw in gebruik te nemen. Met de uitdrukkelijk vermelding dat dit enkel voor persoonlijk gebruik was.⁴⁹² Het probleem van de tegenvallende inkomsten werd

⁴⁸⁵ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 301.

⁴⁸⁶ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 292.

⁴⁸⁷ "... soe qvamen daghelijcx die voerbarichste personen, meest vrouwen, onslieden visenteren ende brochten haerlieder spijsse ende aten met ons; somyge gheslechten versamende hem als die oude joffrouwe Peter Pots huysvrouwe metten haren brochten ons vijf selveren lepels. Ander brochten huysraet, cofers stoelen, dwalen, ammelakens. Die eerbaer vrouwe Amele van Cottes, Suster Mergrieten van Trueben meteren, bracht een groote torfmande met eerden wercke van allen..." In: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 285 – 286.

⁴⁸⁸ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 292.

⁴⁸⁹ Zoals bij de oprichting van de kerk, zie: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 294.

⁴⁹⁰ Zie bijvoorbeeld: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 290.

⁴⁹¹ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 293 – 294.

⁴⁹² "Ende dat sij moghen onderhouden ende doen onderhouden den voorschreven peertmeulen binnen den bijvanck van haeren voorschreven convente ende niet elders omme daer mede te doen maelen haerlieder cooren

verholpen door de kandidaat novicen te verplichten bij hun intrede een erfrente van minstens 4 pond binnen te brengen, voortkomend uit goederen of renten die zij door een gift, legaat of koop verkregen. De abdis kreeg daarvoor toestemming van aartshertog Maximiliaan en zijn zoon Filips de Schone.⁴⁹³ Men mocht bovendien ook nog boven de 6 pond erfelijke renten die men reeds bezat nog eens 60 pond van dergelijke rechten verwerven.⁴⁹⁴ Dit alles werd toegestaan op 27 december 1492.⁴⁹⁵ Deze gunsten moeten vooral gezien worden als een compensatie voor de geringe financiële inspanningen van Isabella van Portugal, althans dat blijkt uit een brief⁴⁹⁶ van Maximiliaan van Oostenrijk aan het klooster.⁴⁹⁷

Als we deze bevindingen vergelijken met de voorschriften in de *Regula Sancti Salvatoris* dan zien we een duidelijke discrepantie tussen de regel en de realiteit. Noch de aangestelde provisors, noch de hertogin zelf zorgden voor voldoende middelen opdat het klooster zou kunnen overleven. Het was bijgevolg aangewezen op schenkingen van buiten het klooster en giften bij de professie. Het geven van renten bij professies was ten strengste verboden door de *Regula*, al werd dit door de abdis zelf gezien als een belangrijke bron van inkomsten.⁴⁹⁸ Het voorgeschreven armoede-ideaal respecteren was geen enkel probleem, daar men telkens tekorten boekte op de begroting, althans deze waarvan we een afschrift vinden in de kroniek. Marie van Oss is zelf zeer cynisch over de toestand van haar klooster: “Marien Throene van der aermoeden spant die croone”.⁴⁹⁹

Bovendien stak de miserabele economische toestand sterk af tegen het fortuin van andere Birgittinessenkloosters die wel beroep konden doen op voldoende ondersteuning. Zo vermeldt de abdis de gunstige toestand in Marienbaum te Xanten:

“Hoe neerstich Myvrouwe was om dit werck gheenen cost weghende; in allen corten tijden qvam haer confirmacie van Roome ende haer temmeringhe soe verre, dat men personen te Marien Water haelden tot viij personen, haren properen waghē daer om sendende, den welcken sij, eerlijcken ingheleydt sijnde, voers schepene ende wethouder selver opdroech die plaetse, groot ende wel betemmert ende bemuert, tamelijcken dotacie; ende dien viij personen gaf sij elcken [sic] xv rijsngulden erffelijc die se te Marien Water hadde ghehaelt.”⁵⁰⁰

Dit staat natuurlijk in schril contrast met wat abdis Marie van Oss neerschrijft over de financiële situatie van haar eigen klooster in 1471:

ende andere graenen dienende tot onderhout van hunlieden huysgesin ende dienaeren, sonder fraude;” In: A. De Vlaminck, *art. cit.*, pp. 49 – 50.

⁴⁹³ A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 48.

⁴⁹⁴ A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 49.

⁴⁹⁵ A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 51.

⁴⁹⁶ A. De Vlaminck, *art. cit.*, pp. 45 – 52.

⁴⁹⁷ A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 48.

⁴⁹⁸ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 291.

⁴⁹⁹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 280.

⁵⁰⁰ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 275.

“Ic verwonder my bovenmaten, als wij onse rekenynghe conventualijck doen, waent comen mach, dat wij jaerlijcx wtgheven, wanttet al te verre boven onserlieder goedinghe gaet.”⁵⁰¹

Vooraf de rol van de hertogin zorgde voor de nodige wrevel bij de abdis. Zoals gezegd beschermde de hertogin de zusters en hun weldoeners en hielp ze de nodige goedkeuringen voor het klooster te bekomen, maar financieel droeg ze nauwelijks iets bij. Ze schonk 10 pond aan de Machiel de Backer om de confirmatie van het klooster in Rome te bekomen⁵⁰² en nog eens 5 pond toen ze met Margaretha van York het klooster bezocht en de eerste steen van de nieuwe kerk legde. Ze had beloofd om de bouw van de kerk mee te financieren, maar die belofte kwam ze niet na.⁵⁰³ Ook in haar testament staan geen verdere giften opgetekend ten gunste van Maria Troon.⁵⁰⁴ We hebben er in het begin van dit hoofdstuk reeds op gewezen dat we deze wrevel in zijn context moeten zien en niet zoals Sander-Olsen beschouwen als het leidmotief doorheen de gehele kroniek.⁵⁰⁵ Het is de gehele economische situatie die de abdis zorgen baart en haar wrevel tegenover de vorstin wordt ook begrijpelijker in het licht van de *Regula Sancti Salvatoris*. Deze regel stelde immers heel wat eisen aan de hertogin. Bovendien zijn er ook enkele verklaringen voor haar gebrekkige ondersteuning van het klooster. Ten eerste heeft Sommé in haar biografie van de hertogin opgemerkt dat ze behoorlijk veel religieuze instellingen heeft ondersteund. Zo ondersteunde ze talrijke Kartuizerskloosters met giften. Daarnaast genoten ook de Tertiariissen haar speciale aandacht, ze was bij de stichting van acht gemeenschappen betrokken. Ook participeerde ze bij de oprichting van drie hospitalen, één clarissenklooster, vijf franciscaanse observante gemeenschappen, één Kanunnikessenklooster en Maria Troon (een Birgittinessenklooster). Ze verdeelde haar aandacht en vooral haar geld over verschillende kloosters. Doch het is duidelijk dat de schenkingen van de hertogin aan Maria Troon erg laag waren, want zo schonk ze wel 500 fr. aan de Kartuizers van Champnol voor de herstelling van een kloostermuur, verschillende goederen ter inrichting van hun kerk en stond ze in voor de kosten van twee nieuwe cellen voor religieuzen (uiteindelijk tezamen 1.776 fr.).⁵⁰⁶ Dezelfde conclusie kan getrokken worden uit het (slechts gedeeltelijk overgeleverde) testament van Isabella van Portugal.⁵⁰⁷ Daarin verdeelt ze haar nalatenschap over verschillende religieuze instellingen en personen, echter geen vermelding van testamentaire schenkingen aan de Birgittinessen in Dendermonde. Ze was wel zeer vrijgevig tegenover de gereformeerde Franciscanen, de Tertiariissen, de Dominicanessen en de gereformeerde Karmelieten.⁵⁰⁸

Het bronnenmateriaal is echter uitermate schaars voor de late middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd. Daarom is het moeilijk uitspraken te doen over de economische

⁵⁰¹ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 302.

⁵⁰² U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 282.

⁵⁰³ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 295.

⁵⁰⁴ M. Sommé, “Le testament d’Isabelle de Portugal et la dévotion moderne”, in: *Publications du Centre européen d’études bourguignonnes (XIVe – XVIe s.)*, 29 (1989), pp. 27 – 54.

⁵⁰⁵ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 245.

⁵⁰⁶ M. Sommé, *Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve d’Ascq (Nord), Presses Universitaires du Septentrion, 1998, pp. 465 en 477 – 478.

⁵⁰⁷ Uitgegeven door Sommé, zie: M. Sommé, “Le testament d’Isabelle de Portugal”, pp. 27 – 54.

⁵⁰⁸ M. Sommé, *Isabelle de Portugal*, p. 470.

evolutie van Maria Troon gedurende de 16de en 17de eeuw. Pas vanaf 1625 beschikken we over een staat van goederen voor Maria Troon. Het klooster bezat toen ongeveer 100 hectare land. Slechts 7 hectare werd door het klooster zelf gebruikt, de andere gronden werden verpacht. Deze gronden waren schenkingen van zusters, voornamelijk gedurende de 16de eeuw. De opbrengst uit deze gronden bedroeg 181 pond, 9 schellingen en 7 penningen. Verder beschikte men ook over opbrengsten uit renten en obligaties. Meestal kocht men deze met de giften die de zusters bij hun intrede in het klooster schonken. Dit leverde in totaal 113 pond, 6 schellingen en 2 penningen op. Daarnaast haalde men ook 6 pond uit de verhuur van een woning gelegen op de Bijvang. Ten slotte ook nog eens 22 pond uit de tienden te Gijzegem (dorp in de directe omgeving van Dendermonde) die men aan Gillis van Royen verpacht had. Dit leverde in totaal een bedrag op van 322 pond, 15 schellingen en 9 penningen. De lasten op het klooster bedroegen ongeveer 56 pond. Drie pond uit renten ten laste van het klooster, iets meer dan 52 pond aan lonen van biechtvaders en ander dienstpersoneel en ten slotte ook ongeveer 22 vaten rogge aan de Koninklijke domeinen (als renten in nature). Men had dus 266 pond 13 schellingen en 10 penningen om in het onderhoud van het klooster te voorzien. Pee vraagt zich af of men met deze som in staat was om een kloostergemeenschap van 20 monialen en enkele lekenzusters in staat was zich van het levensnoodzakelijke te voorzien.⁵⁰⁹ Een vergelijking met de situatie in de 15de eeuw is echter uitstremt moeilijk. Wat we wel kunnen vaststellen is dat de Birgittinessen tegen het einde van de 17de eeuw hun inkomsten enerzijds uit de verpachting van grond haalden en anderzijds uit renten. Opvallend daar er in de kroniek van abdis Marie van Oss nog geen sprake is van de verwerving van grote stukken landbouwgrond. Het is opmerkelijk dat Maria Troon in de zeventiende eeuw meer beantwoordde aan het ideaal van Birgitta dan in de vijftiende eeuw.

3.2.3. De economische evolutie in St. Agnes

We kunnen deze bevindingen nu vergelijken met de situatie in het klooster St. Agnes in Gent. De kroniek en het zusterboek van dit klooster bieden weliswaar geen “boekhoudkundige” informatie zoals in de kroniek van abdis Marie van Oss. Ze geven wel een goed inzicht in de verschillende bronnen van inkomsten en de belangrijke uitgaven. Zo wordt in het zusterboek bij elke zuster duidelijk vermeldt welke goederen ze aan het klooster schonk of welke lijf- of jaarrenten ze meebrachten bij hun intrede in het klooster. Verder worden ook de belangrijkste weldoeners van het klooster aangehaald.

We hebben er reeds op gewezen dat de beginsituatie bij de zusters van het Gemene Leven nagenoeg identiek was als die bij de Birgittinessen in Dendermonde. Een klooster met weinig middelen dat afhankelijk was van schenkingen van vrome burgers. Een dergelijke kwetsbare gemeenschap was het best af in een stedelijke context waar voldoende middelen en mensen aanwezig waren om de toekomst van het klooster te garanderen. Althans dat blijkt toch uit de kloosterkroniek en het zusterboek van St. Agnes.

⁵⁰⁹ L. Pee, *art. cit.*, pp. 295 – 299.

Men bezat een klein huisje⁵¹⁰ geschonken door priester Gillis Spierinc, maar men had geen beschikking over grote landerijen buiten de stad. Bovendien waren de zusters van het Gemene Leven slachtoffer van hun eigen succes. De constante instroom van nieuwe zusters maakte constante verbouwingen noodzakelijk opdat men iedereen naar behoren zou kunnen onderbrengen.⁵¹¹ Het gebrek aan ornamenten, kelken en boeken vormde vooral een probleem voor de zusters op het moment dat men wenste een kloosterregel aan te nemen. Hetgeen ook met hun beperkte inkomsten niet realistisch was.⁵¹² Bovendien had een pestepidemie het klooster van negen zusters en hun beschermheer/biechtvader Mathijs van Aalst beroofd. De stad Gent was tevens in een conflict verwickeld met de Bourgondische hertog wat een grote onzekerheid en onrust met zich meebracht. De overgebleven zusters (die nergens anders een onderkomen konden vinden) besloten de regel van St. Augustinus aan te nemen en kregen daarbij de hulp van verschillende vrienden en vooral van de latere beschermheer van het klooster Gillis de Platea. Men nam in 1454 de kloosterregel aan en ook de financiële situatie van het klooster verbeterde aanzienlijk.⁵¹³

We overlopen nu eerst kort de verschillende inkomsten en daarna vergelijken we de situatie met die in Maria Troon. We onderscheiden drie categorieën van inkomsten, namelijk lijf- en jaarrenten, schenkingen en de opbrengsten uit de eigen arbeid en landerijen.

Wat de renten⁵¹⁴ betreft zien we dat kort voor de invoering van de kloosterregel men slechts over 2 pond aan jaarrenten beschikte. Deze situatie evolueerde echter snel, zoals blijkt uit het zusterboek. Van de 148 zusters (die vernoemd worden in het zusterboek⁵¹⁵) brachten er 52 lijfrenten in het klooster.⁵¹⁶ Een lijfrente is een vaste uitkering die zo lang de persoon in leven is, uitbetaald wordt.⁵¹⁷ De meeste van deze lijfrenten bedroegen tussen 1 en 5 pond. Slechts twee lijfrenten bedroegen meer dan 5 pond (Lysbette de Maech en Yzabelle de Maech hadden een lijfrente van respectievelijk van 6 pond, 13 schellingen, 4 penningen en 8 pond). Hoewel deze sommen niet hoog zijn, vormen ze doch een goede bron van inkomsten daar ze gedurende een langere tijd uitbetaald worden. Naast lijfrenten vinden we ook erfelijke losrenten, 20 zusters brachten dergelijke losrenten binnen in het klooster.⁵¹⁸ Dit zijn renten die men tegen een bepaalde som kan afkopen of aflossen.⁵¹⁹ Ook hier gaat het meestal om renten

⁵¹⁰ Het oorspronkelijke gebouw was een groot, lang huis dichtbij de Leie. Aanvankelijk beschikte men over slaapkamers, werkhuis, refter en kapel. In: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 4 v°.

⁵¹¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 4 v° - 5 r°.

⁵¹² “eene nauwe plaetse, ydel van renten, sonder alle cloosterlicke ghestichten, bloot van ornamenten, kelcten, boeken ende allen anderen dinghen die totten godliken dienste behoeven...” In: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 8 v° - 9 r°.

⁵¹³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 8 r° - 11 v°.

⁵¹⁴ De volgende informatie is gebaseerd op de kloosterkroniek en zusterboek van St. Agnes en een lijst van alle schenkingen aan het klooster, opgesteld door Carla Morlion, zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneetklooster te Gent*, pp. 300 – 313.

⁵¹⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 32 r° - 111 v°.

⁵¹⁶ Zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneetklooster te Gent*, pp. 300 – 313.

⁵¹⁷ Resultaat van zoekopdracht naar het woord “lijfrente”, zie: *Middelnerlands Woordenboek, Instituut voor Nederlandse lexicologie. Cd-rom Middelnerlands, Woordenboek en teksten*, Den Haag, SDU, 1998.

⁵¹⁸ Zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneetklooster te Gent*, pp. 300 – 313.

⁵¹⁹ Resultaat van zoekopdracht naar het woord “losrente”, zie: *Middelnerlands Woordenboek, Instituut voor Nederlandse lexicologie. Cd-rom Middelnerlands, Woordenboek en teksten*, Den Haag, SDU, 1998.

tussen de 1 en 5 pond. De rente die Jeanne van Luxemburg het klooster schonk, bedroeg 33 pond, 6 schellingen en 8 penningen groot.⁵²⁰

De tweede categorie inkomsten bestaat uit eenmalige schenkingen aan het klooster.⁵²¹ Net als in Maria Troon bemerken we een grote verscheidenheid wat de aard van die giften betreft. Veel hangt natuurlijk af van de context. Bij de intreden van zusters bijvoorbeeld registreren we vaak geldschenkingen. Deze geldsommen variëren sterk, waarschijnlijk naar gelang de sociale achtergrond van de zusters. We kunnen in totaal 52 schenkingen vaststellen, waarvan we bij vier geen exacte som kennen. In tegenstelling tot bij de renten vinden we hier wel opmerkelijk hoge sommen geld. Er zijn 25 schenkingen waar de gift tussen de 10 en 50 pond bedraagt. Daarnaast ook nog zeventien kleinere schenkingen tussen de 1 en 10 pond. Zes schenkingen zijn daarentegen hoger dan 50 pond, zo schonk Jacquemine Lombaerde 90 pond aan het klooster, Marie de Maech 120 pond, Jeanne de Melven 160 pond, 190 pond door Yzabiau de Melven, 1690 pond, 28 schellingen en 8 penningen door Jeanne van Luxemburg en Margriete Pijps ten slotte 80 pond en 1 schelling.⁵²² Van de familie de Maech traden maar liefst vijf dochters in het klooster. Hun vader, Laureins de Maech, zorgde onder andere door schenkingen dat ze een zekere toekomst tegemoet gingen. Hoewel de kroniek niets vermeldt over zijn beroep, moet hij toch eerder tot de gegoede klasse van de Gent gerekend worden, daar hij zich heeft ingelaten met de bouw van de grote stenen slaapruijme van het klooster.⁵²³ Ook Jeanne en Yzabiau de Melven waren van rijke komaf. Hun broer was immers de graaf van Espinoy. Ze waren beiden op zeer jonge leeftijd door hun moeder in het klooster geplaatst.⁵²⁴ Het geval van Jeanne van Luxemburg wordt verderop nog ruim behandeld.⁵²⁵ Ook de verkoop van het persoonlijk bezit van een zuster kon aardig wat geld opleveren.⁵²⁶ Zo bracht de verkoop van goederen bij zuster Marie Sinoers 100 pond op en eenzelfde verkoop leverde bij Jeanne Pyps ongeveer 81 pond en 5 schellingen op. Bij de veertien andere verkopen lag de opbrengst tussen de 10 en 50 pond.⁵²⁷ Ook moeten we de herdenkingsmis vermelden die door Jeanne van Luxemburg werd ingesteld. Ze betaalde daartoe 6 pond.⁵²⁸ Naast geldelijke schenkingen waren er ook vier giften in natura. Het gaat hier vooral om vee, huisraat en juwelen. Verder werd door Quitine Battaelge een boomgaard geschonken. Katherine van Aelst schonk nog een bundel erven met een jaarlijkse opbrengst van 8 schellingen en Anne van der Eecken ten slotte nog enkele stukken grond. Tot zover alle giften aan het klooster die gebeurden door of in naam van de zusters.

⁵²⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 86 v°.

⁵²¹ De volgende informatie is gebaseerd op de kloosterkroniek en zusterboek van St. Agnes en een lijst van alle schenkingen aan het klooster, opgesteld door Carla Morlion, zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneetklooster te Gent*, pp. 300 – 313.

⁵²² Zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneetklooster te Gent*, pp. 300 – 313.

⁵²³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 22 v° - 24 r°.

⁵²⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 74 r° - 74 v° en 80 r° - 80 v°.

⁵²⁵ Voor het leven van Jeanne van Luxemburg, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 80 v° - 86 v°.

⁵²⁶ Zie: C. Morlion, *Het Sint-Agneetklooster te Gent*, pp. 300 – 313.

⁵²⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 34 r°- 34 v° en 89 v°.

⁵²⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 87 v°.

Naast schenkingen bij de intrede van zusters in het klooster zijn er een aantal personen die geld schonken of goederen, meestal uit persoonlijke vroomheid. We hebben reeds opgemerkt dat deze in de eerste fase van het klooster zeer belangrijk waren voor het overleven van de instelling. De giften die in het zusterboek opgenomen zijn en meestal dateren van na de aanname van de kloosterregel gebeuren meestal op momenten van rampspoed of bij speciale gebeurtenissen. In momenten van rampspoed gaat het meestal om levensmiddelen. De twee schrijfsters van het zusterboek beklagen zich vaak over de hoge graanprijzen en de schaarste aan levensmiddelen. Vaak vroeg men dan hulp bij de zogenaamde “vrienden” van het kloosters. Niet zelden werd hun verzoek ook positief beantwoord. Zo schonk Jacob de Smet graan aan priorin Johanne up den Bosch. Er was immers een oorlog uitgebroken en dat stuwde de graanprijzen de hoogte in. Het klooster had juist zwaar geïnvesteerd in de kerk en kon de graanprijzen niet meer betalen.⁵²⁹ Ook toen men besloot een eigen brouwerij op te starten kon men rekenen op enkele goede lieden. Vrouw Pattijns had verstand van het brouwproces en leverde ook het nodige gereedschap. Ook vrouw Van Cepeneceur schonk 2 pond, 1 schelling en 6 penningen voor de bouw van het *brauhuus*.⁵³⁰ Schenkingen waren er ook bij speciale gelegenheden zoals het inwijden van een kerk of het oprichten van een kapel. Bij de bouw van de nieuwe kerk onder de eerste priorin schonken de vrienden van enkele zusters geld om de kerk van stoelen te voorzien. Ook betaalden enkele *vriendekins* de glasvensters die in de kerk geplaatst werden. Hun gulle schenkingen werden met hun wapenschild vereeuwigd in het raam. De hertogin schonk tijdens de bouw van het klooster ook nog eens 60 pond groten en wel “om te doen maecken de groete yseren balcken tot versterckenesse van der kercken.”⁵³¹ In totaal schonken alle weldoeners een bedrag van 135 pond en 16 schellingen bij de bouw van de kerk. Ook bij de offerande na de plechtige inwijding (1472) waren verschillende personen zeer gul met hun giften aan de zusters. In totaal haalde men nog eens een bedrag van 58 pond 18 schellingen en 9 penningen op. Opnieuw was Margeretha van York met 25 pond één van de gulle schenkers. Daarnaast vinden we onder de weldoeners ook nog Gillis van Platea (3 gulden leeuwen), de heer van Scolaster (een beeld van Onze Lieve Vrouw en 10 pond), mevrouw van Simpol (3 gouden leeuwen), Thomas Line en Andries Guldenane elk een gouden leeuw, vrouw Smaechs 69 gulden leeuwen waarvan 3 uit naam van haar zoon Philips, Simon Borluut 1 kroon en Gillis Baillivel één dukaat.⁵³²

De reguliere Kanunnikessen haalden natuurlijk ook inkomsten uit hun arbeid. Ook hier ontbreken exacte cijfers, maar uit de beschrijvingen van de verbouwingen van het klooster kunnen we al heel wat uitmaken. De eerste zusters beschikten over een refter en keuken, een binnen- en buitenkerk, een kapittelhuis, slaapkamers, een werkhuis, een bakhuis en stallen. Dat men over een veestapel beschikte blijkt onder andere uit de schenkingen van Stephanie Bauts, Livine Bels en Katherine van den Broucke. Zij schonken immers vee aan het klooster. De tweede priorin, zuster Adriane Triest, kocht tijdens haar ambt nog een extra weide (in Eckergem, vlakbij Dendermonde) aan waarop de koeien konden grazen en ze liet er ook

⁵²⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 43 r°.

⁵³⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 41 r°.

⁵³¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 42 v° - 43 r°.

⁵³² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 45 v° - 47 r°.

stallen bouwen. Tenslotte bouwde men in 1525 nog een extra koestal en vier jaar later een paardenstal. Of men ook zelf akkergronden bezat en exploiteerde is minder duidelijk, wel beschikte men over een boomgaard te Eckergem geschonken door zuster Quitine Battaelge bij haar intrede. Als men al graan verbouwde, was het alleszins niet voldoende om het gehele klooster te bevoorraden, want in tijden van onrust beklagden verschillende priorinnen zich steeds over de hoge graanprijzen die men diende te betalen. Men beschikte echter wel over een bakhuis waar men zelf het brood bakte, zoals ook blijkt uit volgende passage: “want dicwijle en consten wij dat koerne niet ghecrijghen voer snavens dat men tsanderdaechs backen moeste ende dat oec met groter pine”.⁵³³ Daarnaast investeerde men onder de vierde priorin in een *stamphuus* en een molen, zo moesten de zuster zelf niet meer in staan voor het stampen en malen van het graan.⁵³⁴ Naast bakken brouwde men na verloop van tijd ook eigen bier. We hebben reeds aangehaald dat vrouw Pattijns de zusters voorzag van het nodige gereedschap en hen ook hielp om het brouwproces op punt te stellen.⁵³⁵ Men beschikte daarvoor over “graenders” of graanzolders en een moutvloer, waar men het mout liet drogen en bewaarde. Ook had men reeds rond 1461 een “scoon wijt conduyt van der leyen tot int clooster” laten aanleggen om het klooster van water te voorzien. Deze watervoorziening werd onder andere gebruikt om het brouwproces te vergemakkelijken.⁵³⁶ Rond 1509 liet priorin Stevenine Groetheers zelfs loden buizen aanleggen onder de aarde om het water naar diverse plaatsen in het klooster te leiden en het bier van het brouwhuis naar de kelder te laten stromen.⁵³⁷ Naast het brouwen en bakken hielden de zuster zich ook bezig met naaiwerk en het kopiëren van handschriften⁵³⁸, als is niet duidelijk of ze ook voor personen buiten het klooster produceerden.

Ten slotte moeten we de rol van de Bourgondische hertogin, Margaretha van York, bespreken. Margaretha van York komt pas in beeld toen de zusters van het Gemene Leven reeds een kloosterregel hadden aangenomen. Ook hier speelde Gillis de Platea een belangrijke rol. Hij kende de hertogin persoonlijk en zou zelfs haar biechtvader geweest zijn.⁵³⁹ Op aanraden van Gillis Platea bezocht ze het klooster en raakte danig onder de indruk van de vroomheid van de zusters. Aangezien het klooster nog niet beschikte over een echte kerk nam ze het initiatief tot de bouw van een nieuwe kloosterkerk. Ze was aanwezig tijdens de eerste steenlegging en schonk een handvol gouden penningen om de maaltijd mee te betalen.⁵⁴⁰ Uit dankbaarheid heeft men een grote blauwe steen geplaatst in het midden van de muur aan de straatzijde met wapenteken van de hertogin zodat men haar eeuwig zou gedenken en als bewijs dat zij deze kerk heeft opgericht.⁵⁴¹ Ondanks de ondersteuning van de hertogin liep de

⁵³³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 43 r°.

⁵³⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 77 r°.

⁵³⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 41 r° - 41 v°.

⁵³⁶ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 23 v°.

⁵³⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 77 v°.

⁵³⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 21 r° - 21 v°.

⁵³⁹ “Nu eist gheschiet dat ons alder ghetrauste vader meester Gillis van der Straten, die in dit gheschifte dicwijle int herdincken comt, ten selven tijden biechtvader was van der voornoemder hertoghinne ende te deser causen was hij van groeten gheloeve bij haer.” In: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 81r°.

⁵⁴⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 26 r° - 29 r°.

⁵⁴¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 30 v°.

bouw van de kerk grote vertragingen op, onder andere door ongunstige omstandigheden (oorlog en een overstroming) in de stad en een gebrek aan financiële middelen om de bouw verder te zetten. De giften van de hertogin bleven immers uit en zelfs toen de priorin hulp zocht bij enkele vrienden weigerden zij bij te springen. Woubrouch van Thorout vermeldt daaromtrent het volgende in haar deel van het zusterboek:

“ niement en wasser diets hem wilde moeyen, om dattet me vrouwe begonnen hadde, want sij hem ontsaghen daer meer an te behalene scande dan eere.”⁵⁴²

Uiteindelijk slaagde men er toch in enkele vrienden te overtuigen en de kerk werd in 1469 voltooid. Ze werd mooi ingericht en voorzien van glasramen die met afbeeldingen van apostelen, profeten en de wapenschilden van verschillende weldoeners versierd waren. De hertogin betaalde een deel van de glasramen en daarna gaf ze nog eens 60 pond voor werken aan de kerk.⁵⁴³ Bij de inwijding van de kerk was de hertogin toevallig in de stad en maakte tijd vrij om de plechtigheid bij te wonen. Ze schonk het klooster tijdens de offerande 25 gouden kronen en een rente op de stad van Dendermonde ter waarde van 25 Rijnsgulden.⁵⁴⁴ Een ander voorbeeld kan de activiteiten van de hertogin verder illustreren. Het betreft hier de intrede van Jeanne van Luxemburg in het klooster. Zij was de dochter van een machtige potentaat die tot het huis van Luxemburg behoorde. Haar vader was echter in ongenade gevallen bij de koning van Frankrijk en ter dood veroordeeld. Ook haar moeder was reeds overleden. Hun kinderen waren onder de bescherming van Margaretha van York gekomen. Gillis de Platea was op de hoogte gebracht van de situatie en stelde als vertrouwensman van de hertogin voor om de jonge Jeanne in het klooster van St. Agnes onder te brengen.⁵⁴⁵ De kroniekschrijver maakt geen geheim over de motieven van Gillis:

“So wart uut sijnde promotie dit convent boven allen andere daer toe betraut niet om datter rijcke was maer up dattet duer haer rijcke werden saude.”⁵⁴⁶

Men geeft ook een overzicht van de inkomsten die haar intrede met zich mee brachten. Jaarlijks kreeg men 100 pond voor de onkosten die men voor haar maakte. Daarna kreeg het klooster nog eens 1690 pond, 2 schellingen en 8 penningen uit giften en afkoopsommen van haar erfenisrechten.⁵⁴⁷ Vanaf 1500 kreeg men nog eens 33 pond 6 schellingen en 8 penningen uit erfelijke losrenten. Bovendien had men ook een jaargetijde ingesteld voor haar vader, moeder en broer waarvoor jaarlijks 6 pond werd betaald.⁵⁴⁸ Jeanne van Luxemburg genoot

⁵⁴² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 41 v°.

⁵⁴³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 41 v° - 43 r°.

⁵⁴⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 45 v° - 46 r°.

⁵⁴⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 80 v° - 81 r°.

⁵⁴⁶ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 81 r°.

⁵⁴⁷ Men had 75 pond, 2 schellingen en 8 penningen gekregen om haar de nodige kledij te voorzien en 11 pond, 8 schellingen en 4 penningen voor haar habijt op de dag van haar professie. Haar broer schonk 10 pond voor het vervaardigen van een glasraam en voor haar professie kreeg het klooster een som van 343 pond, 6 schellingen, 8 penningen. Toen haar broeder stierf ontving men nog eens 1250 pond omdat ze afstand deed van haar erfenisrechten. In: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 86 r° - 86 v°.

⁵⁴⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 86 r° - 86 v°.

dankzij haar hoge afkomst aanzien en dit had zeker een gunstig effect op de reputatie en het prestige van het klooster. Daarnaast bemiddelde ze ook ten voordele van het klooster toen men in 1515 een mandement uitvaardigde waarbij de klooster opgedragen werden alle renten over te dragen in wereldlijke handen. De gemeenschap moest ongeveer 280 pond betalen, maar dankzij de interventie van Jeanne werd 168 pond kwijt gescholden.⁵⁴⁹ Hoewel het geld niet rechtstreeks van hertogin Margaretha van York kwam, blijken goede contacten met het hof van onschatbare waarde.

De rol en betrokkenheid van Margaretha van York bij het klooster St. Agnes was duidelijk groter dan die van Isabella van Portugal bij de Birgittinessen in Dendermonde. Hoewel ze niet bij de oprichting van het klooster betrokken was, zorgde ze er naderhand wel voor dat klooster voldoende middelen ter beschikking had om te overleven. Ook hier lagen vooral persoonlijk motieven aan de basis. In feite beantwoorden haar handelingen perfect aan het ideaal gestipuleerd in de *Regula Sancti Salvatoris*. Ze was de perfecte beschermster van het klooster. Daarnaast zien we nog meer dan in Maria Troon een grote verscheidenheid wat betreft de weldoeners. Deze kwamen uit alle lagen van de bevolking. We treffen onder andere belangrijke adellijke families aan, vorsten, geestelijken en vrome burgers. Deze laatste groep bestond vooral uit door de vermogende (handelaars- en kooplieden)klasse van de stedelijke bevolking. Dit wordt onder andere duidelijk uit de grote giften die sommige novicen meekregen bij hun professie in het klooster. St. Agnes was met andere woorden sterk verankerd in het stedelijk milieu. Hoewel de kloosterlingen zoveel mogelijk profijt probeerden te halen uit hun eigen arbeid, blijkt toch uit verschillende passages in de kroniek en het zusterboek dat men afhankelijk was van de inkomsten van renten en giften.

3.2.4. Resultaten van de vergelijking

We zien dus duidelijke gelijkenissen tussen Maria Troon en St. Agnes, ook wat betreft de inkomsten van beide kloosters. Renten speelden een zeer belangrijke rol, terwijl we weinig attestaties vinden van uitgebreid grondbezit. Het belang van renten voor de inkomsten van een klooster mag niet onderschat worden. Beide klooster verkeerden in hun beginfase in financiële problemen en in beide gevallen werd het gebrek aan renten aangegeven als één van de oorzaken. Het was de Birgittinessen volgens hun *Regula Sancti Salvatoris* niet toegestaan om renten te aanvaarden bij de professie van nieuwe kloosterlingen, maar de economische realiteit liet hen echter geen keuze. Het was onmogelijk om uitsluitend van de opbrengsten van landerijen te leven, zoals dat in Scandinavië wel nog mogelijk was. De economische realiteit botste hier duidelijk met de aanbevelingen in de *Regula Sancti Salvatoris*. Het was immers onmogelijk geworden om nog grote landerijen te verwerven, integendeel men probeerde ze uit de handen van kloosters te houden.⁵⁵⁰ Een nieuwe stichting als de Birgittinessen in Dendermonde hadden dus geen enkele kans om die te verwerven. Pas tegen

⁵⁴⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 78 v°.

⁵⁵⁰ R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie van 1500 tot 1580*, Utrecht, Spectrum, 1954, pp. 196 – 201.

het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw slaagde men er in uitgebreide landerijen te verwerven en de verpachting ervan was dan ook de belangrijkste bron van inkomst.

Daarnaast waren ook de schenkingen van de verschillende weldoeners belangrijk voor het overleven van het klooster. De regel van Birgitta van Zweden kende een zware verantwoordelijkheid toe aan de oprichters en zeker aan de vorst(in). Geen van beide partijen kon echter hun rol voldoende goed invullen. Een geheel tegenovergestelde situatie zien we bij de reguliere Kanunnikessen van St. Agnes in Gent. Margaretha van York vervulde in feite de rol die Isabella van Portugal bij de Birgittinessen diende te vervullen. Ze schonk immers grote sommen geld aan het klooster en verleende enkele gunsten aan het klooster, waaronder het onderbrengen van Jeanne van Luxemburg in St. Agnes (wat een aanzienlijke financiële meevaller was).

Opvallend in beide kloosters is de grote verscheidenheid wat de weldoeners betreft, althans hun sociaal profiel. Ook de aard van de schenkingen, namelijk bar geld en renten valt op. Dit is niet toevallig. Waar in de vroege en hoge middeleeuwen het geven van geschenken aan klooster of kerken een exclusief aristocratisch gedragsvorm was, verandert dit gedurende de late middeleeuwen. Dit was een gevolg van de veranderende economische omstandigheden. Verschillende historici menen immers dat tussen de tweede helft van de elfde eeuw en de twaalfde eeuw men een ontwikkeling ziet van een gifteneconomie naar een markt- en geldeconomie. Goederen kregen immers een vaste waarde toegekend. De gifteneconomie verdween echter niet helemaal. De Europese aristocratie bleef immers schenkingen doen aan religieuze instellingen. Dit gedrag werd door de succesvolle koop- en ambachtslieden gekopieerd en op die manier raakte deze gedragsvorm verspreid in brede lagen van de samenleving. Men kan echter ook veranderingen ontdekken in de aard van de schenkingen. Weldoeners schonken in de 14de en 15de eeuw vooral lijfrenten, erfrenten, -en pachten of geldsommen uit een persoonlijk vermogen. In de vroege en volle middeleeuwen daarentegen werden vooral domeinen, tijdelijke rechten en kerkelijke inkomsten gegeven. Landbouwgrond was immers schaarser en duurder geworden en bovendien was ook de waardering van grondbezit veranderd. Het werd voornamelijk als een productiemiddel (om winst te maken) gezien. Daarnaast bemerken we ook dat de schenkingen aan klooster en kerken gefragmenteerder waren in de late middeleeuwen. Veel meer ontvangers werden begunstigd, waar men vroeger schenkingen beperkte tot één of twee kerkelijke instellingen.⁵⁵¹ Isabella van Portugal is daarvan een perfect voorbeeld.

Tot slot willen we er ook op wijzen dat naast de aard van de schenkingen en de milieus waaruit de weldoeners kwamen ook de begunstigde kloosters veranderden en wel in die mate dat kloosters die vasthielden of terugkeerden naar een strenge interpretatie van hun regel de voorkeur kregen op ordes of kloosters die zich niet hervormden. Bijsterveld vermeldt onder andere dat tot rond 1150 de Benedictijnenkloosters traditioneel de grote ontvangers van schenkingen waren, maar dat er zich vanaf de 12de eeuw verschillende alternatieven aandienen, zoals de kluizenaars, de cisterciënzers en de reguliere Kanunniken. In de 13de eeuw waren het vooral de bedelorden en lekenbroeders die speciale aandacht van de schenkers genoten. Ook in de 14de en 15de eeuw ziet men een evolutie. De Moderne Devoten

⁵⁵¹ A.-J. A. Bijsterveld, "Middeleeuwse vrome schenkingen als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming. Een historiografisch overzicht", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 109 (1996), 3, pp. 456 – 461.

en de observante takken binnen de gevestigde ordes genoten hier vooral de aandacht.⁵⁵² Men kan aannemen dat de Birgittinessen, die een zeer strikt kloosterleven leidden, ook als een observante kloosterorde gezien werden.

Isabella van Portugal is ook hier een perfecte illustratie van deze evolutie. Zij ondersteunde kloosters of kloosterordes die ofwel altijd streng hadden vastgehouden aan hun regel (bijvoorbeeld de Kartuizers) of bewegingen die binnen een bestaande orde ijverden voor een strikte naleving van de oorspronkelijke regel (Coletanen en observanten binnen de Franciscanen, maar ook de observante stromingen bij de Dominicanen, de cisterciënzers en zelfs in haar moederland Portugal). Daarnaast was Isabella persoonlijk ook sterk aangetrokken tot de Moderne Devotie, wat onder andere tot uiting kwam in haar ondersteuning van de gemeenschappen der Tertiariissen en haar terugtrekking uit het leven waar ze zich toeleegde op het verzorgen van zieken in haar paleis van Motte-en-Bois.⁵⁵³ De reden waarom ze enkel observante stromingen ondersteunde kan natuurlijk verklaard worden door het religieuze en vrome karakter van de hertogin. Zo was ze zeer sterk beïnvloed door de idealen en de spiritualiteit van de Moderne Devotie.⁵⁵⁴ Bovendien bood het geven van schenkingen ook de mogelijkheid om iets terug te eisen van de instelling, namelijk dat de religieuzen in kwestie zorg droegen voor het zielenheil van de schenker.⁵⁵⁵ Ten slotte moesten de giften ook het sociale prestige van de hertogin verhogen. Zo werd haar wapenschild duidelijk aangebracht, zodat men voor eeuwig haar zou danken voor de oprichting van de kerk.⁵⁵⁶ Precies dezelfde functie hebben de wapenschilden op de glasramen van de kerk bij het klooster van St. Agnes, al waren het daar hertogin Margaretha van York en enkele vrome burgers de schenkers.⁵⁵⁷ Op die manier kregen weldoeners niet alleen de mogelijkheid hun gift te vereeuwigen, maar konden deze schenking zo aan iedereen die deze plaats betrad tonen. Het doel is hier overduidelijk het sociaal prestige versterken. Voor ambitieuze kooplui of ambachtslieden was dit eveneens een handig middel. Voor de Bourgondische dynastie betekende de identificatie van hun hertogelijk huis met de observante bewegingen een duidelijk prestige voordeel. Het waren immers de hertogen en hertoginnen die het ware geloof ondersteunden. De politieke betekenis van kloosterordes was in de late middeleeuwen sterk afgenomen. Het strategisch associëren van een vorstenhuis met een bepaalde religieuze instelling was dus van veel minder belang.⁵⁵⁸ Aannemelijker is dat er persoonlijke motieven aan de grondslag liggen, want volgens Willard en Sommé bezat de hertogin ook een kopie van de *Revelationes caelestes*.⁵⁵⁹

⁵⁵² A.-J. A., Bijsterveld, *art. cit.*, p. 458.

⁵⁵³ M. Sommé, *Isabelle de Portugal*, pp. 459 – 460.

⁵⁵⁴ Hoewel Isabella van Portugal zich ook sterk in liet met de observantie binnen de Franciscaanse orde en de Coletienen, was haar religieus leven toch vooral bepaald door de spiritualiteit van de Moderne Devoten. Zo zocht ze nooit de extreme armoede of ascese op. Noch sloot zich volledig af van de buitenwereld, ook niet bij haar terugtrekking in het paleis van Motte-au-Bois. In: M. Sommé, *Isabelle de Portugal*, pp. 456 – 460.

⁵⁵⁵ A.-J. A., Bijsterveld, *art. cit.*, p. 462.

⁵⁵⁶ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 295.

⁵⁵⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes, fol. 42 v° - 43 r°.

⁵⁵⁸ A.-J. A., Bijsterveld, *art. cit.*, pp. 462 – 463.

⁵⁵⁹ C. C. Willard “The Patronage of Isabel of Portugal”, in: J. H. McCash, ed. *The Cultural Patronage of Medieval Women*, Athens, University of Georgia Press, 1986, p. 315 en M. Sommé, *Isabelle de Portugal*, p. 452.

3.3. Structuur en samenstelling van de kloosters

3.3.1. De grootte van het klooster

In een Birgittinessenklooster leefden idealiter 60 zusters, 13 priesters, 4 diakens en 8 lekenbroeders. De dertien priesters symboliseerden de twaalf apostelen en de Heilige Paulus en de vier diakens de vier grote kerkgeleerden (Hiëronymus, Augustinus, Gregorius de Grote en Ambrosius). Dit geheel van 85 personen symboliseerden samen de 72 leerlingen en de 13 apostelen. Een dergelijke grootte heeft het klooster van Dendermonde nooit bereikt. Toen de zusters uit Mariënwater arriveerden in Dendermonde en in het klooster werden geleid bestond de gemeenschap uit 10 zusters, vijf priesters en drie lekenbroeders. Als tijdelijk hoofd werden Marie van Oss en Herman van Munden aangesteld.⁵⁶⁰ Uit het dodenboek vernemen we dat in 1471 bij de invoering van de clausuur 13 zusters werden ingesloten samen met 5 priesters en 2 diakens. Marie van Oss werd als abdis aangeduid en Jan van Kets⁵⁶¹ als generaal confessor. Opvallend is dat er in de professielijsten in de kroniek van abdis Marie van Oss sprake is van op zijn minst 24 zusters.⁵⁶² Tegen 1500 waren er zoals de regel het voorschreef 13 priesters in het klooster, maar het aantal lekenbroeders was beperkt tot vier en er waren slechts 3 diakens. Het vrouwenconvent heeft ook nooit 60 nonnen geteld. Rond 1500 waren weliswaar 37 zusters aanwezig, waarvan 4 lekenzusters.⁵⁶³ Het aantal kloosterlingen daalde scherp als gevolg van een pestepidemie. Daarna bereikte het klooster nooit meer de aantallen uit 1500. In 1525 was het aantal zusters en priesters al sterk teruggelopen. Pee toonde aan dat in de 17de en 18de eeuw het aantal zusters gewoonlijk tussen de 20 en 30 schommelde.⁵⁶⁴

Mariënwater in Rosmalen had waarschijnlijk een vergelijkbare grote, de andere kloosters waren beduidend kleiner. Het klooster Mariënborg bij Soest telde 5 priesters, 2 lekenbroeders en 20 zusters, maar het klooster in Gouda telde in 1536 slechts 7 nonnen. Het werd kort daarna in 1551 opgedoekt. De overgebleven zusters vertrokken naar Soest. Ook het klooster in Utrecht was niet bijzonder groot en werd reeds rond 1600 opgedoekt. De Birgittinessengemeenschap van Den Briel was evenmin groot en zij verhuisden rond 1531 naar Mariënwater. Hetzelfde lot viel uiteindelijk Soest en Kampen te beurt. Geen van de kloosters in het bisdom Utrecht overleefde de periode van de Reformatie, enkel Maria Troon in Dendermonde en Mariënwater in Rosmalen doorstonden deze moeilijke tijden. Zij waren ook in de late middeleeuwen de twee gemeenschappen met de meeste zusters en priesters.

⁵⁶⁰ U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 290.

⁵⁶¹ Herman van der Munden had toestemming gevraagd aan de paus om als kluizenaar verder te leven. Hij kreeg toestemming om het klooster te verlaten. Of hij daadwerkelijk als kluizenaar heeft geleefd is niet geweten, wel zeker is dat hij sinds 1468 vervangen werd door Jan van Kets. In: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", p. 287.

⁵⁶² Het gaat hier om zusters Mergriete van Truebe, Barbara van Tilborch, Margriet Mommaerts, Janne van Lanooden, Katherijn van Oetsele, Elysabeth van der Schelden, Elyzabeth Nokermans, Mergriet Wielants, Geertruyt Annemans, Genofeua van der Borch, Katherijn van Wale, Katherijn Wolleput, Ganne sKeysers, Ganne van der Meersche, Clemencia sKuijfs, Marie sBruwers, Katherijn van Steelant, Elyzabeth van der Linden, Katherijn sKalen, Mergiret Pennemans, Berbel Seghers, Katherijn Koenen en Mergriet van Verwers. Buiten Marie van Oss rekenen we de andere zusters overgekomen uit Mariënwater niet me daar zij op een later tijdstip het Maria Troon verlaten hebben. In: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 304 – 306.

⁵⁶³ Deze cijfers kunnen echter nog oplopen daar we van 9 zusters niet kunnen bepalen of ze in 1500 nog in leven waren.

⁵⁶⁴ L. Pee, *art. cit.*, p. 222

Waar de kloosters van Soest, Gouda, Utrecht, Kampen en Den Briel ongeveer 45 mannen en 80 vrouwen herbergden in 16de eeuw, terwijl rond 1500 37 zusters, 13 priesters, 3 diakens en 4 lekenbroeders in Maria Troon verbleven.⁵⁶⁵

Relatief gezien was de *Ordo Sancti Salvatoris* daarmee eerder aan de kleine kant. Post schatte immers dat er ongeveer 300 Benedictessen, 480 Cisterciënserinnen, 210 Clarissen en 320 Dominicanessen waren tegen het einde van de 16de eeuw in het bisdom Utrecht. Als we dit tegenover de 80 Birgittinessen plaatsen dan was hun aantal eerder beperkt.⁵⁶⁶ Bovendien zal hun aandeel voor de gehele Nederlanden nog lager geweest zijn dan in dit bisdom, daar hier vijf van de zeven kloosters waren gevestigd. Mariënwater lag in het bisdom Luik en Maria Troon in Kamerrijk. Hoewel deze kloosters een grotere omvang kenden, waren ze wel de enige stichtingen in hun bisdom. Tegen 1600 was de populatie Birgittinessen in de Nederlanden waarschijnlijk onbeduidend geworden daar vijf van de zeven kloosters de reformatie niet overleefden.⁵⁶⁷

We bekijken nu de grootte van het St. Agneeteklooster in Gent. Er kwamen in 1434 enkele zusters over uit het klooster Syon in Oudenaarde. Tussen 1434 en 1450 groeide hun aantal tot ongeveer dertig zusters, maar werd door een pestepidemie sterk gereduceerd. Zeker negen zusters stierven en ook de beschermheer Mathijs van Aalst liet het leven.⁵⁶⁸ De onrustige tijden in Gent zorgden er voor dat een groot aantal vrouwen het huis verlieten tot men slechts met een tiental zusters overbleef. Met de aanname van een kloosterregel kregen ze hulp van 2 zusters uit het Elfduizend Maagdenklooster in Leuven. In 1454 werden vier nonnen en één conversin geprofest. Kort daarna volgden nog enkele zusters (aantal en namen worden hier echter niet vermeld). Na 1454 nam hun aantal snel toe, want tot twee maal toe verhaalt Jan Bellins dat het klooster uitgebreid diende te worden. In tegenstelling tot de kroniek van abdis Marie van Oss vermeldt het zusterboek van St. Agneeteklooster wel op regelmatige tijdstippen het aantal zusters. Toen abdis Johanna van up den Bosch in 1486 stierf, verbleven er 45 nonnen in het klooster, 11 conversinnen en 11 donatinnen.⁵⁶⁹ Het klooster bleef echter groeien. In 1491 telde het klooster 56 nonnen, 2 conversinnen en 14 donatinnen. Bij de dood van de vierde priorin in 1518 was het aantal nonnen licht toegenomen (60), waren er iets minder conversinnen (10), maar het aantal donatinnen verdubbelde bijna (26). In 1535 ten slotte waren er 60 nonnen, 7 conversinnen, 27 donatinnen en twee novicen in het klooster.⁵⁷⁰ Veel priesters of broeders verbleven er niet in het klooster. De zusters van het Gemene Leven hadden meestal een beschermheer/biechtvader die niet al te ver van het huis leefde. Bij de aanname van de regel had men nood aan een rector. In het begin bleef dit ook beperkt tot één rector, later kreeg hij ook een subrector bij zich.⁵⁷¹

In bisdom Utrecht maakten de zusters van het Gemene Leven, Tertiariessen en reguliere Kanunnikessen 80 procent van de totale kloosterbevolking uit (Begijnen worden hier buiten

⁵⁶⁵ R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland*, pp. 361 – 362.

⁵⁶⁶ R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland*, pp. 151 – 153 en 160 – 161.

⁵⁶⁷ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 332.

⁵⁶⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 4 v° - 6 r°.

⁵⁶⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 37 r° – 37 v°.

⁵⁷⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 108 v°.

⁵⁷¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 49 r° - 50 v° en 79 v°.

beschouwing gelaten). Ze waren ongeveer met 8000 zusters op een totale populatie van iets minder dan 10.000. Post neemt een gemiddelde van 40 tot 60 zusters voor een dergelijke gemeenschap in het midden van de 15de eeuw.⁵⁷² In het St. Agneeteklooster steeg de totale vrouwelijke populatie van een twintigtal zusters tot 67 in 1468, 72 in 1491, 96 in 1518 en daalde lichtjes tot 94 in 1535. Dit cijfer omvat zowel nonnen, conversinnen als donatinnen. Het klooster St. Agnes was dus eerder een groot klooster. Hun aanwezigheid in een grote stad als Gent maakte het mogelijk om dergelijke hoge aantallen te onderhouden. Bovendien bleek het klooster een zeer goede naam te hebben in de stad.⁵⁷³

De kloosterkroniek van Bethlehem licht ons niet zo goed in over de evolutie van de grootte van het klooster, doch één maal worden exacte aantallen gegeven. Rond de vernieuwing van het graf van de heilige Coleta van Corbie (1492) waren er ongeveer 24 zusters, één biechtvader en vier broeders in het klooster.⁵⁷⁴ Hoewel dit aantal niet zeer hoog lijkt, kan men toch aannemen dat dit voldoende was daar het klooster in Gent meermaals zusters en broeders heeft uitgestuurd naar nieuwe stichtingen, onder andere zeven zusters en vijf broeders naar het klooster in Kortrijk. In het jaar van 1496 werden nog eens 3 zusters naar het klooster van Kamerrijk gezonden.⁵⁷⁵ Dit alles wijst er toch op dat de bezetting van het klooster voldoende hoog was. Post berekende bovendien dat in het bisdom Utrecht er gemiddeld 30 zuster in een Clarissenklooster verbleven.⁵⁷⁶ Het klooster Bethlehem had slechts 24 zusters in 1492, maar het beantwoordt ongeveer aan de grootte van een gemiddeld Clarissenklooster. Het is ook moeilijk sluitende uitspraken te doen over een dergelijke momentopname, maar alles wijst er op dat men in staat was de kloosterbevolking op peil te houden.

We kunnen bijgevolg besluiten dat het St. Agnes en Maria Troon behoorlijk groot waren in vergelijking met andere kloosters in hun soort. Al heeft de Birgittinessengemeenschap nooit de voorgeschreven aantallen gehaald. Ook hier zien we het ideaal van Birgitta van Zweden botsen op de regionale omstandigheden. In het reeds sterk ontwikkelde kloosterlandschap in de Nederlanden was het moeilijk om dergelijke hoge aantallen in één klooster te verzamelen en bovendien was het zoals reeds aangetoond moeilijk om een dergelijk klooster te onderhouden. Het Coletienenklooster Bethlehem was net iets kleiner dan gelijksoortige Clarissenklooster in het bisdom Utrecht, maar ook hier slaagde men er blijkbaar in de nodige novicen te rekruteren.

3.3.2. *Herkomst van de zusters*

Als de grootte van een klooster iets vertelt over het succes van een bepaalde stichting dan kan de herkomst van de zusters ons iets vertellen over het belang van de aanwezigheid van een grote stad in de directe nabijheid van een klooster.

⁵⁷² R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland*, pp. 163 – 165.

⁵⁷³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 19 r° - 19 v°.

⁵⁷⁴ B. De Troeyer, *art. cit.*, p. 81.

⁵⁷⁵ B. De Troeyer, *art. cit.*, pp. 39, 43 en 47.

⁵⁷⁶ R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland*, pp. 160 – 161.

Wat Maria Troon betreft beschikken we over een zeer goede bron, daar in de professioneelsten⁵⁷⁷ telkens de herkomst van de zusters vermeld wordt. Daaruit blijkt dat de meeste zusters uit de directe nabijheid van het klooster kwamen. Maar liefst 56 van 112 zusters (precies de helft dus) die ooit in het klooster van Maria Troon hebben verbleven (en waarvan we beschikken over de plaats van herkomst) zijn afkomstig van binnen een straal van 20 km rond Dendermonde. Als we deze straal uitbreiden naar 40 km dan zien we dat dit aantal oploopt tot 92. Van de overige 20 zusters waren de meeste afkomstig uit het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Verder vinden we één zuster uit Zeeland, twee uit Bourgondië en zes uit Engeland. Deze laatste groep vluchtte weg uit het klooster Syon omwille van de godsdiensttroebelen en vond een tijdelijk onderkomen in Maria Troon.⁵⁷⁸ Bovendien kwam het grootste deel van de zusters uit steden als Dendermonde (32), Gent (15), Mechelen (9), Brussel (4) en Aalst (4). Vele andere zusters waren afkomstig van kleinere steden of dorpen in de directe nabijheid van Dendermonde, zoals Hamme (3), Temse (2), Zele (3), Lebbeke (2), Waasmunster (2), Baasrode (2), Land van Waas (2), Oudegem (1), Gijzegem (1), Mespelare (1) en Appels (1).

We kunnen ongeveer hetzelfde patroon vaststellen wat de Birgittijnse broeders betreft. Van 65 mannen waren er 35 (waarvan 22 uit Dendermonde zelf) afkomstig van binnen een straal van 20 km rond Dendermonde, 44 als de straal 40 km bedraagt. De overige broeders waren meestal afkomstig uit andere delen van het graafschap Vlaanderen (Rijsel, Kortrijk en Oudenaarde). Een priester kwam uit Zeeland, een ander was gevlucht vanuit Syon (Engeland) naar Maria Troon. Van 11 broeders beschikken we over geen informatie omtrent hun afkomst. We hebben reeds gezien dat Maria Troon voor zijn inkomsten grotendeels afhankelijk was van de inwoners van Dendermonde. Nu blijkt dat het grootste gedeelte van de zusters en broeders afkomstig was uit de stad zelf of dorpen in de directe nabijheid van de stad. Ook de aanwezigheid van andere steden als Gent, Mechelen, Brussel en Aalst mag niet onderschat worden. Slechts een beperkt aantal zusters en broeders kwam van verder dan 40 km buiten het klooster. Maria Troon was dus niet enkel afhankelijk van de stad Dendermonde voor de instroom van novicen, toch spelen grote steden een zeer belangrijke rol en in die zin verschilt deze Vlaamse stichting niet veel van andere Birgittinessenkloosters. Zo hadden we er reeds op gewezen dat ook op het Italiaanse schiereiland, in de Baltische en Noord-Duitse handelssteden en in Beieren de Birgittinessen afhankelijk waren van grote steden voor de instroom van novicen en het onderhoud van het klooster.⁵⁷⁹

We willen deze bevindingen nu vergelijken met de situatie in het klooster van St. Agnes in Gent. Het zusterboek van St. Agnes is minder exact over de plaats van herkomst van de verschillende zusters (bovendien worden ook niet alle zusters vermeld), maar toch kan ook deze bron een goede indicatie geven.

We beschikken over aanwijzingen dat een substantieel deel van de zusters uit de stad Gent afkomstig was. Zo vermelden we de vijf dochters van Lauereins de Maech, een voorname en

⁵⁷⁷ Voor de zusters, zie: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 304 – 312. Voor de broeders, zie: U. Sander-Olsen, "De Kroniek van Abdis Marie van Oss", pp. 314 – 320.

⁵⁷⁸ U. Sander-Olsen, "Een teruggevonden laatmiddeleeuwse kroniek", pp. 310 – 311.

⁵⁷⁹ Zie: T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", pp. 385 – 387.

rijke Gentenaar die het klooster ook vele gunsten verleende.⁵⁸⁰ Ook uit gegoede en voorname Gentse families kwamen Adriane Triest (dochter van Heer Clays, ridder en een voornaam man in Gent)⁵⁸¹, Pauline uutten Hove⁵⁸², Josine des Plaques⁵⁸³, Johanne van up den Bosch⁵⁸⁴, Marie Refins⁵⁸⁵ en Katherine van den Broucke.⁵⁸⁶ Van deze zusters kunnen we met zekerheid stellen dat ze opgroeiden in Gent. Waarschijnlijk ligt het werkelijke aantal veel hoger, maar omdat het zusterboek niet consequent de geboorteplaats vermeldt (en er niet veel indirecte gegevens zijn), is het bijgevolg moeilijk om sluitende uitspraken te doen. Jan Bellins vermeldt wel in zijn kroniek dat de eerste zusters uit St. Agnes een grote populariteit genoot bij de stadsbevolking.⁵⁸⁷ Wat een indicatie kan zijn dat het klooster een grote aantrekkingskracht had op de devote Gentse vrouwen.

Daarnaast ligt de kroniek ons in over zusters die van buiten de regio Gent komen. Hier vermelden we in de eerste plaats de zusters uit het Oudenaardse Syon die naar Gent zijn gezonden om daar een huis van de zusters van het Gemene Leven op te richten. Daarnaast kwamen ook enkele nonnen uit Leuven over om de zusters te helpen bij het na leven van de regel van St. Augustinus. Verder vermeldt het zusterboek vaak de geboorteplaats van zusters die elders zijn geboren. Zo waren Jeanne⁵⁸⁸ en Yzabiau de Melven⁵⁸⁹ de zusters van de graaf van Espinoy (in de buurt van Rijsel) en Jeanne van Luxemburg⁵⁹⁰ als dochter van de graaf van Simpol absoluut niet afkomstig uit Gent. Ook Stevine Groethers⁵⁹¹ uit een rijke en vooraanstaande familie in Rijsel (die weliswaar door tegenslag in de armoede was vervallen) en Katherine Hulants⁵⁹² kwam als zeer jonge vrouw uit Doornik in het klooster. Ten slotte vermelden we nog Janne du Pin⁵⁹³ die uit Frankrijk kwam. Deze vrouwen kwamen meestal via tussenpersonen in het klooster. Jeanne van Luxemburg stond onder de voogdij van hertogin Margaretha van York en werd op vraag van Gillis de Platea in St. Agnes ondergebracht. Ook Magdalene de Courselle die lange tijd aan het hof van Chasteleer had geleefd werd door de hertogin in het klooster geplaatst. Stevine Groethers profeste op aanraden van een vriend van het klooster, Gillis Baillivel, in St. Agnes en de zusters De Melven werden door hun moeder, die gehoord had van de goede reputatie van het klooster, op zeer jonge leeftijd in het klooster ondergebracht. Alleen Katherine Hulants en Jeanne du Pin

⁵⁸⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 50 v° - 51 r°.

⁵⁸¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 56 r°.

⁵⁸² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 63 v°.

⁵⁸³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 101 v°.

⁵⁸⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 39 r°.

⁵⁸⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 52 r°.

⁵⁸⁶ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 62 v°.

⁵⁸⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 19 r° - 19 v°.

⁵⁸⁸ Voor de levensbeschrijving van deze zuster, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 74 r° - 74 v°.

⁵⁸⁹ Voor de levensbeschrijving van deze zuster, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 80 r° - 80 v°.

⁵⁹⁰ Voor de levensbeschrijving van deze zuster, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 80 v° - 86 v°.

⁵⁹¹ Voor de levensbeschrijving van deze zuster, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 74 v° - 79 v°.

⁵⁹² Voor de levensbeschrijving van deze zuster, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 88 v° - 89 r°.

⁵⁹³ Voor de levensbeschrijving van deze zuster, zie: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 98 v° - 100 r°.

lijken op eigen initiatief naar het klooster te zijn gekomen. Jeanne du Pin zo bericht de kroniek had eerst verzocht in een Clarissenklooster binnen te treden, maar haar broze lichaam kon het harde regime daar niet aan. Daarom verkoos ze uiteindelijk binnen te treden in St. Agnes. Waarom ze precies deze kloostergemeenschap verkoos, vermeldt de kroniek niet. Zelf wist ze weinig over het klooster.⁵⁹⁴

We zien dus duidelijk dat het klooster in de stad zelf een grote populariteit genoot bij de stadsbevolking. Verschillende zusters kwamen uit de stad zelf. De meeste zusters die van buiten Gent afkomstig waren, kwamen niet zomaar in het klooster terecht. Dit gebeurde meestal via bemiddeling van tussenpersonen die het klooster van St. Agnes kenden, anderzijds bemerken we ook dat de zusters uit Syon in Oudenaarde en uit het Elfduizend Maagdenklooster in Leuven. In het zusterboek vinden we jammer genoeg bij de meeste zusters geen exacte attestatie van hun geboorteplaats. Toch is duidelijk geworden dat een groot deel van de zusters uit de gegoede klasse van Gentse burgerbevolking kwam.

We besluiten dus dat wat de herkomst van de zusters betreft de situatie tussen beide kloosters behoorlijk gelijklopend is. Zo blijkt dat zowel in St. Agnes als in Maria Troon een groot deel van de zusters uit de directe nabijheid van het klooster kwam. Slechts een klein deel van de novicen kwam van uit een andere streek. De enkelingen die iets dergelijks ondernamen, kwamen meestal via tussenpersonen in contact met het klooster of kwamen vanuit het moederklooster als ondersteuning van de nieuwe stichting. We zien duidelijk dat deze kloosters zeer sterk verankerd waren in het stedelijk milieu. Niet alleen kwamen de meeste schenkingen uit het stedelijk milieu, ook de meeste novicen kwamen uit de gegoede klasse van de steden.

3.3.3. *De aannname van novicen*

Opvallend in zowel de kroniek van het St. Agnes als de *Regula Sancti Salvatoris* zijn de strenge bepalingen omtrent de aannname van nieuwe kloosterzusters. In andere kloosters/ordes werden de richtlijnen daaromtrent niet meer in acht genomen en dat werd door zowel Jan Bellins als Birgitta van Zweden als een belangrijke bron voor mistoestanden beschouwd. Het kan ook voor dit onderzoek interessant zijn om na te gaan in welke mate deze hervormingsbewegingen zich zelf aan hun vooropgestelde principes hielden.

Jan Bellins, biechtvader van het St. Agneetklooster, klaagt in zijn kroniek de slechte staat aan van vele kloosters:

“Dwelke hoe waer het es, dat bewijst in vele cloosteren den armen staet, ya den onsaleghen val dien men hedensdaechs daer sien mach.”⁵⁹⁵

⁵⁹⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 99 r°.

⁵⁹⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 13 r°.

Eenzelfde aanklacht vinden we in de revelaties van Birgitta van Zweden. Christus beklagt zich over de slechte staat van de kloosters (wijngaarden):

“Ic ben als een alder mechtichste coninc die gheplant heeft sijn wijngaerden ende sij hebben voertghebraht den alder besten wijn in haren tijden. Ten lesten sijn viant heeft ghesaiet in den wijngaerden dat alder quaetste zaet dat alsoe seere ghewassen heeft ende hem alsoe ghebreet dat die tacken des wijngaerts gheen en mochten draghen dan met grooter swaerheit.”⁵⁹⁶

Bellins meent dat de jonge meisjes voor ze in het klooster traden te weinig geschoold waren en dat de opleiding die ze als novice kregen ook te kort schoot. Juist dit gebrekkige onderricht was de reden waarom de kloostertucht in de oude, niet besloten klooster de wensen over liet:

“die lichamelike cerimonien ende oefeninghen van buten ende niet en weten noch en horen van niwendeghen oefeninghen ende devotien ende van hoeden ende regimente des herten van binnen ende met en leeren hare ghepeinsen hare begheerten hare affectien ende sprake ende seden regeren, sonder welke oefenighen alle religie staet en bij den valle ende en mach niet langhe staen.”⁵⁹⁷

Het probleem werd alleen maar erger als deze slecht opgeleide jonge zusters later zelf moesten instaan voor het onderricht van novicen, want “alsoe als de blinde de blinde leidet, soe vallen sij beede in de gracht.”⁵⁹⁸

Naast een pleidooi voor goed onderricht van de regel en zeden vinden we in de daaropvolgende hoofdstukken van zijn kroniek enkele bepalingen omtrent de voorwaarden waaraan de jonge meisjes moeten beantwoorden om toe te treden. Jan Bellins vertelt hoe het in andere kloosters de gewoonte was om zeer jonge meisjes toe te laten in het klooster en ze daar op te voeden tot de leeftijd waarop ze oud genoeg waren om hun kloostergelofte af te leggen. Dit liep echter niet altijd zo vlot. Vele van die meisjes kregen heimwee of konden de kloostertucht niet aan. Bij een vertrek uit het klooster betekende dit een schande voor beide partijen, bleef het jonge meisje echter uit schaamte of vrees in het klooster, was dat vaak tegen haar zin en zonder enige vorm van overtuiging. Dit kwam de kloostertucht natuurlijk niet ten goede. Daarom stipuleerde Jan Bellins volgende richtlijn:

“dat sij niemende ontfaen en hebben om met hem te woenenne, sij en waren ghecomen tot haren wetteliken jaren, noch gheen kindere en ontfinghen sij in haer gheselschap buten oft binnen, sij waren alsoe out dat sij haers propers eyghens willen alsoe ghebruycten, dat sij wel wisten wat sij doen oft anverden soudende dat sij met haers eyghens herten ghestapelder devotien bij hem selven begheerden ende baden te ontfanghen te sine.”⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschrift 4584*, fol. 191 r° - 191 v°.

⁵⁹⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 13 r° - 13 v°.

⁵⁹⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 13 v°.

⁵⁹⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 14 r° - 14 v°.

Er werden enkel maagden toegelaten in het klooster die op zijn minst vijftien jaar waren, al vond Bellins dat een leeftijdsgrens tussen 17 en 20 jaar beter was. Anderzijds mocht men niet te lang wachten om gewillige jonge meisjes op te nemen “eer sij van der quatheit der werelt weten.” Bovendien ontving men liever zusters die scherp van geest en verstandig waren. Al moest men opletten dat ze niet te hoogmoedig werden. Simpele en ootmoedige zusters die hard werkten waren immers te verkiezen boven zusters die “crighel en hooverdich” zijn.⁶⁰⁰ Men probeerde de novicen een goede opleiding te geven. Dit was aanvankelijk de taak van de subpriorin. Naarmate het aantal novicen steeg, stonden drie of vier zusters in voor de opleiding van de jongeren. Er werd een “stoelmeestersse” aangesteld die de jongeren moest helpen bij onder andere het zingen en leren lezen. De andere leraressen waren in feite begeleiders van de novicen en brachten hen de verschillende aspecten van het kloosterleven bij. De novice mocht geen geheimen hebben voor haar lerares. Men was kennelijk vooral bang dat de novice “heimelike verswimelicheden, oefeninghen, studeringhen ghepeinsn ende wercken” zou verbergen. Er werd ook afgeraden aan de andere zusters om zelf persoonlijk vermaningen te geven aan een novice, men werd echter ten zeerste aangemoedigd om de meesteres van de jongere over de fouten of vertwijfelingen van de novice in te lichten.⁶⁰¹

In de *Regula Sancti Salvatoris* vinden we een bepaald procedé dat dient gevolgd te worden bij de aannahme van nieuwe nonnen. Wanneer iemand zich aanbiedt, zal ze in geen geval onmiddellijk tot het klooster worden toegelaten, maar wordt ze gevraagd om zich na drie maanden opnieuw aan te dienen in het klooster. Ondertussen kan men zich beraden over deze novice. Als ze zich daarna terug aandient, zal de abdis haar onderzoeken en naar haar begeerte peilen om in het klooster in te treden. Opnieuw wordt het meisje terug naar huis gezonden en opgedragen om na een paar maanden zich weer te presenteren in het klooster. Als ze inderdaad terugkomt, zullen haar de “die hardtheit ende scerpheit van ordenen” uitgelegd worden. Indien ze instemt de regel te volgen, beraadslagen de zusters en beslissen uiteindelijk gezamenlijk over het lot van het meisje, “maer voerd jaer en sal zij negheensins toeghelaten warden totten inganghe ende professie oft ontfanghen werden in habijte.” Na haar aannahme volgt nog een proefjaar. Als ze ook dat jaar met glans doorstaat, wordt de bisschop ontboden om haar te consacreran.⁶⁰² Ook de *Regula Sancti Salvatoris* besteedt aandacht aan de leeftijd waarop men mag toe treden. De regel stipuleert het volgende:

“Negheene van den zusteren en sal nemmermeer voer dachtienste jaer huerer oudden tot deser religie ontfanghen werden. Noch voer die consecratie en sal zij niet in gaen binnen den cloostere, al waert ooc dat zij alle in haer consenteerden voor djaer.”⁶⁰³

De leeftijdsgrens voor zusters wordt dus duidelijk op achttien jaar gesteld, voor priesters ligt die zelfs aanzienlijk hoger. Men moest immers 25 jaar oud zijn voor men tot het klooster werd toegelaten. Dit heeft natuurlijk alles te maken met hun theologische opleiding als priester.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 15 r°.

⁶⁰¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 15 v° - 17 r°.

⁶⁰² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 16 v° - 17 r°.

⁶⁰³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 28 v°.

We bekijken nu in welke mate de bepalingen van Jan Bellins in de praktijk werden gebracht. Het zusterboek is hier de geschikte bron voor. Al snel blijkt dat de theorie en de realiteit niet altijd overeenstemmen, zeker wat betreft de leeftijdsgrens voor de zusters. De reeds genoemde Jeanne van Luxemburg was slechts zes jaar oud toen ze het klooster werd binnengebracht. Onder andere zusters Adriane Triest en Agneete Lachiere werden belast met de zorg voor de nog zeer jonge Jeanne. Ze werd geprofest op 13 of 14 jarige leeftijd.⁶⁰⁵ Wat ook gezien de bepalingen van meester Bellins, te jong is. Ze bleef wel nog drie jaar lang novice, maar dat omwille van financiële regelingen met haar familie.⁶⁰⁶ Dat het aannemen van te jonge zusters tot problemen kon leiden, blijkt onder andere uit het geval Jeanne de Melven. Zij was de zus van de graaf van Espinoy en werd door haar moeder op zeer jonge leeftijd in het klooster achtergelaten en werd ook door de zusters opgevoed. Na verloop van tijd stelden er zich echter problemen, want haar familie had andere plannen met Jeanne. Het kwam zelfs tot geweld, maar Jeanne hield voet bij stuk en bleef in het klooster. Ze werd kort daarna geprofest als non in het klooster, maar ze stierf reeds op 20 jarige leeftijd. Toch was ze reeds aangesteld als onderwijzer van de jongeren.⁶⁰⁷

Dit zijn slechts twee voorbeelden waar er concrete aanwijzingen zijn dat men het niet zo nauw nam met de bepalingen van rector Bellins. Waarschijnlijk zijn er nog meer van dergelijke gevallen geweest in het klooster van St. Agnes, maar het is moeilijk om de exacte leeftijden te achterhalen daar geboortedata, data van intrede en professie in het klooster vaak niet vermeld worden. Bij veel zusters wordt wel gemeld dat ze op jonge of zeer jonge leeftijd toe traden, maar wat de auteurs daar juist mee bedoelden is echter niet duidelijk af te leiden uit het zusterboek. Zo lezen we bij Martine Diericx dat ondanks haar jeugdige leeftijd ze toch reeds zeer zedig en devoot was.⁶⁰⁸ Zelfde beschrijvingen vinden we bij onder andere Marie Triest, Marie van Herne, Margriete Bogaert, Jeanne Dammans en Marie Willaerts.⁶⁰⁹ Aanwijzingen van gedwongen opnames in het klooster ontbreken, maar er zijn wel enkele voorbeelden waar de familie (net zoals bij Jeanne de Melven) niet opgezet was met het idee dat één of meerdere van hun familieleden een kloosterleven voor ogen had. Zo was Lodewijck de Maech aanvankelijk niet opgezet met het idee van één van zijn dochters om in het klooster van St. Agnes professie te doen. Uiteindelijk kozen zijn vijf dochters voor een religieus leven in het klooster. De man legde zich neer bij de situatie en hielp het klooster door middel van talrijke giften. Bovendien heeft men hier de leeftijdsgrens kennelijk wel gerespecteerd. Nadat Marie en Yzabeele Smaechs in het klooster geprofest waren, voedde hun moeder hun drie andere zussen zeer vroom op. Deze kwamen zelf enkele malen op bezoek bij hun zussen. Uiteindelijk besloten ze alle drie toe te treden tot het klooster. Men wachtte echter wel tot ze alle drie ‘tot bequamer audde ghecomen waren.’⁶¹⁰ Hier hield men kennelijk wel acht op de richtlijnen van

⁶⁰⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 28 v°.

⁶⁰⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 81 r°.

⁶⁰⁶ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 83 r° - 83 v°.

⁶⁰⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 74 r°.

⁶⁰⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 34 r°.

⁶⁰⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 33 v°, 37 r°, 37 v°, 61 r° en 67 r°.

⁶¹⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 50 v° - 51 r°.

Jan Bellins, al kan men hier terecht opmerken dat men het dan weer niet zo nauw nam met de beslotenheid van het klooster.

De situatie in het klooster van Dendermonde is moeilijker in te schatten daar de professionellisten in de kroniek van abdis Marie van Oss bitter weinig informatie verschaffen daaromtrent. Het is wel duidelijk dat geestelijke motivatie niet het enige aspect was waarop een nieuwe zuster werd beoordeeld. Het klooster had immers de toestemming gekregen om van iedere zuster die haar professie aflegde in Maria Troon 4 pond lijfrente te vragen.⁶¹¹ Dergelijke financiële eisen waren echter verboden volgens de *Regula Sancti Salvatoris*.⁶¹² In het geval van Maria Troon blijkt dat men de regel strikter naleefde dan de reguliere Kanunnikessen uit Gent de aanbevelingen van Jan Bellins. Volgende vermelding bevestigt dit vermoeden:

“Ten selven daghe worden vj susteren mede ghewielt die ter eerster sluytinghen te jonc waren. Ende dese seven maechden ghinghen tsamen van onsen poorten ter kercken waert als ghecroende conynghinnen ende qvamen van den bishop ghecoroneert weder thuys ten selven daghe, anno lxxvij.”⁶¹³

Deze zes (of zeven) zusters waren in 1471 bij de insluiting van het klooster nog te jong om geprotest te worden. Verbleven deze zusters voor hun professie reeds in het klooster? De geciteerde passage lijkt aan te geven van niet. Ze gingen immers “van onsen poorten” naar de kerk. Of de zusters reeds voor de invoering van de clausuur in het klooster leefden is ook niet duidelijk. Wat men wel vaststelt, is dat men zich in dit specifieke geval streng aan de *Regula Sancti Salvatoris* hield.

Wat dus de aanname van novicen betreft zien we opnieuw een aantal gelijkenissen tussen het de reguliere Kanunnikessen en de Birgittinessen. Ten eerste worden duidelijke richtlijnen gegeven in beide instellingen die stipuleren waaraan de novicen moeten voldoen vooraleer ze tot het klooster mogen toe treden. Al blijkt de naleving daarvan niet altijd even streng te zijn geweest. We zien dat in beide kloosters financiële voordelen vaak een strikte naleving van de kloosterregel verhinderden. Bij de Birgittinessen primeerde naast de religieuze overtuiging ook de financiële capaciteiten van een zuster of men al dan niet kon toe treden. In St. Agnes zag men geen problemen in de opname van jonge meisjes uit rijke families, daar dit zoals in het geval van Jeanne van Luxemburg grote financiële voordelen kon opleveren.

3.3.4. De mannelijke aanwezigheid

Zoals is gebleken uit het vorige deel verbleven in alle drie klooster ook mannelijke religieuzen. De zusters hadden immers nood aan een biechtvader/rector. In deze paragraaf

⁶¹¹ A. De Vlaminck, *art. cit.*, p. 48.

⁶¹² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 26 r° - 26 v°.

⁶¹³ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, p. 306.

onderzoeken we dan ook de aanwezigheid van de biechtvaders en vooral de relatie tussen beide geslachten.

We hebben er reeds op gewezen dat men de Birgittinessen kloosters niet als echte dubbelkloosters kunnen beschouwen. De zusters en broeders leefden wel in één klooster doch ze vormden geen rechtseenheid. Daarom ziet Nyberg ze eerder als *Gesamtkloster*. De priesters vormden immers een private groep die instond voor de zielenzorg van de zusters, maar in feite geen eigen convent vormde, in tegenstelling tot de zusters.⁶¹⁴ Het vrouwenconvent en de groep priesteres en broeders vormden samen het klooster of monasterium. Ook Hilpisch⁶¹⁵ en Höjer⁶¹⁶ hadden reeds opgemerkt dat de Birgittinessenkloosters volgens een strikte interpretatie van het canonieke wetgeving niet voldoen aan de vereisten van een dubbelklooster. Cnatingius daarentegen pleit voor een ruime interpretatie van een dubbelklooster. Zijn hoofdcriteria is de aanwezigheid van mannen en vrouwen in een klooster. Hij ziet daarbij een dubbele evolutie gedurende de 11de en 13de eeuw. Enerzijds onderscheidt hij mannenkloosters waar zich na verloop van tijd een groep devote vrouwen bij aansloot. Dit was het geval bij onder andere de Benedictijnen, de reguliere Kanunniken en de Premonstratenzers. Anderzijds ziet Cnatingius ook de omgekeerde evolutie waarbij in sommige vrouwenkloosters na verloop van tijd mannen werden toegelaten. Zij fungeerden dan meestal als biechtvaders voor de zusters. Goede voorbeelden daarvan zijn de Gilbertijnen in Engeland en de orde van Fontevrault in Frankrijk. Cnatingius ziet de *Ordo Sancti Salvatoris* als uitloper van deze laatste evolutie. Beide evoluties leidden dus tot kloosters waarin mannen en vrouwen naast elkaar leefden en hoewel ze geen rechtseenheid vormden beschouwt Cnatingius deze wel als dubbelkloosters.⁶¹⁷ In feite hanteren Cnatingius en Nyberg eenzelfde omschrijving alleen hun benaming verschilt. Waar Cnatingius de Birgittinessenkloosters liever blijft beschouwen als dubbelklooster en dus de definitie van dergelijke abdijen ruim interpreteert, pleit Nyberg er voor om eerder de term *Gesamtkloster* te hanteren om zo verwarring met echte dubbelkloosters te vermijden.

Hoe we deze klooster nu ook benoemen duidelijk is dat men in de 14de eeuw het aantal dubbelklooster sterk ziet afnemen. Vaak werden verboden uitgevaardigd tegen de verdere opname van vrouwelijke religieuzen in het klooster en dit meestal op vraag van de mannelijke religieuzen die niet langer als biechtvaders voor de zusters wensten te fungeren.⁶¹⁸ In een periode van constante oorlogsvoering en pestepidemieën bleken de financiële inspanningen om een dubbelklooster te onderhouden vaak te hoog.⁶¹⁹ Hilpisch wijst echter op de opkomst

⁶¹⁴ T. Nyberg, "Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung", pp. 359 – 364.

⁶¹⁵ "... Eine Gemeinschaft von Mönchen und Nonnen in solcher Weise beieinander wohnt, daß ihre Klosteranlage räumlich und rechtlich eine Einheit darstellt." In: P. S. Hilpisch, *Die Doppelklöster. Entstehung und Organisation*, Münster, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1928, p. 1.

⁶¹⁶ "Med ett verkligt dubbelkloster förstås åter en enhet af tvenne organiserade samfund af klosterfolk (kongregationer, resp. konvent) ett af munkar och ett af nunnor, under sin särskilde ledare (abbot, prior) och abbedissa." In: T. M. Höjer, *Studier I vadstena kloster och birgittinordens historia intill midten af 1400 talet*, Uppsala, 1905, p. 36.

⁶¹⁷ Cnatingius, *op. cit.*, pp. 10 – 11.

⁶¹⁸ In feite hadden verschillende synodes gedurende de gehele geschiedenis van de christelijke Kerk steeds verboden uitgevaardigd tegen dubbelkloosters, maar dat heeft verschillende pausen er niet van weerhouden om steeds de statuten van dubbelkloosters te bevestigen.

⁶¹⁹ H. Cnatingius, *op. cit.*, pp. 12 – 13.

van de bedelordes die veel beter inspeelden op de noden van religieuze vrouwen, waardoor het systeem van dubbelkloosters verdween.⁶²⁰ Het is dus opmerkelijk dat Birgitta van Zweden in de 14de eeuw nog opteerde voor een klooster waarin zowel mannelijke en vrouwelijke religieuzen onder eenzelfde dak verbleven.

We hebben reeds gezien dat de *Regula Sancti Salvatoris* het aantal zusters, priesters, diakens en lekenbroeders precies vastlegde en dat elke groep zijn eigen specifieke taak had. Beide geslachten leefden echter compleet afgescheiden. Daarin is de *Regula Sancti Salvatoris* zeer duidelijk:

“Dese (de priesters en andere broeders) zullen van den zusteren cloestere gheheelic af ghescheeden zijn hebbende bij hem selven eenen hof; daer innen zij woenen zullen ende van den hove zullen sij hebben eenen inganck totten kercken ende den ondersten choor. Der zusteren choor sal boven zijn onder den dake, nochtans zoe dat sij die sacramenten sien moghen ende den dienst hooren.”⁶²¹

De afscheiding werd niet alleen tijdens het zingen van de getijden of de misvoering gehanteerd, maar ook bij het biechten werden speciale voorzorgen genomen om het contact tussen beide geslachten zo beperkt mogelijk te houden. De zusters moesten achter een ijzeren venster of rooster plaatsnemen zodat de biechtvader hen wel kon horen doch niet zien. Ook bij de communie geschiedde alles via het venster, al mocht de zuster daar wel gezien worden. Als men de biechtvader of een priester (buiten de biecht) over andere zaken wou aanspreken dan moest men de toestemming hebben van de abdis en vergezeld zijn van andere zusters. Ze mochten echter niet gezien worden door de priester of de biechtvader. De priesters mochten slechts onder twee omstandigheden het vrouwenconvent betreden, namelijk bij het toedienen van de sacramenten aan stervende zusters en om het lichaam van een overleden zusters uit het klooster weg te dragen.⁶²²

Een ander bijzonder probleem bij de Birgittinessen was de relatie tussen de broeders/priesters en de abdis. De broeders waren gehoorzaamheid verschuldigd aan de confessor generaal, de zusters aan de abdis. Zij werd verkozen door haar medezusters, maar haar benoeming diende bevestigd te worden door de bisschop. Wat de confessor generaal betreft, deze werd door de abdis in samenspraak met de priesters en de broeders aangeduid. Het moest echter altijd één van de dertien priesters zijn. Ook zijn benoeming had de zegen van de bisschop nodig. Alle mannelijke religieuzen waren verantwoording verschuldigd aan de confessor generaal, de vrouwelijke religieuzen aan de abdis. De confessor generaal behield wel het recht om toe te zien op de toepassing van de *Regula Sancti Salvatoris* en de zusters werd uitdrukkelijk verboden te handelen tegen de wil van de generaal confessor. Was hij min of meer verantwoordelijk voor de religieuze gang van zaken dan was de abdis toch het wereldlijk hoofd van het klooster.⁶²³ Als we naar het klooster van Maria Troon kijken en daarbij de

⁶²⁰ P. S. Hilpisch, *op. cit.*, p. 82.

⁶²¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 20 v°.

⁶²² Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 30 r° - 30 v°.

⁶²³ Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift 607*, fol. 22 r° - 22 v°.

kroniek van abdis van Marie van Oss raadplegen dan zien we dat er toch aanwijzingen zijn van spanningen tussen de broeders en de abdis. Zo kan de abdis het niet na laten om de onkosten van priester en generaal confessor Jan van Kets, gemaakt gedurende een kapittel in Marienforst (Bonn), te vermelden. Hij spendeerde 11 schellingen.⁶²⁴ Ze vermeldt een gelijkaardige situatie in het klooster Gnadenberg bij Nürnberg:

“haer bruers soe vakenen gheneghen waren hier ende daer capittelen te legghene, ende datter gheen stichticheyt af op en rese.”⁶²⁵

Sander-Olsen interpreteerde dat als een aanklacht van Marie van Oss tegen de verspilzucht van de broeders.⁶²⁶ Waarschijnlijk kadert deze vermeldingen eerder in de context van de financiële problemen waarin Maria Troon verkeerde. Het was weliswaar een algemene trend bij de broeders in de *Ordo Sancti Salvatoris* om zich zoveel mogelijk onafhankelijk te verwerven ten opzichte van de abdis. Al waren de grote conflicten tussen broeders en zusters en discussie over het systeem van dubbelkloosters reeds opgelost met het kapittel van Vadstena (1429).⁶²⁷ Bovendien blijkt net uit de kroniek van Marie van Oss dat de abdis wel degelijk het wereldlijk hoofd bleef van het klooster. Hoe kan ze anders de economische situatie van het klooster zo nauwkeurig schetsen. De confessor generaal was duidelijk het religieus hoofd van het klooster en ook deelname aan kapittels was voorbehouden aan mannen daar de vrouwelijke religieuzen aan een zeer strenge clausuur gebonden waren. Dit had als gevolg dat de broeders in grote mate de toekomst van het klooster konden bepalen. Daarnaast moet er wel op gewezen worden dat de Birgittinessen in de late middeleeuwen geen problemen hadden om priesters te vinden die zich aan het klooster wilden binden, althans dat vertellen ons de professionellisten in de kloosterkroniek.⁶²⁸

De situatie in het Gentse huis van het zusters van het Gemene Leven was natuurlijk iets anders, dat blijkt uit de kroniek en het zusterboek van het klooster St. Agnes. In de periode waarin men een gemeenschap van zusters van het Gemene Leven vormde was men afhankelijk van voornamelijk Mathijs van Aalst voor zowel spirituele als materiële zaken. Deze priester moet ook gediend hebben als biechtvader in het klooster.⁶²⁹ Na zij dood besloot men de regel van St. Augustinus aan te nemen en had men dus nood aan een rector. Juist het vinden van een rector die voor lange tijd de nonnen spiritueel wou bijstaan bleek een hele opgave. Onder de eerste prioeres, Johanne van up den Bosch, deden maar liefst 12 verschillende rectoren hun intrede in het klooster.⁶³⁰ Onder de tweede prioeres, Adriane Triest, was er slechts één rector. Niet verrassend aangezien de prioeres zelf maar vijf jaar aanbleef.⁶³¹ Dezelfde rector was nog steeds in het klooster toen Pauline uutten Hove negen maanden aan

⁶²⁴ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 295.

⁶²⁵ U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 278 – 279.

⁶²⁶ U. Sander-Olsen, “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss”, p. 244.

⁶²⁷ H. Cnatingius, *op. cit.*, pp. 164 – 169.

⁶²⁸ Zie: U. Sander-Olsen, “De Kroniek van Abdis Marie van Oss”, pp. 314 – 320.

⁶²⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 5 r°.

⁶³⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 49 r° - 50 v°.

⁶³¹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 57 v°.

het hoofd van het klooster stond.⁶³² Onder het bewind van de vierde prioeres, Stevine Grotheers, die 28 jaar lang abdis was van het klooster, vinden we vijf verschillende rectoren.⁶³³ Onder de vijfde prioeres, Josine de Plancques, had men vier verschillende rectoren.⁶³⁴

Bekijken we de situatie onder de eerste priorin dan valt vooral de constante afwisseling van rectoren op. De eerste, Jacop Voetwatere uit het convent van Zevenborne, bleef slechts korte tijd want hij kon prior worden in zijn oude klooster. Hij werd opgevolgd door Jan Bellins uit het convent van Boschysaac, maar die verliet het klooster reeds na zes jaar. Walramus uit het klooster van Elzegem werd pater, maar na drie jaar hield ook hij het voor gezien. Hij trok zicht terug in zijn oude klooster en werd kort daarna tot prior van het klooster Ter Damme gekozen. Hij bleef er tot zijn dood. De nieuwe prior Willen van den Vate bleef slechts drie jaar aan en werd opgevolgd door Jan Bellins. Na vijf jaar werd hij naar het klooster van Zichenen gezonden. Zijn plaats werd ingenomen door zijn voorganger Willem van der Vate. Dit maal ontstond er echter een conflict met de prioeres.⁶³⁵ De kroniek haalt volgende redenen aan:

“Maer doen hij een deel jaren in der oerdenen gheprofest was ende de tweeste reise rectoer was worden, so quam hem in den sin en weet uut wat geeste dat hij te Roeme trecken wilde. Onse eerweerdeghe mater wederstont hem seere, segghende waert dat hij de reise bestonde, sij ontseide hem trecht van desen husen. Maer hij was niet af te stellenen, ter aventueren daer omme, want hij trac hem anen meer regiments dan dander rectoers ghehadt en hadden ende ten waert hem niet wel toeghelaten.”⁶³⁶

De directe aanleiding voor het conflict was de wens van de Willem van der Vate om naar Rome te trekken op pelgrimstocht. Dit recht werd hem door de prioeres ontzegd. Het echte probleem was vooral dat de rector zich bemoeid had met de wereldlijke zaken van het klooster en dit viel niet in goede aarde:

“Want van den beghinne heeft men hier ghehouden voer eene onbrekelicke coustume dat men den rectoers gheen tijdelic regiment ghelaten en heeft, maer alleene dat hueren dienst ende der conciencien toebehoerde. Ende wij en vonden noint niemant die ons reiden anders te doene ende uuter expereincien van tghene datter af ghebeurt es in andere cloester, so eist ons steerckelic van onsen hauders ende voerganghers, niet alleene gheraden maer oec bevolen als een eewich testament, dat wij dese ghewoente onderhouden sauden, willen wij ons selven in perijckel niet stellen, daer mede te varene als sommige andere daer wij wonderlicke dinghen af hebben ghehoert in onsen daghen.”⁶³⁷

⁶³² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 65 r°.

⁶³³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 79 r° - 79 v°.

⁶³⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 108 r° - 109 v°.

⁶³⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 49 r° - 49 v°.

⁶³⁶ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 49 v°.

⁶³⁷ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 49 v° - 50 r°.

Men wilde kennelijk niet dat de rectoren zich in lieten met de wereldlijke zaken van het klooster. Hun taak was voornamelijk biechtvader te zijn voor de zusters en liturgische taken te vervullen. Uiteindelijk vertok Willem van der Vate toch naar Rome en toen hij terug kwam van zijn reis wou hij opnieuw rector worden van het klooster. Dit was echter tegen de zin van de zusters en het kwam tot “langheduerende ende sware processen van de welcke vulle besceets te scrivene, sau se veel tijts ende sinnen behouven.”⁶³⁸ Zover kwam het echter niet. Hij trok zich uiteindelijk vrijwillig terug in het klooster van Willeminen en verzoende zich op zijn sterfbed met het klooster van St. Agnes. Jan van Ympe volgde hem uiteindelijk op. Hij kwam uit het klooster St. Martins te Leuven. Hij bleef ook niet lang bij de zusters want werd snel opgevolgd door Jan Pottier. Deze man uit Melle stierf echter kort daarna en werd in het klooster begraven. Zijn opvolger Jacob van der Molen kwam uit het klooster Korssendonk en bracht broeder Heinderic Borghelmans mee. Zijn gezelschap stierf echter in 1480 en uit Elzegem kwam een nieuwe broeder, namelijk Heinderic Legweerck. Toen Jacob van der Molen tot prior werd gekozen in Korsendonck verliet ook hij het klooster en werd opgevolgd door Jacob de Scanaphia uit Melle. Deze man stierf net als zijn opvolger Gillis Curthals na twee jaar aan een slepende ziekte. Deze Curthals werd uiteindelijk opgevolgd door Cornelis Zeghers uit Elzegem. Hij bracht broeder Gheeraerd de Rutere mee.⁶³⁹ Deze rector bleef ongeveer 18 jaren lang in het klooster.⁶⁴⁰

Het grote probleem in St. Agnes was het grote aantal rectoren dat slechts voor een korte periode bij de zusters bleef. Vaak kregen ze in een ander klooster een beter positie aangeboden. Waarschijnlijk moeten we een verklaring zoeken in het feit dat de mannelijke religieuzen steeds minder geneigd waren om de zusters als biechtvaders bij te staan. Eenzelfde fenomeen speelde zich immers af in het kapittel van Windesheim waar de paus verbood om nog andere zusterkloosters op te nemen omdat er vanwege de broeders veel weerstand was gerezen. Vele mannelijke religieuzen wilden ook hier niet langer instaan voor de geestelijke zorg van de zusterkloosters.⁶⁴¹ Uiteindelijk vond men in Cornelis Zeghers een rector die bereid was voor een langere periode in te staan voor het zielenheil van de zusters, maar uiteindelijk vertrok ook hij kort na het aantreden van de vierde priorin. Hij werd immers tot prior gekozen in Elzegem. Ook zijn opvolger broeder Inghelbrecht van der Burch was zeer standvastig en bleef voor een periode van 17 jaar. Hoewel ook onder de vierde priores meerdere biechtvaders zijn geweest, kampte men nu met een geheel ander probleem. Het werd steeds moeilijker om überhaupt biechtvaders te vinden:

“Nu en waren telzeghem niet vele persoenen daer omme met groeter moeyten ende met concente van Windechim moesten wij eenen rectoer uut Hollant doen halen.”⁶⁴²

De twee volgende rectoren, broeder Cornelis en broeder Jan Bartholomei, kwamen inderdaad uit Holland. Uiteindelijk vond men opnieuw een broeder uit Elzegem (Jacop van den Heede)

⁶³⁸ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 50 r°.

⁶³⁹ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 50 r° - 50 v°.

⁶⁴⁰ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 57 r°.

⁶⁴¹ W. Scheepsma, *Deemoed en devotie*, pp. 19 – 20.

⁶⁴² Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 79 v°.

die bereid was rector te worden van het St. Agneetklooster. Ondertussen was ook de gewoonte gegroeid dat de rector over een socius (of rechterhand) kon beschikken.⁶⁴³ Naast de rector en zijn socius verbleven zelfs nog andere priesters in het klooster en wel om volgende reden:

“Ende dit mochte de cause wesen. Want wij hadden dicwijle veel cost ende moeyten eer wij paters naer ons gherief ghecrighen consten daer omme meenden sij dat sij naermaels eenen tijt met hem ghestelt sauden wesen, maer tes anders ghevallen.”⁶⁴⁴

Men probeerde dus voor het vertrek of de dood van de aanwezige rector reeds een opvolger aan te trekken. Men hoopte hem zo te binden aan het klooster, maar ook deze methode heeft niet echt gewerkt:

“Want om sommich sijnder condicien en hadde hij ons in den staet des rectoerschaps niet ghedient ende dat meer es sijnen willen woenden hier ander broeders veel te noeder, daer omme was dese hope ijdel, anghesien dat hij ons meer quam in laste dan in hulpen.”⁶⁴⁵

Men had immers op het aanraden van priester Philips Gogaert een lekenbroeder geproft in het St. Agneetklooster. Hij heeft 20 jaar het klooster waardig gediend, maar verbrak dan zijn kloostergelofte. Hij maakte daarmee het klooster tot schande. Het moet veel indruk gemaakt hebben bij de zusters want men besloot in de toekomst geen enkele lekenbroeder meer aan te nemen.⁶⁴⁶

Veel meer dan bij de Birgittinessen kende men problemen om geschikte biechtvaders te vinden die voor een lange tijd hun lot aan het klooster van St. Agnes wilden verbinden. Op een bepaald moment had men het zelfs moeilijk om geschikte kandidaten te vinden. Daarnaast bleek het ook voor de abdis moeilijk zich boven de rector te stellen wat betreft de wereldlijke zaken (zoals o.a. het geval was bij Willem van der Vate). De slechte ervaringen met opnemen van lekenbroeders leidde uiteindelijk tot een verder verbod daartoe. Dan blijkt het systeem van dubbelkloosters (volgens de definitie van Cnatingius) of *Gesamtkloster* (volgens de omschrijving van Nyberg) beter te hebben gefunctioneerd. Waar zich in de eerste decennia van *Ordo Sancti Salvatoris* nog talrijke conflicten voordeden tussen mannelijke en vrouwelijk religieuzen, waren die tegen de oprichting van Maria Troon reeds opgelost. Op het vlak van de voorziening van biechtvaders bleek de *Regula Sancti Salvatoris* zeer innovatief en succesvol. Door aan het klooster een gemeenschap van priesters te verbinden waren de zusters zeker van geestelijke ondersteuning. Er zijn voor het klooster van Dendermonde geen aanwijzingen dat men problemen had om priesters te vinden. Dit blijkt onder andere uit de

⁶⁴³ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 79 v°.

⁶⁴⁴ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 91 v° - 92 r°.

⁶⁴⁵ Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 92 r°.

⁶⁴⁶ “Want de overste die int verantwoerden stonden duer dese twee alsulc ghemoet ghehadt dat sij in gheender tijt hoe langhe dat cloester oec mochte staen, gheen broeders meer professen en sauden noch in den eenen staet noch in den anderen. Die dit leest hij macht gedincken.” In: Gent, Klooster van de Minderbroeders, *Onuitgegeven kloosterkroniek van St. Agnes*, fol. 92 r°.

professionlijsten van het klooster. Het contact tussen broeders en zusters was dan weer geheel verschillend. In een Birgittinessenklooster heerste strikte af scheiding tussen beide geslachten, terwijl dit veel minder het geval was in het St. Agneetekloosters.

Besluit

Uit het onderzoek blijkt duidelijk dat de Birgittinessen heel wat gemeenschappelijk hadden met de andere hervormingsbewegingen uit de late middeleeuwen, niet in het minst met de Moderne Devotie. Desondanks bleven de Birgittinessen hun eigen karakter ook duidelijk behouden. Van een complete vervaging van hun spirituele en organisatorische eigenheid is hier absoluut geen sprake.

Ten eerste is duidelijk geworden dat de religiositeit in de Birgittinessenkloosters duidelijk beïnvloed is door de Moderne Devotie. In de besproken en geanalyseerde handschriften vinden we teksten terug die duidelijk van de hand waren van belangrijke figuren uit deze hervormingsbeweging. Het gaat hier onder andere over Johannes Scutken, Johannes Brinckerinck, Thomas a Kempis en Jan van Schoonhoven. Verder is ook een invloed merkbaar vanuit de mystieke traditie. Dit blijkt onder andere uit de aanwezigheid van de *Hundert Betrachtungen* van Henricus Suso en verschillende excerpten uit het *Liber specialis gratiae* van Mechtild van Hackeborn. De invloed van de Dominicanen hoeft niet te verbazen. Deze was reeds duidelijk aanwezig in de *Revelationes caelestes* van Birgitta van Zweden. Naast de directe ontlening aan de Moderne Devoten, blijken ze ook een gemeenschappelijke interesse te hebben voor enkele religieuze thema's. In dit geval dient men de vele passieverhalen te vermelden waarin het lijden van Christus centraal staat. De verschillende gebeden- en devotieboekjes in de kloosterbibliotheek van Maria Troon bevatten talrijke lijdensverhalen. Manuscript 1748 in de Gentse Universiteitsbibliotheek is bijvoorbeeld helemaal gewijd aan deze thematiek. We konden onder andere ook in het zusterboek van St. Agnes vaststellen dat deze thematiek bij de reguliere Kanunnikessen populair was. Daarnaast blijkt dit ook uit de verspreiding van de *Quindecim orationes de passione Domini* en *Die passie ons liefs heeren*. Deze teksten werden onterecht toegeschreven aan Birgitta van Zweden, maar ze bevatten zoals aangetoond, belangrijke gelijkenissen met de thematiek uit de *Revelationes caelestes*. We vinden vele afschriften van deze teksten terug bij de reguliere Kanunnikessen en Tertiariissen. Vaak stonden deze gemeenschappen onder directe invloed van de Moderne Devotie of vormden ze voorheen een huis van de zusters van het Gemene Leven. Bij de Birgittinessen deden deze verhalen vooral dienst als een methode om liefde voor God op te wekken. Een noodzakelijk voorwaarde om als christen terug op het goede pad te komen, althans volgens het hervormingsprogramma van Birgitta van Zweden. Ook bij de reguliere Kanunnikessen van St. Agnes moest het lezen van dergelijke passieverhalen helpen om ene deugdzaam leven na te streven. Daarnaast blijkt ook uit de *Regula Sancti Salvatoris* dat men een focus op de dood had. Dit blijkt vooral uit de rituelen die in het laatste hoofdstuk van de *Regula* aan bod komen. Ook in het klooster van St. Agnes zien we eenzelfde trend. Tot slot willen we ook de zogenaamde tweetaligheid in de handschriften vermelden. Een element dat we opnieuw terugvinden bij beide religieuze bewegingen. Bij de Moderne Devoten werd de volkstaal enkel getolereerd bij vrouwelijke religieuzen en leken. Ook bij de Birgittinessen stellen we eenzelfde trend vast. Daar bestond de kloosterbibliotheek van de mannelijke religieuzen vooral uit Latijnse theologische werken en studieboeken. De Birgittinessen daarentegen waren vooral aangewezen op Middelnederlandse stichtelijke literatuur. Toch

moeten we opmerken dat er wel degelijk Latijnse werken in omgang waren bij de zusters. Het Birgittijnse brevier bleef immers lange tijd onvertaald en voor Maria Troon beschikken we niet over een overgeleverde Middelnederlandse vertaling.

Dit betekent echter niet dat de spiritualiteit bij de Birgittinessen volledig deze van de Moderne Devoten volgde. Bij de reconstructie van de kloosterbibliotheek van Maria Troon vonden we immers vele handschriften die als typisch Birgittijns bestempeld kunnen worden. Het gaat hier natuurlijk over de acht boeken van de *Revelationes caelestes*, de *Quattuor orationes*, het brevier van de Birgittinessen en natuurlijk de *Regula Sancti Salvatoris*. Elk Birgittinessenklooster werd geacht een afschrift van deze teksten te bezitten. Hoewel we geen Birgittijns brevier aantreffen in de kloosterbibliotheek van Maria Troon, vinden we wel talrijke exemplaren terug bij de Birgittinessen in Mariënwater. Ook vonden we in beide kloosters enkele heiligenlevens terug van de twee belangrijkste voor de *Ordo Sancti Salvatoris*, namelijk Catherina van Vadstena en Birgitta van Zweden. Heiligenlevens van Birgitta en excerpten uit de *Revelationes caelestes* vonden we slechts in zeer kleine aantallen en sterk verkorte afschriften terug. Voor de revelaties gaat het zelfs slechts om een paar folio's. De geringe verspreiding van het heiligenleven van Birgitta van Zweden is waarschijnlijk te wijten aan de uitzonderlijke levenswandel van deze vrouw. Bovendien waren in de late middeleeuwen vooral maagdelijke martelaressen uit de vroegste eeuwen van het christendom populair. De grote populariteit van de Pseudo-Birgittijnse teksten kan een verklaring bieden voor het kleine aantal excerpten uit de revelaties. Deze verhalen boden een Middelnederlandse synthese van het hervormingsprogramma van de Zweedse heilige. Daarnaast bevat het officiële corpus van Birgitta van Zweden ook een aantal typerende thema's voor de Birgittinessen, namelijk de speciale Maria verering en de heiligenverering. Twee elementen die ook terugkomen in de gebedenboekjes van de Birgittinessen. We hebben kunnen vaststellen dat uit het zusterboek van St. Agnes vooral een christocentrische religiositeit blijkt. Bij de Birgittinessen was duidelijk wel veel aandacht voor de verering van Maria, dit blijkt onder andere duidelijk uit de namen van de verschillende Birgittinessenkloosters. Ook de getijden die ter ere van Maria gezongen werden illustreren dit zeer goed. Dat er speciale aandacht was voor heiligen als Birgitta van Zweden en Catherina van Vadstena hoeft natuurlijk niet verbazen, maar daarnaast zijn er ook aanwijzingen dat men personen als Catherina van Alexandrië en Barbara van Nicomedië vereerde. Dit blijkt onder andere uit de twee prachtige exemplaren van hun heiligenleven in de kloosterbibliotheek van Mariënwater. Bovendien zijn er ook aanwijzingen voor een dergelijke verering in de kroniek van abdis Marie van Oss.

De invloed van de Moderne Devotie was zeer sterk in de laatmiddeleeuwse Nederlanden, maar de Birgittinessen verloren hun spirituele identiteit niet volledig. De Birgittinessen in Maria Troon beschikten immers over de noodzakelijke handschriften die een geheel eigen identiteit verschafte aan deze gemeenschap. Er werd waarschijnlijk duchtig gekopieerd in zowel Mariënwater als in Maria Troon. Het is echter moeilijk te zeggen of de Dendermondse Birgittinessen werkelijk beschikten over een uitgerust scriptorium in de late middeleeuwen. Meer zekerheid hebben we over Mariënwater, waar Sander-Olsen⁶⁴⁷ heeft aangetoond dat er

⁶⁴⁷ U. Sander-Olsen, *Et klosterbibliotek*, p. 29 en U. Sander-Olsen, "Handschriften uit het Birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen", pp. 225 – 226.

wel degelijk sprake was van een ontwikkeld scriptorium dat handschriften van een hoge kwaliteit afleverde. Daarnaast waren ook contacten tussen de verschillende Birgittinessenkloosters. Dit wordt zeer duidelijk uit de kroniek van abdis Marie van Oss. Binnen de *Ordo Sancti Salvatoris* werd er ook over gewaakt dat elke gemeenschap beschikking had over de noodzakelijke teksten. Deze teksten verleende immers een geheel eigen karakter aan de Birgittinessen, daar bijvoorbeeld de *Regula Sancti Salvatoris* specifieke handelingen en rituelen voorschreef waaruit de Birgittinessen hun eigen identiteit ontwikkelden. Belangrijk hierbij is de aanwezigheid van een volkstalige versie van de regel. Verder speelden ook de priesters een belangrijke rol daar zij de enige waren die in feite de taak van Birgitta van Zweden konden voortzetten, namelijk prediken en zo haar hervormingsboodschap verspreiden.

Uit de tweede invalshoek blijkt dat de Birgittinessen een gevangene waren van de regionale omstandigheden. In die zin dat de bepalingen die door de *Regula Sancti Salvatoris* werden gestipuleerd vaak onmogelijk te realiseren waren. Birgitta van Zweden had in haar regel een ideaaltype beschreven dat aangepast was aan de Scandinavische leefwereld, maar die in andere gebieden zoals in de Hanzeatische en Italiaanse handelssteden niet kon functioneren. Dit was ook het geval in de Nederlanden en gold ook voor Maria Troon in Dendermonde. Waar Birgitta rurale afgeslotenheid predikte, was Maria Troon sterk verankerd in de stad Dendermonde. Dit blijkt onder andere uit de talrijke giften van de gegoede Dendermondse klasse. Ook de novicen werden voornamelijk in de Dendermondse regio gerekruteerd, al moet hier ook het belang van steden zoals Brussel, Mechelen, Aalst en Gent benadrukt worden. Ook wat betreft het onderhoud van het klooster bleek het ideaal niet haalbaar. We hebben aan de hand van de kroniek van abdis Marie van Oss duidelijk aangetoond dat de financiële situatie van Maria Troon in de late middeleeuwen zeer precair was. Dit noopte de Birgittinessen tot een aantal maatregelen die niet in overeenstemming waren met de *Regula Sancti Salvatoris*. Zo begon men financiële eisen te stellen aan de novicen. Van het dynastieke en agrarische ideaal bleef sowieso niet veel over. De voornaamste inkomsten kwamen uit renten en schenkingen van weldoeners, terwijl Birgitta toch duidelijk inkomsten uit grondbezit verkoos. Het was gezien de situatie in de Nederlanden onmogelijk voor een laatmiddeleeuwse religieuze gemeenschap om uitgebreide landerijen te verwerven. Opvallend is dat men tegen de 17de eeuw wel gronden bezat en zo in feite beter beantwoordde aan het ideaal van Birgitta. Ook van een Koninklijke of dynastieke stichting was geen sprake mer, net zoals op het Italiaanse Schiereiland en in de Hanzeatische handelssteden. Isabella van Portugal was wel betrokken bij de oprichting van het klooster, maar uiteindelijk gaf ze het meeste uit handen. Het waren vooral de vermogende Dendermondse burgers die het klooster ondersteunden. De nalatigheid van de hertogin kan deels verklaard worden door haar grote betrokkenheid bij andere religieuze stichtingen. Het was een algemene trend om meerdere kloosters of gemeenschappen te ondersteunen. Bovendien bleek Isabella van Portugal persoonlijk vooral aangetrokken te zijn tot de sfeer van de Moderne Devotie.

Niet alleen de Birgittinessen in Dendermonde waren verankerd in het stedelijke milieu, ook het klooster St. Agnes en Bethlehem waren afhankelijk van hun stedelijke weldoeners. Uit de rijke burgerklasse in Gent kwam immers veel noodzakelijke hulp bij de oprichting van de

abdijen. Vooral in St. Agnes kan hun rol niet overschat worden. Wat het onderhoud van de reguliere Kanunnikessen betreft waren ook hier de inkomsten uit renten levensnoodzakelijk alsook de verschillende schenkingen van de talrijke weldoeners. Deze giften konden zoals bij de Birgittinessen zeer verschillend van aard zijn, al naargelang de context waarin de schenking plaats vond. Verder dienen we hier zeker de rol van Margaretha van York te vermelden. Veel meer dan Isabella van Portugal was zij betrokken bij haar klooster. Ze had het weliswaar niet opgericht, maar ondersteunde het klooster financieel en verleende tal van andere gunsten, zoals de onderbrenging van Jeanne van Luxemburg in het klooster.

Wat de organisatie betreft van de St. Agnes en Maria Troon zien we meer verschillen. Het aantal zusters, priesters, diakens en lekenbroeders was vastgelegd in de *Regula Sancti Salvatoris*. Ook hier botsten de bepalingen van de *Regula* op de realiteit in de Nederlanden, want een dergelijke grootte heeft het klooster nooit bereikt. De reguliere Kanunnikessen kenden geen dergelijke richtlijnen betreffen de samenstelling van het klooster. De drie bestudeerde klooster hadden wel voldoende bewoners om hun werking te garanderen. Wat St. Agnes en Maria Troon betreft waren hun aantallen in de late middeleeuwen zelfs behoorlijk hoog, in vergelijking met andere kloosters uit hun orde. Wat wijst op hun populariteit en succes. Een succes dat door beide gemeenschappen onder andere verklaard werd door hun strikte naleving van de regels. Vooral de reguleringen betreffende de aanname van novicen is hier belangrijk. Al blijkt dat deze bepalingen na verloop van tijd ook een dode letter waren. Financiële motieven zorgden er voor dat de leeftijdsgrenzen niet altijd gerespecteerd werden in St. Agnes. Ook in Maria Troon nam men een loopje met de regel, daar men aan novicen verplichtte om renten mee te brengen bij hun intrede. Wat de aanwezigheid van mannen daarentegen betreft, zien we duidelijk verschillen. De aanwezigheid van priesters werd door het systeem van dubbelklooster of *Gesamtkloster* bij de Birgittinessen opgelost. De reguliere Kanunnikessen hadden in eerste instantie problemen om rectoren te vinden die langere tijd in het klooster wilden blijven en na verloop van tijd bleek het zelfs moeilijk om überhaupt rectoren te vinden. Hier bleek het systeem van de Birgittinessen zeer succesvol en ook behoorlijk uniek. Het nadeel van het systeem waren de strikte reguleringen bij contact tussen de twee geslachten.

Ook hier merken we duidelijk een tweespalt op. De Birgittinessen konden zich niet anders dan schikken naar de externe omstandigheden, ook als dat betekende dat men op die manier in ging tegen de *Regula Sancti Salvatoris*. Daarmee beantwoordde men aan de algemene tendens binnen de *Ordo Sancti Salvatoris*. Ook bij andere kloosters bleek het onmogelijk om zich naar het ideaal van Birgitta van Zweden te schikken. Anderzijds kon men de eigenheid in een aantal aspecten behouden, dit zien we vooral in de samenstelling van het klooster en speciale systeem van dubbelkloosters.

De *Regula Sancti Salvatoris* gaf de Birgittinessen weliswaar een specifieke identiteit, toch het is duidelijk gebleken dat men deze regel niet geheel kon naleven. Birgitta's ideaal was afgestemd op een Koninklijke en agrarische abdij in Scandinavië en hield geen rekening met de omstandigheden in andere (meer verstedelijkte) regio's. We zien deze problematiek duidelijk opduiken in Dendermonde. Daardoor verschilde een Birgittinessenklooster niet zo veel van een klooster der reguliere Kanunnikessen. Desondanks waren er toch een aantal

aspecten die de eigenheid van het klooster garandeerden. Wat de spiritualiteit betreft zien we duidelijk invloed van de Moderne Devotie, maar ook hier bleef het eigen karakter behouden.

Opgave van bronnen en literatuur

1. Bronnenmateriaal

1.1. Onuitgegeven bronnen

Brugge, Stadsbibliotheek

Handschrift 408 Devotieboek

Brussel, Koninklijke Bibliotheek

Handschrift IV 242 Gebeden en oefeningen

Handschrift 3026-30 Ascetische traktaten

Handschrift 3042-44 Leven van S. Birgitta en S. Catharina van Zweden

Handschrift 4407-08 Ascetische traktaten

Handschrift 4584 Leven van S. Birgitta

Handschrift 4904-06 Devotieboek

Handschrift 19.408-09 Getijden- en gebedenboek

Gent, Universiteitsbibliotheek

Handschrift 205 Gebeden- en getijdenboek

Handschrift 607 Regels van Sinte Birgitta en Sint Augustinus

Handschrift 1351 Devotieboek

Handschrift 1360 Gebeden- en devotieboek

Handschrift 1365 Devotieboek

Handschrift 1748 Gebedenboek

Gent, Klooster van de Minderbroeders (Oude Houtlei 124)

Ua 50 Kroniek/zusterboek van het St. Agneeteklooster

1.2. Gepubliceerde bronnen

DE TROEYER (B.). "Een kroniek van het voormalig monasterium Bethlehem der Klarissen-Koletiënen te Gent, geschreven tussen 1509 en 1530." In: *Franciscana*, 47 (1992), 3, pp. 3 – 162.

DE VLAMINCK (A.). "Nécrologe du double monastère de Saint-Brigitte à Termonde." In: *Oudheidkundige kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde*, 9 (1901), 2, pp. 5 – 64.

EKLUND (S.). *Sancta Birgitta. Opera Minora I: Regula Salvatoris*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1975, 244 p.

HARRIS (M. T.), NYBERG (T.) en KENZEL (A. R.), eds. *Life and Selected Revelations. Birgitta of Sweden*. New York, Paulist, 1990, X-350 p.

SANDER-OLSEN (U.). “De Kroniek van Abdis Marie van Oss, Birgittinessenabdij Maria Troon, Dendermonde.” In: *Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Gedenkschriften*, 21 (2002), 4, pp. 250 – 332.

SOMME (M.). “Le testament d’Isabelle de Portugal et la dévotion moderne.” In: *Publications du Centre européen d’études bourguignonnes (XIVe – XVIe s.)*, 29 (1989), pp. 27 – 54.

2. Literatuur

AMPE (A.). “Aantekeningen bij een zestiende-eeuws handschrift uit Dendermonde (Hs. 4407-08 der KB te Brussel).” In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 16 (1962), pp. 9 – 54.

ANDERSSON-SCHMITT (M.). “Mittelniederländische Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala.” In: COCKX-INDESTEGER (E.) en HENDRICKX (F.), eds. *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, Peeters, 1987, pp. 57 – 62.

AXTERS (S.). “De preek op den gulden berg door den leesmeester van Straatsburg.” In: *Tijdschrift voor taal & letteren*, (1940), pp. 5 – 58.

BATSELIER (P.). *Pretiosa uit oude abdijen. Kunstvoorwerpen, kostbare handschriften en belangrijke archiefstukken uit de voormalige abdijen van Oost-Vlaanderen*. Gent, Vanmelle, 1973, 78 p.

BEUKEN (W. H.) en MARROW (J. H.). *Spiegel van de leven ons heren (Mirror of the life of our lord)*. Doornspijk, Davaco, 1979, 99 p. + 65 folio’s + 34 platen.

BIJSTERVELD (A.-J. A.). “Middeleeuwse vrome schenkingen als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming. Een historiografisch overzicht.” In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 109 (1996), 3, pp. 443 – 464.

BROMBERG (R. L. J.). *Het boek der Bijzondere Genade van Mechtild van Hackeborn*. Zwolle, W. E. J. Tjeek Willink, 1965, 469 p.

BURGER (C.). “Verrassende genadeleer. Nicolaas van Straatsburg: De preek over de gulden berg (circa 1324/1326).” In: MERTENS (T.), STOOP (P.) en BURGER (C.), eds. *De Middelnederlandse preek*. Hilversum, Verloren, 2009, pp. 67 – 89.

Catalogue raisonné de la précieuse collection de manuscrits et d'autographes de MM. D. – C. Van Voorst, père et J. J. Van Voorst, fils. Amsterdam, Muller, 1859, VIII-224 p.

CNATTINGIUS (H.). *Studies in the Order of St. Bridget of Sweden: the crisis in the 1420s.* Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1963, 198 p.

COUN (T.). “De Middelnederlandse vertalingen van Ekbert van Schönau’s sermo de vita et passione Jesu Christi.” In: *Ons Geestelijk Erf*, 59 (1985), pp. 515 – 532.

DE FLAVIGNY. *Sainte Brigitte de Suède. Sa vie, ses révélations et son œuvre.* Parijs, Librairie H. Oudin, 1910, 775 p.

DE SAINT-GENOIS (J.). *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de la Ville et de l’Université de Gand.* Gent, Annoot-Braeckman, 1849-1852.

DESCHAMPS (J.). “De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van de Hundert Betrachtungen und Begehrungen van Henricus Suso.” In: *Ons Geestelijk Erf*, 63 (1989), 2 – 4, pp. 309 – 369.

DU BOIS (A.). “L’évêque de Gand et les Brigittines de Termonde.” In: *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 14 (1912), 2, pp. 193 – 208.

FOGELQVIST (I.). *Apostasy and reform in the revelations of St. Birgitta.* Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1993, 262 p.

FOLGELKLOU (E.). *Birgitta.* Stockholm, Albert Bonniers Boktryckeri, 1973, 230 p.

GERLACH (P.). “Noordbrabantse “scriveren” en “verlichters”. Naar aanleiding van het Getijdenboek van Coudewater (1417 – 1457).” In: *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 43 (1972), 1 – 2, pp. 131 – 140 en pp. 588 – 597.

GERLACH (P.). “Handschriften en miniaturen.” In: *Brabantia*, 30 (1981), 3, pp. 123 – 124.

GLAUDEMANS (C. N. W. M.). “Vuur en water: Opkomst en ondergang van het Birgittenklooster ‘Mariën Voor’ in den Briel.” In: *Brielse mare. Mededelingen en historische bijdragen van de Vereniging Vrienden van het Trompmuseum*, 1 (1991), 1, pp. 48 – 62.

GOUDRIAAN (K.). “Klooster van de brigitten, later van de regulieren.” In: DENSLAGEN (W.), ed. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Gouda. Met bijdragen van C. J. W. Akkerman, Bianca van den Berg, Stijn van Genuchten, e.a.* Zwolle, Waanders, 2001, pp. 206 – 211.

- GOUDRIAAN (K.). “De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus.” In: VAN ENGEN (H.) en VERHOEVEN (G.), eds. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum, Verloren, 2008, pp. 168 – 211.
- GRISSÉ (C. A.). “The textual community of Syon Abbey.” In: *Florilegium*, 19 (2002), pp. 149 – 162.
- GRUIJS (A.) en PERSOONS (E.). “Bibliographie. Index des manuscrits contenant les œuvres de Jean de Schoonhoven.” In: *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, (1966), pp. 75-82.
- GRUIJS (A.). “Jean de Schoonhoven. Sa vie et son œuvre.” In: *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 32 (1962), pp. 135 – 187.
- HILPISCH (P. S.). *Die Doppelklöster. Entstehung und Organisation*. Münster, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1928, 95 p.
- HÖJER (T. M.). *Studier I Vadstena kloster och birgittinordens historia intill midten af 1400 talet*. Uppsala, 1905, 360 p.
- JELSMA (A.). “The appreciation of Bridget of Sweden (1303 – 1373) in the 15th century.” In: SCHULTE VAN KESSEL (E.), ed. *Women and men in spiritual culture, XIV – XVII centuries*. ‘s Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1986, pp. 163 – 175.
- JELSMA (A.). *Dromen onder druk van de tijd. Over Birgitta van Zweden; een verkenning naar aanleiding van een handschrift uit het Gemeente-archief te Kampen*. Kampen, Uitgeversmaatschappij, 1979, 30 p.
- JONGEN (L.). “Reliquiae Sanctae Coletae. About two early sixteenth-century manuscripts from the Monastery Bethlehem of the Poor Clares at Ghent (Belgium).” In: *Collectanea Franciscana*, 73 (2003), 1-2, pp. 75 – 92.
- JØRGENSEN (J.). *Saint Bridget of Sweden, Vol. 1, 1303 – 1349*. Londen, Longmans Green and co, 1954, 310 p.
- JØRGENSEN (J.). *Saint Bridget of Sweden, Vol. 2, 1349 – 1373*. Londen, Longmans Green and co, 1954, 354 p.
- KER (N. R.). *Medieval manuscripts in British Libraries I, London*. Oxford, Clarendon Press, 1969, XXXVIII-437 p.
- KLOCKARS (B.). *Birgitta och böckerna: en undersökning av den heliga Birgittas källor*. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1966, 363 p.

KOLDEWEIJ (A. M.). *In Buscoducis 1450 – 1629: kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch: de cultuur van de late middeleeuwen en Renaissance.* 's Gravenhage, SDU, 1990, 2 v.

KREEK (M. L.). “Bibliotheek van “Mariënwater”/”Maria – Refugie”.” In: VAN LIEBERGEN (L.), ed. *Birgitta van Zweden 1303 – 1373. 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde.* Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1986, pp. 42 – 56.

KREEK (M. L.). “Het koorgebed van de Birgittinessen.” In: VAN LIEBERGEN (L.), ed. *Birgitta van Zweden 1303 – 1373. 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde.* Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1986, pp. 57 – 63.

LIEVENS (R.). *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa.* Gent, Koninklijke Academie voor taal- en letterkunde, 1963, 243 p.

MEERTENS (M.). *De Godsvrucht in de Nederlanden. Naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw. 2: Lijdendevoties.* Antwerpen, Standaard Boekhandel, 1931, 118 p.

MEERTENS (M.). *De Godsvrucht in de Nederlanden. Naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw. 6: Beschrijvende Catalogus der Handschriften.* Antwerpen, Standaard Boekhandel 1934, 317 p.

MERTENS (T.). “Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding.” In: MERTENS (T.), ed. *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza.* Amsterdam, Prometheus, 1993, pp. 8 – 35.

Middelnederlands Woordenboek, Instituut voor Nederlandse lexicologie. Cd-rom Middelnederlands, Woordenboek en teksten. Den Haag, SDU, 1998.

Moderne Devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384 – 1984. Catalogus. Nijmegen, Katholieke Universiteit. Afdeling Hulpwetenschappen van de geschiedenis, 1984, 375 p.

MOL (H. J. A.). “Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van kloosterlandschap in Nederland.” In: VAN ENGEN (H.) en VERHOEVEN (G.), eds. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden.* Hilversum, Verloren, 2008, pp 213 – 231.

MONNA (A. D. A.). “Rond een Noordnederlands Birgittencartularium uit de 15de eeuw.” In: *Jaarboek Oud-Utrecht*, (1981), pp. 165 – 174.

MOORMAN (J.). *A history of the Franciscan Order. From its origins to the year 1517.* Oxford, Clarendon Press, 1968, 641 p.

MORLION (C.). “De onuitgegeven kloosterkroniek van het St.-Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving bij de vrouwelijke moderne devoten (Gent, 1434-1535).” In: *Ons Geestelijk Erf*, 56 (1982), pp. 342 – 362.

MORLION (C.). “De vroegste geschiedenis van het Gentse St. Agneeteconvent (1434 – 1454). Bijdrage tot de studie van de moderne devotie in onze gewesten.” In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 38 (1984), pp. 17 – 33.

MORLION (C.). *Het Sint-Agneetklooster te Gent (1434 – 1535). Proeve van een mentaliteitsgeschiedenis*. Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1981, 317 p.

MORRIS (B.). *St. Birgitta of Sweden*. Woodbridge, Boydell Press, 1999, 202 p.

NYBERG (T.). “Das Gesamtkloster als Rechtseinheit im Lichte der Klosteridee Birgittas.” In: *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 74 (1988), pp. 357 – 390.

NYBERG (T.). “Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung im Zeitalter der Ordensreformen.” In: ELM (K.). *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Berlijn, Duncker & Humblot, 1989, pp. 373 – 396.

NYBERG (T.). “The Development of the Order of St. Birgitta.” In: *A Swedish saint. Celebrations for the sixth centenary of her death, 1373 – 1973*. Rome, Bulzoni Editore, 1973, pp. 133 – 179.

NYBERG (T.). *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*. Lund, Gleerups, 1965, 265 p.

OAKLEY (F.). *The Western Church in the later Middle Ages*. Londen, Cornell University Press, 1985, 345 p.

ORBEMA (P. F. J.). “Brinckerinck en Jan van Schoonhoven.” In: DE BACKER (C.), GEURTS (A. J.) en WILER (A. G.), eds. *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*. Nijmegen, Alfa, 1985, pp. 277 – 288.

PEE (L.). “Het dubbelklooster der H. Birgitta of Maria-Troon.” In: *Gedenkschrift van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, (1978 – 1979), 4, pp. 211 – 314.

POST (R. R.). *Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie van 1500 tot 1580*. Utrecht, Spectrum, 1954, 571 p.

REYNAERT (J.). “Het Middelnederlandse gebedenboek van de Birgittinessen te Dendermonde (Hs. Gent, U.B., 205).” In: *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica “De Fontaine” te Gent*, 32 (1980 – 1981), pp. 29 – 48.

REYNAERT (J.). *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. I: De handschriften verworven voor 1852*. Gent, Rijksuniversiteit, 1984, 156 p. (Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 171).

REYNAERT (J.). *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. II/1: De handschriften verworven na 1852 (deel 1)*. Gent, Rijksuniversiteit, 1996, 369 p. (Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 182).

SAHLIN (C. L.). “The Prophetess as Preacher: Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy.” In: *Medieval Sermon Studies*, 40 (1997), 2, pp. 29 – 44.

SAHLIN (C. L.). *Birgitta of Sweden and the voice of prophecy*. Woodbridge, The Boydell Press, 2001, 266 p.

SANDER-OLSEN (U.). “Een teruggevonden laatmiddeleeuwse kroniek uit de Birgittinessenabdij Maria troon in Dendermonde.” In: *Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Gedenkschriften*, 19 (2000), 4, pp. 299 – 319.

SANDER-OLSEN (U.). “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde.” In: *Ons geestelijk erf*, 64 (1990), 1 – 3, pp. 89 – 106.

SANDER-OLSEN (U.). “Handschriften en boeken uit het Birgittinessenklooster Maria Troon te Dendermonde. Supplement.” In: *Ons geestelijk erf*, 71 (1997), 3, pp. 215 – 227.

SANDER-OLSEN (U.). “Handschriften uit het Birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen bij 's-Hertogenbosch.” In: VERBEKE (W.), ed. *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux, II: Cultura mediaevalis*. Leuven, Leuven University Press, 1995, pp. 225 – 254.

SANDER-OLSEN (U.). “The Late medieval Chronicle of Marie van Oss, abbess of the Brigittine monastery Maria Troon in Dendermonde.” In: KOOPER (E.), ed. *Proceedings of the international conference of the medieval chronicle, Utrecht/Driesbergen, 13 – 16 July 1996*. Amsterdam/Atlanta, Rodopi, 1999, pp. 240 – 250.

SANDER-OLSEN (U.). “The Life and Works of St. Birgitta in Netherlandish Translation.” In: MORRIS (B.) en O’MARA (V. M.), eds. *The translation of the works of St. Birgitta of Sweden into medieval European vernaculars*. Turnhout, Brepols, 2000, pp. 117 – 151.

SANDER-OLSEN (U.). *Bibliotheca Birgittina. Birgittinessenabdij Mariënwater/Maria Refugie. Uden N.Br., gesticht ca. 1437 – overgeplaatst naar Uden 1713*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002, 283 p.

SANDER-OLSEN (U.). *Et klosterbibliotek – Mariënwater – ca. 1413 – 1713: forsøg på en rekonstruktion*. København, Danmarks Biblioteksskole, 1977, XXVII – 150 p.

SCHEEPSMA (W.). *Deemoed en devotie; de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam, Prometheus, 1997, 392 p.

SCHEEPSMA (W.). “Verzamelt de overgebleven brokken, opdat niets verloren ga. Over Latijnse en Middelnederlandse levensbeschrijvingen uit de sfeer van de Moderne Devotie.” In: WACKERS (P.), ed. *Verraders en Bruggenbouwers: verkenning naar de relatie tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, Prometheus, 1996, pp. 211 – 238 en pp. 344 – 346.

SOMME (M.). *Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*. Villeneuve d’Ascq (Nord), Presses Universitaires du Septentrion, 1998, 575 p.

SOTHEBY’S LONDON. *Western manuscripts and miniatures, 23-06-1987*. Londen, Sotheby’s, 1987, 264 p.

SOTHEBY’S LONDON. *Western manuscripts and miniatures, 17-12-1991*. Londen, Sotheby’s, 1991, 187 p.

STJERNA (K. I.). *St. Birgitta of Sweden: A study of Birgitta’s spiritual visions and theology of love*. Michigan, University Microfilms International, 1994, 292 p.

STOCK (B.). *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton, Princeton University Press, 1983, 604 p.

STOLPE (S.). *Birgitta i Rom*. Stockholm, Askild & Kärnekull, 1973, 258 p.

STOLPE (S.). *Birgitta i Sverige*. Stockholm, Askild & Kärnekull, 1973, 224 p.

STOOKER (K.) en VERBEIJ (T.). *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I. Studie*. Leuven, Peeters, 1997, 389 p.

STOOKER (K.) en VERBEIJ (T.). *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II. Repertorium*. Leuven, Peeters, 1997, 612 p.

STRACKE (D. A.). “Een brokstuk uit de Passie des Heeren.” In: *Ons Geestelijk Erf*, 11 (1937), pp. 121 – 190.

ULLMANN (W.). “The Recognition of St. Bridget’s Rule by Martin V.” In: *Revue bénédictine*, 67 (1957), pp. 190 – 201.

VAN DEN GHEYN (J. M.). *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, t. I: Ecriture sainte et liturgie*. Brussel, Lamertin, 1901, XV-592 p.

VAN DEN GHEYN (J. M.). *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, t. III : Théologie*. Brussel, Lamertin, 1903, XII-512 p.

VAN DYCK (M.). “Hagiografie van de Heilige Barbara in Brabantse vrouwengemeenschappen. Waarheid, ideologie en fantasie.” In: EBELS-HOVING (B.), SANTING (C. G.) en TILMANS (C. P. H. M.), eds. *Genoechlicke ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. Hilversum, Verloren, 1987, pp. 141 – 156.

VAN ENGEN (H.) en VERHOEVEN (G.). “Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden.” In: VAN ENGEN (H.) en VERHOEVEN (G.), eds. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum, Verloren, 2008, pp. 9 – 15.

VAN ENGEN (J. H.). *Sisters and brothers of the common life: Devotio moderna, self-made societies, and the world of the later medieval ages*. Philadelphia, University of Pennsylvania press, 2008, IX-433 p.

VAN HEEL (D.). “Het Brigittinessen-klooster genaamd Mariënsterre op de westzijde van de raam te Gouda.” In: *Haarlemse Bijdragen*, 67 (1952), pp. 120 – 158.

VAN HOUTS (E. M. C.). *Local and regional chronicles*. Turnhout, Brepols, 1995, 60 p.

VAN LIEBERGEN (L.). *Beelden in de abdij. Middeleeuwse kunst uit het noordelijk deel van het hertogdom Brabant*. Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1993, 204 p.

WACKERS (P.). “Latinitas en Middelnederlandse Letterkunde.” In: WACKERS (P.), ed. *Verraders en bruggenbouwers. Verkenning naar de relatie tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, Prometheus, 1996, pp. 9 – 42.

WEEKES (U.). “The interplay between prints and illuminated manuscripts in Brigittine convents of the Low Countries during the sixteenth century.” In: LOWDEN (J.) en BOVEY (A.), eds. *Under the Influence: the concept of Influence and the study of Illumination Manuscripts*. Turnhout, Brepols, 2007, pp. 161 – 169.

Wereldtentoonstelling voor koloniën, zeevaart en oud-Vlaamsche kunst. Afdeling der Oud-Vlaamsche. Deel 5: boekbanden. Catalogus. Antwerpen 1930. Brussel, Monnom, 1930, 208 p.

WILLARD (C. C.). "The Patronage of Isabel of Portugal." In: MCCASH (J. H.), ed. *The Cultural Patronage of Medieval Women*, Athens, University of Georgia Press, 1986, pp. 306 – 320.

Bijlagen

Bijlage 1: Overzicht van de handschriften in de kloosterbibliotheek van Maria Troon (tot 1600).

	Nummer	Hedendaagse Bewaarplaats	Datering	Type	Inhoud	Omschrijving	Verwijzingen ⁶⁴⁸
1.	HS C 2	Altomünster Klosterarchiv	1491	Devotie	Revelationes S. Birgittae Lib. V-VIII	Latijn	Sander-Olsen, 1997, pp. 220 – 221 en p. 225.
2.	HS D 1	Altomünster Klosterarchiv	1491	Regel	Regula Sancti Salvatoris. Sermo Angelicus. Quattuor Orationes	Latijn	Sander-Olsen, 1997, pp. 220 – 221 en p. 225.
3.		Augsburg, St. Stefanskloster	1488	Devotie	Revelationes S. Birgittae Lib. I-IV	Latijn	Sander-Olsen, 1997, pp. 220 – 221 en 225.
4.	1451-1453	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	1490	Devotie	Revelationes S. Birgittae	Papier, Latijn, 292 fol., 287 x 205 mm.	Sander-Olsen, 1990, p. 94 en Van Den Gheyn III, 1903, pp. 290 – 291.
5.	2863	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	Ca. 1500	Liturgie	Missale	Perkament, Latijn, 156 fol., 175 x 125 mm.	Batselier, 1973, p. 7.
6.	3042-3044	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	1487	Devotie	Leven van S. Birgitta en S. Catharina van Zweden	Perkament, Middelnederlands, 328 fol., 175 x 125 mm.	Stoker & Verbeij II, 1997, p. 109 en Batselier, 1973, p. 7.
7.	4407-4408	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	16 ^{de} eeuw	Devotie	Ascetische traktaten, oefeningen en gebeden	Papier, Middelnederlands, 117 fol., 201 x 138 mm.	Stoker & Verbeij II, 1997, p. 109, Wereldtentoonstelling, 1930, pp. 145 – 146 en Batselier, 1973, p. 8.
8.	4584	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	Ca. 1480	Devotie	Leven van S. Birgitta	Papier, Middelnederlands, 198 fol., 140 x 100 mm.	Stoker & Verbeij II, 1997, p. 110 en Batselier, 1973, p. 8.
9.	4643	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	14 ^{de} eeuw	Devotie	Gebedenboek in het Hebreeuws	Hebreeuws, 249 fol., 140 x 80 mm.	Van Den Gheyn I, 1901, p. 581.
10.	11.696-11.697	Brussel, Koninklijke	Ca. 1500	Devotie	Ascetische traktaten	Perkament, Middelnederla	Stoker & Verbeij II, 1997, p. 110 en

⁶⁴⁸ We hebben omwille van plaatsgebrek geopteerd voor een verkorte vorm van literatuurverwijzingen. We vermelden de naam van de auteur, daarna het jaar van publicatie en tenslotte de paginering. Enkel waar mogelijks verwarring ontstaat opteren we voor een uitgebreidere verwijzing.

		Bibliotheek Albert I				nds, 189 fol., 145 x 100 mm.	Batselier, 1973, p. 8.
11	12.079	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I	15 ^{de} eeuw	Devotie	Getijden- en gebedenboek	Perkament, Middelnederlands, 185 fol., 150 x 110 mm.	Stocker & Verbeij II, 1997, pp. 110 – 111 en Van Den Gheyn I, 1901, pp. 495 – 496.
12		Brussel, privéverzameling	Ca. 1500	Devotie	Getijden- en gebedenboek	Papier, Middelnederlands, 87 fol., 140 x 95 mm.	Wereldtentoonstelling, 1930, pp. 144 – 145.
13	689	Darmstadt, hessische Landes- und Hochschulbibliothek	1486	Regel	Regula Salvatoris	Latijn	Gerlach, 1972, p. 592 en Sander-Olsen, 1990, p. 96.
14		Dendermonde, Onze-Lieve-Vrouwcollegiale	1523	Liturgie	Twee Gradualia Romana-Birgittana	Twee delen. Eerste deel: perkament, Latijn, 230 fol., 50 x 37 cm. Tweede deel: perkament, Latijn, 189 fol., 530 x 380 mm.	Batselier, 1973, p. 7 en Sander-Olsen, 1990, p. 96.
15	HS GA 178	Köln, Historisches Archiv der Stadt Köln (waarschijnlijk vernietigd tijdens instorting van archief)	1501 – 1503	Archivalia	De Kroniek van Abdis Marie van Oss	Papier, Middelnederlands, 51 fol., 210 x 138 mm.	Sander-Olsen, 2002, p. 252.
16	205	Gent, Universiteitsbibliotheek	Einde 15 ^{de} eeuw	Devotie	Getijden en gebedenboek	Perkament, (overwegend) Middelnederlands, drie delen (70 + 100 + 62 fol.), ca. 162 x 117 mm.	Stocker & Verbeij II, 1997, pp. 11 – 112 en Reynaert, 1984, pp. 32 – 51.
17	604	Gent, Universiteitsbibliotheek	1499	Regel	Bullarium Birgittanum	Perkament, Latijn, 23 fol.	De Saint-Genois, 1849-1852, p. 361 en Sander-Olsen, 1990, p. 96.
18	605	Gent, Universiteitsbibliotheek	1487	Regel	Constitutiones Capitulares Ordinis S. Salvatoris	Perkament, Latijn, 8 fol., 250 x 170 mm.	Sander-Olsen, 1990, p. 96 en Batselier, 1973, p. 7.
19	606	Gent, Universiteitsbibliotheek	Einde 15 ^{de} eeuw	Regel	Bullarium Birgittanum	Perkament, Latijn, 30 fol.	De Saint-Genois, 1849-1852, pp. 361 – 362 en Sander-Olsen, 1990, p. 96.
20	607	Gent, Universiteitsbibliotheek	1500	Regel	Regel van S. Birgitta en van S. Augustinus	Perkament, Middelnederlands en Latijn, 90 fol., ca. 295 x 215 mm.	Stocker & Verbeij II, 1997, pp. 112 – 113 en Reynaert, 1984, p. 125 – 128.

21	608	Gent, Universiteitsbibliotheek	16 ^{de} eeuw	Regel	Bullarium Birgittanum	Papier, Latijn, 86 fol.	De Saint-Genois, 1849-1852, p. 362 en Sander-Olsen, 1990, p. 96.
22	1360	Gent, Universiteitsbibliotheek	2 ^{de} helft 15 ^{de} eeuw	Devotie	Ascetische traktaten	Papier, Middelnederlands, 111 fol., 134 x 96 mm.	Stoker & Verbeij II, 1997, p. 113 en Reynaert, 1996, pp. 299 – 303.
23	1365	Gent, Universiteitsbibliotheek	15 ^{de} eeuw	Devotie	Devotieboek	Papier, Middelnederlands, 209 fol., 135 x 101 mm	Stoker & Verbeij II, 1997, p. 113 en Reynaert, 1996, pp. 304 – 307.
24	1748	Gent, Universiteitsbibliotheek	15 ^{de} eeuw	Devotie	Gebedenboek	Middelnederlands, 228 fol.	Stoker & Verbeij II, 1997, pp. 113 – 114.
25	339	Londen, Society of Antiquaries	Ca. 1500	Regel	Regula Salvatoris	Latijn, 31 fol., 128 x 90 mm (+ 17 ^{de} eeuwse toevoegingen in het Nederlands).	Ker, Medieval Manuscripts in British Libraries, I. 1969, p. 312 en Sander-Olsen, 1990, p. 97.
26		South Brent, Syon Abbey	1565	Devotie	Passieverhaal	Middelnederlands	Sander-Olsen, 1990, p. 98.
27	HS A 88	Stockholm, Kungliga Biblioteket	15 ^{de} eeuw	Devotie	De Sermoon van de Engel	Middelnederlands	Sander-Olsen, 1997, p. 226.
28		Stockholm, privébezit Frederik Vahlqvist	15 ^{de} eeuw	Devotie	Latijns gebedenboek. Vlaams gebedenboek	Perkament, Latijns en Middelnederlands, 112 fol., 183 x 124 mm	Cat. Sotheby, 17-12-1991, pp. 112 – 113 en Sander-Olsen, 1997, p. 226.
29		Stockholm, privébezit Frederik Vahlqvist	Ca. 1500	Liturgie	Supplementum Brevarii	Latijn	Sander-Olsen, 1997, p. 226.

Bijlage 2: Overzicht van de handschriften in de kloosterbibliotheek van Mariënwater (tot 1600).

	Nummer	Huidige bewaarplaats	Datering	Type	Inhoud	Omschrijving	Verwijzingen ⁶⁴⁹
1.	I F 25	Amsterdam, Universiteitsbibliotheek	15 ^{de} eeuw	Devotie	Gebedenboek	Papier, Middelnederlands, 43 fol.	Stoeker & Verbeij II, 1997, p. 356, Cat. Van Voorst, 1859, p. 24 en Sander-Olsen, 1995, p. 229.
2.	I F 50	Amsterdam, Universiteitsbibliotheek		Liturgie	Breviarium, missale et sequentiarum birgittanum	Papier Perkament, Latijn, 112 fol., 181 x 130 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 101.
3.	Th.lat. fol.262-263	Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz	1445	Devotie	Revelationes S. Birgittae 1-8	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 230.
4.	3031	Brussel, Koninklijke Bibliotheek	1572	Devotie	Devotie- en gebedenboek	Papier, Middelnederlands, 143 fol., 148 x 101 mm.	Stoeker & Verbeij II, 1997, p. 356 en Sander-Olsen, 1977, pp. 101 – 102.
5.	9523	Brussel, Koninklijke Bibliotheek	1440	Devotie	Revelationes S. Birgittae	Perkament, Latijn, 144 fol., 335 x 230 mm.	Van Den Gheyn III, 1903, p. 290 en Sander-Olsen, 1995, p. 230.
6.	IV 202	Brussel, Koninklijke Bibliotheek	1597	Devotie	Pseudo-Birgittijnse Passie (lange versie)	Papier, Middelnederlands, 64 fol., 140 x 101 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 102.
7.	McCleane 40	Cambridge, Fitzwilliam Museum	15de eeuw	Liturgie	Psalterium birgittanum	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 230.
8.	Add. 3204	Cambridge University Library	15de eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 230.
9.	Typ. 197 H	Cambridge, Mass., Harvard University, Houghton Library	15de eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 220 fol., 241 x 172 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 102.
10.	15.534	Chicago Art Institute	15de eeuw	Devotie	Horae	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 230.
11.	668	Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek	1450	Devotie	Vitae sanctorum (met de legenden van de Heilige Lambertus, Hubertus, Hiëronymus,	Papier, Latijn, 280 fol., 212 x 144 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 28 en 103.

⁶⁴⁹ We hebben omwille van plaatsgebrek geopteerd voor een verkorte vorm van literatuurverwijzingen. We vermelden de naam van de auteur, daarna het jaar van publicatie en tenslotte de paginering. Enkel waar mogelijks verwarring ontstaat opteren we voor een uitgebreidere verwijzing.

					Elysabeth en Catherina van Vadstena)		
12	332	Donaueschingen, Fürstlich Fürstenbergische Hofbibliothek	15 ^{de} eeuw	Devotie	Horae	Latijn, 66 fol., 220 x 160 mm.	Sander-Olsen, 1995, p. 230 en Beuken & Marrow, 1979, p. 83.
13	101	Dublin, Trinity College	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Graduale et antiphonarium birgittanum	Perkament, Latijn, 150 fol., 360 x 275 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 103.
14	Membr. II 82	Gotha, Landesbibliothek	1461	Devotie	Getijdenboek	Perkament, Middelnederlands, 134 fol., 133 x 98 mm.	Het werd door Lievens niet toegeschreven aan de Birgittinessen uit Mariënwater. In: Lievens, 1963, pp. 67 – 68. Volgens Sander-Olsen is het wel degelijk afkomstig uit Mariënwater. In: Sander-Olsen, 1995, p. 231. Stooker & Verbeij menen dat het hs. mogelijk afkomstig is uit Mariënwater. In: Stooker & Verbeij II, 1997, p. 356.
15	71 A 21	's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek	1500	Liturgie	Antiphonarium birgittanum	Perkament, Latijn, 333 fol., 360 x 280 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 103 – 104.
16	133 B 13	's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek	15 ^{de} eeuw	Devotie	Leven van S. Barbara	Perkament, Middelnederlands, 208 fol., 246 x 173 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 357 en Olsen, 1977, p. 104.
17	133 E 13	's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek	Begin 16 ^{de} eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament/Papier, Latijn, 144 fol., 16 x 11,5 cm.	Koldewey, 1990, p. 157 en Stooker & Verbeij II, 1997, p. 357.
18	134 C 60	's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek	1468	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 298 fol., 147 x 102 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 104 – 105.
19	135 C 4	's Gravenhage, Koninklijke	15 ^{de} eeuw	Devotie	Horae	Perkament, Latijn, 160 fol.	Cat. Van Voorst, 1859,

		Bibliotheek					p 14 en Sander-Olsen, 1995, p. 231.
20	135 F 1	's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek	Begin 16 ^{de} eeuw	Liturgie	Supplementum breviarii birgittani	Perkament/Papier, Latijn, 145 fol., 97 x 70 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 105 en Stooker & Verbeij II, 1997, p. 357.
21		's-Gravenhage, Privé-verzameling De Vries van Doesburgh	15 ^{de} eeuw	Devotie	Devotie- en gebedenboek	Papier, Middelnederlands, 165 fol., 131 x 92/93 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 364 en Sander-Olsen, 1977, pp. 105 – 106.
22	B 7	Heeswijk, Abdij Berne	16 ^{de} eeuw	Devotie	Geestelijke traktaten	Papier, Middelnederlands, 81 fol., 179 x 133 fol.	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 357 – 358 en Sander-Olsen, 1977, p. 106.
23		's-Hertogenbosch, Bisschoppelijk Archief	15 ^{de} eeuw	Regel	Bepalingen over aannemen van novicen in de orde van S. Birgitta	Perkament, Middelnederlands	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 358 en Sander-Olsen, 1977, p. 125.
24	BPL 2836	Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit	15 ^{de} eeuw	Devotie	Passieboek met gebeden	Middelnederlands	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 358 en Sander-Olsen, 1995, p. 232.
25	BPL 2856	Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit	Ca. 1470	Liturgie	Psalterium en breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 334 fol., 230 x 155 mm.	Koldewey, 1990, p. 85.
26	XX I XL VIII	Leningrad, Biblioteka Akademii Nauk	16 ^{de} eeuw	Devotie	Gebedenboek	Papier, Middelnederlands, 386 fol., 128 x 100 mm.	Lievens, 1963, 116 – 120 en Sander-Olsen, 1977, p. 108.
27	F.2.2.	Liverpool, University Library	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 213 fol., 220 x 150 mm	Sander-Olsen, 1977, p. 125.
28	Add. 14.042	Londen, British Library	16 ^{de} eeuw	Devotie	Gebedenboek	Middelnederlands, 407 fol.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 358 en Sander-Olsen, 1995, p. 232.
29	Add. 15.254 – 15.258	Londen, British Library	15 ^{de} eeuw	Devotie	Biblia sacra latina	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 232.
30	Add. 31.001	Londen, British Library	15 ^{de} eeuw	Devotie	Gebedenboek	Papier, Latijn/Middelnederlands, 206 fol., 136 x 96 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 358 – 359 en Sander-Olsen, 1977, p. 125.
31	Egerton 3271	Londen, British Library	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 354 fol.,	Sander-Olsen, 1977, p. 108 –

						160 x 105 mm.	109.
32	Harley 2921	Londen, British Library	15 ^{de} eeuw	Devotie	Horae	Latijn, 174 x 129 mm.	Beuken & Marrow, 1979, p. 84 en Sander-Olsen, 1995, p. 232.
33	868	New York, Pierpont Morgan Library	Ca. 1445	Devotie	Spiegel van den leven ons heren en korte heiligenlevens	Perkament, Middelnederlands, 90 fol., 200 x 140 mm.	Beuken & Marrow, 1979, p. 15 – 21, Stooker & Verbeij, 1997, p. 359 en Sander-Olsen, 1995, p. 233.
34		Nijmegen, Berchman-nianum	16 ^{de} eeuw	Devotie	Leven van S. Elisabeth, S. Godelieve en S. Katherina van Vadstena; daarnaast ook excerpten uit de Revelationes caelestes	Papier, Middelnederlands, 197 fol., 135 x 95/99 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 359 en Sander-Olsen, 1977, p. 126.
35	90	Nijmegen, Universiteitsbibliotheek	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Antiphonarium birgittanum	Papier, Latijn, 232 fol., 196 x 141 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 109.
36	187	Nijmegen, Universiteitsbibliotheek	1573	Regel	Regula Sancti Salvatoris	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 233.
37	197	Nijmegen, Universiteitsbibliotheek	15 ^{de} eeuw	Devotie	Revelaties van S. Birgitta I-III	Papier, Middelnederlands, 201 fol., 275 x 200 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 359 en Sander-Olsen, 1977, pp. 109 – 110.
38		Oslo, Privé-verzameling	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 285 fol., 183 x 130 mm.	Cat. Sotheby, 1-12-1987, pp. 58 – 60 en Sander-Olsen, 1995, p. 233.
39	Ashmole 1291	Oxford, Bodleian Library	15 ^{de} eeuw	Devotie	Horae	Latijn, 95 x 70 mm.	Beuken & Marrow, 1979, p. 84 en Sander-Olsen, 1995, p. 233.
40	Buchanan f 2	Oxford, Bodleian Library	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 317 fol., 160 x 105 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 110.
41	Rawl. Lit. e. 10	Oxford, Bodleian Library	15 ^{de} eeuw	Devotie	Horae	Latijn, 177 x 130 mm.	Beuken & Marrow, 1979, pp. 84 – 85 en Sander-Olsen, 1995, p. 233.
42	424	Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal	1493	Devotie	Horae	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 233.
43	Lat. 14829	Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal	15 ^{de} eeuw	Devotie	Horae	Latijn	Beuken & Marrow,

							1979, p. 85 en Sander-Olsen, 1995, p. 233.
44	Néerl. 129	Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal	15 ^{de} eeuw	Devoti e	Leven van S. Catharina van Alexandrië	Perkament, Middelnederlands, 166 fol., 250 x 175 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 360 en Sander-Olsen, 1977, p. 111.
45	Nouv. Acq. Lat. 688	Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 288 fol., 187 x 126 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 110 – 111.
46	10	Parijs, Privé-verzameling Zukerman	Na 1480	Devoti e	Gebedenboek (o.a. tot S. Anna, S. Agatha, S. Catherina, S. Barbara en S. Birgitta)	Perkament, Middelnederlands en Latijn, 179 fol., 158 x 114 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 360 en Koldeweij, 1990, p. 156.
47	Rossian a 61	Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana	15 ^{de} eeuw	Devoti e	Horae	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 234.
48	32	Tilburg, Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Antiphonarium birgittanum	Perkament/Papier, Latijn, 321 p., 168 x 119 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 112.
49	KHS 26	Tilburg, Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant	15 ^{de} eeuw	Devoti e	Leven van S. Birgitta, S. Catharina van Zweden en S. Elisabeth van Thüringen	Papier/perkament, Middelnederlands, 285 fol., 210 x 140 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 360 – 361 en Sander-Olsen, 1977, p. 107.
50	KHS 5	Tilburg, Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Birgittijns brevier (met o.a. het grote Maria-officie, mis van Maria en het Salve Regina).	Papier, Middelnederlands, 211 fol., 143/145 x 107 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 360 en Sander-Olsen, 1977, pp. 106 – 107.
51	670	Tilburg, Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant	1600	Devoti e	Gebedenboek	Papier, Middelnederlands, 259 fol., 211 x 141 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 105 - 106.
52	A:1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Devoti e	Leven van S. Birgitta en van S. Catherina van Zweden	Papier, Middelnederlands, 164 fol., 211 x 146 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 363 en Sander-Olsen, 1977, p. 65.
53	B:1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Devoti e	Revelaties van S. Birgitta, IV	Papier, Middelnederlands, 170 fol., 274 x 198 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 363 en Sander-Olsen, 1977, pp. 65 – 66.
54	B:2	Uden, Maria Refugie	16 ^{de} eeuw	Devoti e	Pseudo-Birgitta van Zweden (lange versie)	Papier, Middelnederlands, 174 fol., 143 x 92 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 361 en Sander-Olsen, 1977,

							pp. 66.
55	D:1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Devotie	Leven van de Z. Petrus Olovsson van Skänninge, broeder Ulof en S. Catharina van Zweden	Papier, Middelnederlands, 115 fol., 190 x 135 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 361 en Sander-Olsen, 1977, p. 66 – 67.
56	E:1	Uden, Maria Refugie	Vanaf 1438	Liturgie	Dodenboek Mariënwater-Maria Refugie	Papier, Latijn en Middelnederlands, 209 fol., 202 x 150 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 67.
57	H:Bn 1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Regel	Regula Sancti Salvatoris	Papier, Middelnederlands, 69 fol., 120 x 88/93 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 361 en Sander-Olsen, 1977, pp. 69 – 70.
58	H:Bn 2	Uden, Maria Refugie	1596	Regel	Regula Sancti Salvatoris met constituties	Papier, Middelnederlands, 102 fol., 150 x 98 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 361 en Sander-Olsen, 1977, p. 70.
59	H:Bn 3	Uden, Maria Refugie	1597	Regel	Regula Sancti Salvatoris	Papier, Middelnederlands, 144 fol., 157 x 101 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 361 en Sander-Olsen, 1977, p. 70.
60	H:Bn 4	Uden, Maria Refugie	Ca. 1600	Regel	Regula Sancti Salvatoris met constituties en gebeden	Papier, Middelnederlands, 96 fol., 149 x 124 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 361 – 362 en Sander-Olsen, 1977, p. 71.
61	H:Lu 1	Uden, Maria Refugie	16 ^{de} eeuw	Regel	Birgittijns zedenboek	Papier, Middelnederlands, 88 fol., 138 x 98 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 362 en Sander-Olsen, 1977, pp. 72 – 73.
62	H:Lu 2	Uden, Maria Refugie	16 ^{de} eeuw	Regel	Birgittijns zedenboek	Papier, Middelnederlands, 136 fol., 154 x 100 mm.	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 362 en Sander-Olsen, 1977, p. 73.
63	K:An 1	Uden, Maria Refugie	Ca. 1500	Liturgie	Antiphonarium, graduale, sequentiarium et processionale birgittanum	Papier, Latijn, 264 fol., 203 x 145 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 74 – 75.
64	K:An 2	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Antiphonarium birgittanum	Papier, Latijn, 188 fol., 171 x 114 mm.	Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 121.
65	K:An 3	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgie	Antiphonarium	Perkament/papier	Sander-Olsen,

.			eeuw	e	m birgittanum	er, Latijn, 216 fol., 185 x 123 mm.	<i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 121.
66	K:An 4	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Antiphonariu m birgittanum	Perkament/papi er, Latijn, 167 fol., 186 x 128/132 mm.	Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 121.
67	K:An 5	Uden, Maria Refugie	16 ^{de} eeuw	Liturgi e	Antiphonariu m birgittanum	Papier, Latijn, 205 fol., 200 x 132 mm.	Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 122.
68	K:Br 1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 244 fol., 159 x 101/105 mm.	Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 125.
69	K:Br 2	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Papier, Latijn, 231 fol., 188 x 132 mm.	Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 125.
70	K:Bv 1	Uden, Maria Refugie	1514	Liturgi e	Birgittijns Brevier	Papier, Middelnerlan ds, 126 fol., 131 x 93 mm.	Stoeker & Verbeij II, 1997, p. 362 en Sander-Olsen, 1977, p. 81.
71	K:Bv 2	Uden, Maria Refugie	1566	Liturgi e	Birgittijns Brevier	Papier, Middelnerlan ds, 66 fol., 206 x 151 mm.	Stoeker & Verbeij II, 1997, p. 362 en Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 128.
72	K:Di 1	Uden, Maria Refugie	1527	Regel	Birgittijnse koorgids	Papier, Middelnerlan ds, 89 fol., 207 x 143 mm.	Stoeker & Verbeij II, 1997, p. 363 en Sander-Olsen, 1977, p. 82.
73	K:Ge 1	Uden, Maria Refugie	Ca. 1500	Devoti e	Gebedenboek	Papier, Middelnerlan ds, 188 fol., 140 x 102 mm.	Sander-Olsen, <i>Bibliotheca Birgittina</i> , 2002, p. 132.
74	K:Ge 2	Uden, Maria Refugie	Ca. 1500	Devoti e	Gebedenboek	Papier, Middelnerlan ds, 201 fol., 123 x 94 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 84.
75	K:Ps 1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Psalterium Birgittanum	Perkament, Latijn, 322 p., 171 x 120 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 97.
76	K:Ri 1	Uden, Maria Refugie	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Rituale Birgittanum	Perkament, Latijn, 47 fol., 194 x 141 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 97.
77	BM 400	Uden, Museum voor Religieuze Kunst	1457	Devoti e	Getijden- en gebedenboek	Perkament, Middelnerlan ds, 192 fol., 133 x 100 mm.	Stoeker & Verbeij II, 1997, pp. 363 – 364 en Sander-Olsen, 1977, p. 112.
78	C 5171	Uppsala,	15 ^{de}	Devoti	Gebeden- en	Perkament,	Stoeker &

.		Universiteits- biblioteket	eeuw	e	getijdenboek	Latijn en Middelnederlan- ds, 344 fol., 160 x 110 mm.	Verbeij II, 1997, p. 364 en M. Andersson- Schmitt, 1987, p. 58.
79	15 C 10	Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit	1495	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 189 fol.	Cat. Van Vorst, 1859, p. 14 en Sander-Olsen, 1995, p. 240.
80	ABM 45	Utrecht, Catharijne- convent	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament en Papier, Latijn, 219 fol.	Cat. Van Vorst, 1859, p. 16 en Sander-Olsen, 1995, p. 240.
81	ABM 52	Utrecht, Catharijne- convent	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 130 fol., 163 x 110 mm.	Koldeweij, 1990, p. 151.
82		Vadstena, Birgitta- stiftelsens bibliotek	1456	Regel	Joannes de Turrecremata. Defensorium reuelationum B. Birgittae	Perkament, Latijn, 55 fol.	Sander- Olsen, 1977, p. 113.
83	85	Washington, Library of Congress	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 261 fol., 190 x 140 mm.	Sander-Olsen, 1977, p. 113.
84	86	Washington, Library of Congress	15 ^{de} eeuw	Liturgi e	Breviarium birgittanum	Perkament, Latijn, 192 fol., 190 x 140 mm.	Sander-Olsen, 1977, pp. 113 – 114.
85	Ser. Nov. 12.871	Wenen, Österreichische Nationalbibliothek	15 ^{de} eeuw	Devoti e	Vitae S. Annae et Severini	Latijn	Sander-Olsen, 1995, p. 241.
86	10	Xanten, Stiftarchiv	1456	Liturgi e	Breviarium (niet Birgittijns)	Perkament, Latijn.	Sander-Olsen, 1977, p. 126.

Bijlage 3: Overzicht van manuscripten met Birgittijnse teksten buiten de *Ordo Sancti Salvatoris* (tot 1600).

	Klooster	Inhoud werk	Bewaarplaats	Type tekst	Literatuur ⁶⁵⁰
1.	Regularissenklooster te Brugge, Bethanië	Verschillende teksten	Brugge, SB, 408	Excerpt uit de <i>Revelationes caelestes</i> (niet teruggevonden)	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 71 – 72.
2.	Regularissenklooster te 's-Hertogenbosch, Sint-Gertrudis	Gebeden, oefeningen, exemplen en andere teksten	Brussel, KB, IV 242	Excerpt uit de <i>Revelationes caelestes</i> (fol. 72 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 207 – 208.
3.	Regulierenklooster te Hoeilaart, Groenendaal	Gebeden, oefeningen en andere teksten	Brussel, KB, 2992 – 2993	Korte tekst naar Birgitta van Zweden, <i>Revelationes caelestes</i> (fol. 214 v° – 216)	Mertens VI, 1934, pp. 23 – 26 en Stooker & Verbeij II, 1997, p. 220.
4.	Regulierenklooster te Hoeilaart, Groenendaal	Verschillende teksten	Olim, Leuven, UB, 62 (olim 85; verbrand in 1914)	Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren (fol. 1 – 61v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 224 – 225.
5.	Benedictinessenklooster te Vorst, Sint-Maria	Verschillende teksten	Brussel, KB, 3026-3030 (Cat. 2369)	Excerpt uit de <i>Revelationes caelestes</i> (folio 109 v. – 111); Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren, korte versie (fol. 125 – 144).	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 415.
6.	Benedictinessenklooster te Vorst, Sint-Maria	Verschillende teksten	Brussel, KB, 4904-4906 (Cat. 2402)	Excerpt uit de <i>Revelationes caelestes</i> , nl. IV, 124: Exempel van S. Agnes (fol. 181v° – 185 v°) + Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren (korte versie) (fol. 2 – 159 v°).	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 418.
7.	Benedictinessenklooster te Vorst, Sint-Maria	Brusselse kalender + gebeden en getijden	Brussel, KB, 10.762 (Cat. 855)	Pseudo-Birgitta van Zweden: <i>Quindecim orationes de passione domini</i> (fol. 60 v° – 70).	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 419.
8.	Tertiarissen te Dommelen, Sint-Agnietendaal	Ochtend- en avondoverwegingen	Nijmegen, UB, 207	Overwegingen aan de hand van o.a. Birgitta van	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 143

⁶⁵⁰ We hebben omwille van plaatsgebrek geopteerd voor een verkorte vorm van literatuurverwijzingen. We vermelden de naam van de auteur, daarna het jaar van publicatie en tenslotte de paginering. Enkel waar mogelijks verwarring ontstaat opteren we voor een uitgebreidere verwijzing.

				Zweden (fol. 202 – 204).	– 144.
9.	Carmelietenklooster te Leuven	Verschillende teksten	Brussel, KB, 3038 (Cat. 1988)	Werk van Birgitta van Zweden	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 251.
10.	Regularissenklooster te Maaseik, Sint-Agnes	Gebeden en andere teksten	Utrecht, UB, 1030 (8 L 9)	Pseudo-Birgitta van Zweden: die passie ons liefs heeren (excerpten) (fol. 153 – 155 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 287.
11.	Regularissenklooster te Maaseik, Sint-Agnes	Verschillende teksten	Luik, UB, 2328	Pseudo-Birgitta van Zweden: die passie ons liefs heeren, korte versie (fol. 60 – 72)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 283.
12.	Regularissenklooster te Maaseik, Sint-Agnes	Gebeden en andere teksten	Brussel, KB, II 166 (Cat. 865)	Pseudo-Birgitta van Zweden: die passie ons liefs heeren, korte versie (fol. 26 – 41)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 264.
13.	Regularissenklooster te Maaseik, Sint-Agnes	Passieteksten en gebeden	Antwerpen, RG, Misc. 26	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 262.
14.	Tertiarissen te Leuven	Geestelijke teksten.	Brussel, KB, 20.105 (Cat. 2407)	Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren, korte versie (fol. 35 – 54)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 257.
15.	Begaarden te Maastricht, Sint Bartholomeus en Sint Michael	Verschillende teksten	Utrecht, UB, 1032 (2 D 23)	Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren, korte versie, fol. 170 v° – 181)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 295.
16.	Tertiarissen te Sint-Truiden, Sint-Hieronymusdal	Gebeden en getijden	A. Cockx-Indestege (Dilbeek), z.nr.	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 384 – 385.
17.	Regularissenklooster te Amsterdam, Sint Maria Magdalena op het Spui	Verschillende teksten	Leiden, UB, Ltk 219	Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren, lange versie (fol. 133v° – 191).	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 34 – 35.
18.	Regularissenklooster te Gent, Galilea	Verschillende teksten	Brussel, KB, 3045 – 3049 (Cat. 2100)	Pseudo-Birgitta van Zweden: Die passie ons liefs heeren, lange versie (fol. 1 – 41v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 157.
19.	Regularissenklooster te Amsterdam, Marienveld	Geestelijke verhandelingen en gebeden	Utrecht, MCC, BMH 106	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 31.

				orationes de passione domini (fol. 56 – 70 v°)	
20.	Regulierenklooster te Bergum, Bergherklooster	Gebeden en getijden	Brussel, KB, 12.078 (Cat. 788)	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (begin ontbreekt) (fol. 116 v° – 126)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 63.
21.	Tertiarissen te Delft, Sint Barbara	Gebeden, getijden en andere teksten	Weert, Minderbroeders, 21	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 159 – 161v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 106.
22.	Regularissenklooster te 's-Gravenhage, Sint-Agnes	Gebeden en getijden	's-Gravenhage, GA, 279.	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 145 – 152 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 167.
23.	Tertiarissen te 's-Gravenhage, Sint-Elisabeth	Gebeden en getijden	Antwerpen, MPM, 14.12	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 232 – 241).	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 168.
24.	Clarissen-Urbanisten te Leuven	Gebeden, preken en andere teksten	Parijs, BNF, Néerl. 40	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 165 v° – 171 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 253 – 254.
25.	Regularissenklooster te Rijswijk, Nazareth (S. Maria)	Verschillende teksten	Utrecht, MCC, BMH 99	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 231 – 232 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 368.
26.	Begaarden te Sint-Truiden, Sint Mattheus ⁶⁵¹	Gebeden- en getijden	Brussel, KB, 21.893 (Cat. 794)	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 158 v° – 168 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 377.
27.	Tertiarissen te Sint-Truiden, Sint-Hieronymusdal	Oefeningen, gebeden, exempelen en andere teksten	Sint-Truiden, IFG, a 8/2	Pseudo-Birgitta van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 70 – 75 v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, pp. 385 – 386.
28.	Regulierenklooster te	Gebeden en andere	Leiden, UB, Ltk	Pseudo-Birgitta	Stooker &

	Wiensel (bij Eindhoven), Marienhage (S. Maria)	teksten	304	van Zweden: Quindecim orationes de passione domini (fol. 132 – 144)	Verbeij II, 1997, pp. 436 – 437.
29.	Regularissenklooster te Amersfoort, Sint-Agatha.	Heiligenlevens	Brussel, KB, 19.408 – 19.409 (Cat. 3389)	Vita S. Birgittae (fol. 25v° – 32v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 13.
30.	Regularissenklooster te Bergen op Zoom, Dal van Josaphat (S. Margaretha)	Heiligenlevens, preken over S. Augustinus en exempla.	London, BL, Add. 11.417	Vita S. Birgittae (fol. 146 v° – 157v°)	Stooker & Verbeij II, 1997, p. 62.
31.	(onzeker)	Sermoenen, goede punten en excerpten	Gent, UB, 1351.	Excerpt uit de Revelationes caelestes (fol. 156 v° - 158 r°)	Reynaert, 1996, pp. 240 – 254.
32.	(onzeker)	Lat.-Ned getijden boek	Leuven, UB, A 4 (olim G 7) (vernietigd in 1940)	Gebod tot de heilige Birgitta en de Quindecim orationes de passione Domini (fol. 311 – 325).	Mertens VI, 1934, pp. 198 – 202. Dit werk wordt niet vermeld in het repertorium van Stooker & Verbeij.